

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

Г. Я. СЕРГІЄНКО

Т. Г. ШЕВЧЕНКО
І
КИРИЛО-
МЕФОДІЇВСЬКЕ
ТОВАРИСТВО

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1983

В монографии освещены общественно-политическая деятельность революционного демократа Т. Г. Шевченко и его участие в Кирилло-Мефодиевском обществе — тайной организации, возникшей в Киеве и действовавшей на Украине в 1846—1847 гг. Выявлены связи общества, показано размежевание его участников на революционно-демократическую и либерально-буржуазную группы; раскрыто содержание устава и программы, предусматривавших ликвидацию самодержавия и отмену крепостного права, распространение просвещения среди народа, освобождение и объединение славянских стран в республиканскую федерацию.

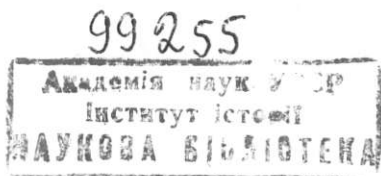
Для научных сотрудников, историков, преподавателей и студентов исторических факультетов.

В монографії висвітлені суспільно-політична діяльність революційного демократа Т. Г. Шевченка і його участь в Кирилло-Мефодіївському товаристві — таємній організації, що виникла у Києві й діяла на Україні в 1846—1847 рр. Виявлено зв'язки товариства, показано розмежування його учасників на революційно-демократичну і ліберально-буржуазну групи, розкрито зміст статуту та програми, що передбачали ліквідацію самодержавства й скасування кріпосного права, поширення освіти серед народу, визволення і об'єднання слов'янських країн у республіканську федерацію.

Для наукових працівників, істориків, викладачів і студентів історичних факультетів.

Відповідальний редактор *М. Н. Леценко*

Рецензенти: *В. Т. Білан, І. М. Кулинич, В. Є. Спицький*

Редакція історичної літератури

С 0505010000-042
М221(04)-83 36-83

© Видавництво «Наукова думка», 1983

ВСТУП

Відлуння народних повстань, розкоти громів революційних подій у країнах Європи, живі традиції немеркнучого подвигу декабристів запалювали покоління 40-х років XIX ст. на боротьбу проти царського самодержавства і кріпосного права. Передові люди епохи виступали на захист знедолених селян, міської бідноти, робітників фабрик і заводів. У визвольний рух вливалися прогресивні сили, що протистояли реакції, прагнули знищити відживаючий кріпосницький феодальний лад, відкрити шлях для розвитку буржуазних відносин і утвердження капіталістичного ладу в Росії. Борці за оновлення суспільства виступали як просвітителі.

«Не можна забувати,— писав В. І. Ленін,— що в ту пору, коли писали просвітителі XVIII століття (яких загальноновизнана думка відносить до ватажків буржуазії), коли писали наші просвітителі від 40-х до 60-х років, усі суспільні питання зводились до боротьби з кріпосним правом та його залишками. Нові суспільно-економічні відносини і їх суперечності тоді були ще в зародковому стані. Тому ніякої корисливості тоді в ідеологах буржуазії не проявлялось; навпаки, і на Заході і в Росії вони цілком щиро вірили в загальне благоденство і щиро бажали його, щиро не бачили (почасти не могли ще бачити) суперечностей у тому ладі, який виростав з кріпосного»¹.

До просвітительства належить і дворянська революційність, що брала свій початок від О. М. Радищева та декабристів, досягла свого найвищого розвитку у повстанні 1825 р. і демократизувалась у наступні десятиріччя. Уже в дворянський період визвольного руху готувалися сили для наступного різночинського або буржуазно-демократичного періоду. Останній розвивався у двох головних напрямках — революційно-демократичному, що відображав інтереси й прагнення селянства, та ліберально-буржуазному, що діяв на користь тієї частини дворянства, яка спільно з буржуазією намагалася реформувати старе суспільство на капіталістичних засадах.

Майже два десятиріччя (40—50-ті роки XIX ст.) революційно-демократичні й ліберальні сили діяли без організаційного розмежування. Перша революційна ситуація в Росії поклала край такому становищу: революційні демократи залишилися вірними захисниками знедоленого селянства, ліберали ж опинилися в одному таборі з поміщиками та буржуазією. Такою була діалектика розвитку і розстановки суспільних сил у визвольному русі.

В умовах піднесення загальноросійського визвольного руху на Україні в середині 40-х років XIX ст. виникло і діяло Кирило-Мефодіївське товариство, куди входили як ліберальні, так і революційно-демократичні суспільно-політичні діячі. Товариство висувало прогресивну політичну програму — ліквідацію самодержавства, скасування кріпосного права, визволення і об'єднання слов'янських народів, освіту народу. Воно діяло в Київському університеті й складалося переважно з студентів, викладачів та учителів, більшість яких походила з дворянського стану.

У період миколаївської реакції учбові заклади віддавалися під пильний нагляд царської адміністрації, що намагалася вберегти їх від впливу революційних ідей. «Був час, — писав В. І. Ленін, — коли середовищем, яке особливо охоронялося, вважалася тільки студентська молодь: за нею встановлений був особливо суворий нагляд...»² Незважаючи на охоронні заходи, революційні ідеї проникали в учбові заклади: там засновувались гуртки і товариства, відбувалися гострі політичні сутички, поширювалася заборонена література тощо.

Визначаючи суспільні тенденції в передреформенній Росії, В. І. Ленін писав, що це був час, «...коли класові антагонізми буржуазного суспільства були зовсім ще не розвинені, подавлені кріпосництвом, коли це останнє породжувало солідарний протест і боротьбу всієї інтелігенції, створюючи ілюзію про особливий демократизм нашої інтелігенції...»³.

Насправді інтелігенція не відзначалась соціальною однорідністю і відображала суперечливі інтереси антагоністичних класів тогочасного суспільства. Вона поляризувалася у революційно-демократичній та ліберально-буржуазній течіях визвольного руху. Прикладом такого групування стало Кирило-Мефодіївське товариство на Україні. В ньому домінуюче становище спочатку займали ліберальні діячі на чолі з М. І. Костомаровим і П. О. Кулішем, які прагнули повести товариство по реформістському шляху. Однак після вступу до товариства Т. Г. Шевченка, там зростав вплив революційного демократизму.

Революційний демократ Т. Г. Шевченко перейняв від декабристів дух непокори, протесту і тираноборства, революційний запал. Він пішов далі своїх попередників, вступив на шлях рішучої і безкомпромісної боротьби проти самодержавства й кріпосництва. «...Революціонери,— зазначав В. І. Ленін,— відігравали величезну історичну роль у суспільній боротьбі і в усіх соціальних кризах *навіть тоді*, коли ці кризи безпосередньо вели тільки до половинчатих реформ»⁴. Саме до таких революціонерів своєї епохи належали В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко.

Суспільно-політична діяльність і революційна поезія Т. Г. Шевченка стимулювали виникнення й консолідацію демократичних сил на Україні. Гостре поетичне слово Кобзаря надихало їх на боротьбу проти старого ладу. «...Слово,— писав В. І. Ленін,— теж є діло; це положення безспірне для застосування до історії *взагалі* або до тих епох історії, коли відкритого політичного виступу має нема...»⁵

Кирило-Мefeldiївське товариство зазнало впливу революційних ідей, які проповідував Т. Г. Шевченко. В товаристві поет очолив революційно-демократичну течію, яка протиставила буржуазним лібералам радикальний шлях здійснення політичної програми.

Поняття революційна демократія має соціально-політичний зміст, який глибоко і всебічно проаналізував В. І. Ленін: «Якщо слова: «революційна демократія» вживати не як шаблонну парадну фразу, не як умовну кличку, а *думати* над їх значенням, то бути демократом значить на ділі зважати на інтереси більшості народу, а не меншості, бути революціонером значить ламати все шкідливе, віджиле якнайрішучіше, якнайнещадніше»⁶. Ідеологами революційної демократії в Росії виступили В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський. Їх соратником на Україні став Т. Г. Шевченко, який послідовно відстоював ідею селянської революції.

Слід також зазначити, що Кирило-Мefeldiївське товариство виникло в період піднесення національно-визвольних рухів серед поневолених слов'янських народів. Воно значною мірою відображало напрям, програму і вимоги цих рухів: визволення слов'янських народів від іноземного поневолення й повалення деспотичних режимів, встановлення демократичного правління та об'єднання народів у республіканську федерацію, скасування кріпосного права й запровадження освіти простого народу. Таємне товариство на

Україні дістало назву «Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія», тому що воно не замикалось в національні рамки України. Воно мало прогресивний характер і діяло в руслі буржуазних національних рухів Європи того часу.

«Марксисти,— писав В. І. Ленін,— ніколи не заперечували прогресивності буржуазно-національних визвольних рухів проти феодално-абсолютистських сил»⁷. Кирило-Мефодіївське товариство у своїй програмі відображало соціально-політичні тенденції національно-визвольних рухів слов'янських народів.

«Метод Маркса,— зазначав В. І. Ленін,— полягає насамперед у тому, щоб врахувати *об'єктивний* зміст історичного процесу в даний конкретний момент, в даний конкретній обстановці, щоб насамперед зрозуміти, рух *якого* класу є головною пружиною можливого прогресу в цій конкретній обстановці»⁸. Це положення дає ключ для розуміння класового змісту діяльності Кирило-Мефодіївського товариства на Україні. Таємна організація відображала в цілому буржуазно-демократичні засади і вимоги селянського руху, який в конкретній обстановці 40—50-х років ХІХ ст. став одним з компонентів підготовки першої революційної ситуації, що привела до ліквідації кріпосного права в Росії.

Предметом даного дослідження є історія Кирило-Мефодіївського товариства і взаємини з цією організацією революційного демократа Т. Г. Шевченка. Загальновизнана думка учених зводиться до того, що ця важлива й актуальна тема все ще залишається недостатньо розробленою в науково-дослідному плані.

«У проблемі «Шевченко і визвольний рух»,— зазначено в колективній монографії «Шевченкознавство. Підсумки й проблеми»,— важливе місце посідає дослідження теми про взаємини поета з Кирило-Мефодіївським товариством. Розробку цієї теми не можна вважати задовільною»⁹. Цей висновок настановує науковців на дальші пошуки, вивчення й дослідження джерел, перегляд застарілих концепцій і поглядів щодо оцінки як Кирило-Мефодіївського товариства в цілому, так і значення участі в ньому Т. Г. Шевченка.

Актуальність і новизна дослідження теми «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» полягає насамперед у тому, що, з одного боку, розкривається зміст діяльності самого товариства, наявність в ньому революційно-демократичної та ліберально-буржуазної течій, з другого — висвітлюється практична революційна робота Т. Г. Шевченка як видатного громадського діяча своєї епохи і політичного бор-

ця. В монографії підсумовуються досягнення радянської науки.

«Безумовною вимогою марксистської теорії при розгляді будь-якого соціального питання,— писав В. І. Ленін,— є постановка його в певні історичні рамки, а потім, якщо мова йде про одну країну..., врахування конкретних особливостей, які відрізняють цю країну від інших в межах однієї і тієї самої історичної епохи»¹⁰. Це ленінське методологічне положення покладено в основу дослідження теми.

Для висвітлення історії Кирило-Мефодіївського товариства використано значне коло джерел. Складність теми вимагала документального обґрунтування викладених фактів, явищ і положень. «Щоб це був дійсно фундамент,— вчив В. І. Ленін,— треба брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються даного питання...»¹¹

Джерела можна поділити на п'ять груп: 1) програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства; 2) епістолярія (листування) членів товариства; 3) наукові праці та літературні твори кирило-мефодіївців; 4) документи слідства царського уряду в справі Кирило-Мефодіївського товариства і 5) спогади членів товариства та їх сучасників. Перші три групи джерел, створених до розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, найоб'єктивніше відображають історію цієї таємної організації.

До програмних документів слід віднести насамперед «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», що визначав організаційні, програмні та ідейні основи товариства. Авторами статуту стали М. І. Костомаров, М. І. Гулак і В. М. Білозерський — безпосередні організатори товариства. Крім того, В. М. Білозерський написав пояснювальну (установчу) записку до статуту. Статут кілька разів публікувався в різних виданнях¹². Побачила світ і установча записка В. М. Білозерського¹³.

Важливе значення як програмні та ідеологічні документи товариства мають «Книга буття українського народу» і додані до неї відозви — «Брати українці» та «Брати великоросіяни і поляки». У їх створенні також брали участь М. І. Костомаров, М. І. Гулак і В. М. Білозерський. З чотирьох відомих нам примірників «Книги буття українського народу» два написані рукою М. І. Костомарова, один — М. І. Гулака і останній — О. О. Навроцького. В документах слідства «Книга буття українського народу» ще дістала назву «Закон божий», через те що в ній використано біблійну форму викладу. В цьому творі під релігійною оболонкою ставилися соціальні вимоги: ліквідація самодержавства,

скасування кріпосного права, визволення і об'єднання слов'янських народів у республіканську федерацію тощо. «Книга буття українського народу» неодноразово публікувалась в нашій країні і за рубежом¹⁴.

Розвиток основних програмних положень знаходимо в записці про панславизм і оповіданні «Панич Наталич» М. І. Костомарова, записці про сільські школи В. М. Білозерського¹⁵. В такому ж напрямі створені записки Г. Л. Андрузького «Досягнення можливого ступеня рівності й свободи переважно в слов'янських землях» та «Ідеал держави» і М. І. Савича «Визволення жінок», які ще не публікувалися.

Значний інтерес становить епістолярна спадщина кирило-мефодіївців. У листуванні вони висловлювали свої погляди на важливі соціальні питання. Велике значення має епістолярія Т. Г. Шевченка, в якій поет, зокрема, назвав товариство «братством», висловлював своє ставлення до освіти простого народу, визволення і єднання народів тощо. Листування Т. Г. Шевченка опубліковане¹⁶. Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства знайшла відображення в листуванні М. І. Костомарова, М. І. Гулака, В. М. Білозерського, П. О. Куліша, І. Я. Посади, О. О. Навроцького з приводу заснування школи, поширення освіти, видання книг, становища селян на Україні тощо. Про це довідуємося з різних видань¹⁷.

До важливих джерел з історії Кирило-Мефодіївського товариства належать наукові праці, публіцистичні та літературні твори його учасників.

Зокрема, Т. Г. Шевченко протягом першої половини 40-х років опублікував ряд важливих художніх творів: «Кобзар», «Гайдамаки», «Тризна», «Гамалія», в яких головним героєм виступає народ. Революційно-демократичні погляди поета знайшли відображення в неопублікованих поемах «Сон», «Кавказ», «Єретик», «Сліпий», «Великий льох», «І мертвим, і живим...», «Холодний Яр» і, зрештою, у вірші «Заповіт», де він відверто закликав народні маси до повстання. Твори Т. Г. Шевченка справили значний вплив на кирило-мефодіївців, сприяли утворенню в товаристві революційно-демократичної течії.

Ліберальні погляди М. І. Костомарова позначилися на його наукових працях — магістерських дисертаціях «О причинах и характере унии в Западной России» (1841) і «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843), статті «Мысли об истории Малороссии» (1846), курсі лекцій «Славянская мифология» (1847), а також літературних творах — збірках поезій «Украинские баллады» (1839) і «Вет-

ка» (1840), поемах «Сава Чалий» (1838) і «Переяславська ніч» (1841), вірші «Слав'янам» (1846—1847). М. І. Костомаров створив буржуазну концепцію історіографії України, висловив свої ліберальні думки щодо визволення і єднання народів-слов'ян навколо Росії.

П. О. Куліш написав і опублікував популярну історичну працю «Повесть об украинском народе» (1846), фольклорний збірник «Украинские народные предания» (1847), брошуру «Карманная книжка для помещиков и лучший, извлеченный из опыта способ управлять именем» (1846), літературні твори — поему «Україна», історичний роман «Михайло Чернышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1842), уривки «Чорної ради» (1845—1846). На цих творах відбилися консервативні тенденції, а подекуди й буржуазно-націоналістичні погляди П. О. Куліша, який прислужував панівному класові.

Наукові праці писали також М. І. Гулак (про побут і право слов'ян), О. О. Навроцький (з історії гайдамацького руху), М. І. Савич (про емансипацію жінок) та інші кирило-мефодіївці.

Досить обширну групу документів містить слідча справа учасників Кирило-Мефодіївського товариства під назвою «Об Украйно-славянском обществе». Зберігається вона у фонді III відділу Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР у Москві. Справа складається з 19 частин: 1) «Общие распоряжения по производству следствия и исполнению решения»; 2) «О коллежском секретаре Гулаке»; 3) «О коллежском асессоре Костомарове»; 4) «О кандидате Белозерском»; 5) «О бывшем учителе Кулише и жене его, сестре Белозерского»; 6) «О художнике Шевченко» (передана до Державного музею Т. Г. Шевченка в Києві); 7) «О бывшем студенте Навроцком»; 8) «О студенте Андрузском»; 9) «О студенте Посяде»; 10) «О помещике Савиче»; 11) «О бывшем студенте Марковиче и сестре его девице Керстен»; 12) «О титулярном советнике Ригельмане»; 13) «О служившем в Кавказском корпусе офицере Хмельницком и вольнослушателе Спб. университета Сердюкове»; 14) «О Тулубе, Ашанине, Бушене и Славине, Воронинове, Галагане и Чуйкевиче»; 15) «О надворном советнике Чижове»; 16) «О студенте Петрове и пенсии его матери»; 17) «О возмутительном воззвании в Киеве и подчинении учебных заведений Киев. воен. губернатору»; 18) «О славянофильстве и украинофильстве»; 19) «Журнал действий 3-го отделения собственной его императорского

величства канцелярії по делу коллежского секретаря Николая Ивановича Гулака и Славянского общества».

Документи слідства при критичному їх розгляді й дослідженні дають значний матеріал для висвітлення історії Кирило-Мефодіївського товариства і участі в ньому Т. Г. Шевченка. Значна частина матеріалів опублікована в дореволюційних і радянських виданнях¹⁸. Однак більшість з них ще не публікувалася.

Спогади членів Кирило-Мефодіївського товариства та їх сучасників є важливим джерелом для дослідження історії товариства.

Перебуваючи в казематі III відділу, Т. Г. Шевченко написав цикл поетичних творів під назвою «В казематі» з підзаголовком «Моїм союзникам посвящаю», які проливають світло на діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, закликають його учасників продовжувати почату справу. Нездорозуміло згадував поет товариство в щоденнику, а також в автобіографії (1860), де гнівно таврував царських сатрапів і прислужників за жорстоку кару над кирило-мефодіївцями «без суду й слідства». Ці згадки Т. Г. Шевченка мають неоціненне значення. Спогади сучасників про Т. Г. Шевченка опубліковані в кількох виданнях і є важливим джерелом для вивчення його громадсько-політичної діяльності¹⁹.

Певний інтерес викликають спогади П. О. Куліша, опубліковані в 1868 р. під назвою «Жизнь Куліша»²⁰. Тут вперше він назвав таємне товариство «Кирило-Мефодіївським брацтвом», що займалося виключно освітньою роботою і прагнуло об'єднати слов'ян під протекторатом російського царя. Разом з тим П. О. Куліш підкреслював значний вплив на товариство Т. Г. Шевченка, який нібито до його складу не входив. Про свої ідейні розходження з Т. Г. Шевченком він розповів у спогадах про поета²¹. Крім того, П. О. Куліш присвятив товариству вірш під назвою «На забудь року 1847». Його спогади проникнуті націоналістичним духом. Щоправда у них є фактичний матеріал, зокрема про літературне товариство «Київська молода», яке передувало Кирило-Мефодіївському.

Один з головних організаторів Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Костомаров залишив досить докладні мемуари — автобіографії у двох редакціях (1869 і 1875)²². Спеціальні розділи він присвятив характеристиці програми товариства, а також деталям арешту, ув'язнення і заслання. Однак в оцінці діяльності Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Костомаров не був послідовним. Так, у листі до О. І. Герцена, опублікованому в № 61 «Колокола», він на-

магався заперечувати антикріпосницьку спрямованість програми та твердив, що взагалі товариство не існувало. Подібні твердження мають місце і в статті «Кулиш и его последняя литературная деятельность»²³. Така непослідовність пояснюється еволюцією поглядів ученого, який з плином часу зрікався своїх колишніх ліберальних позицій.

Про Кирило-Мефодіївське товариство йдеться в спогадах Ф. К. Неслуховського «Из моих воспоминаний»²⁴ і О. М. Петрова «Из далекого прошлого»²⁵. Однак вони мало що додають до основних матеріалів.

Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства царський уряд заборонив будь-які повідомлення про його діяльність і програму в пресі. Протягом десятиріч царська цензура вилучала матеріали, що висвітлювали історію товариства. Тому перші повідомлення спочатку з'явилися в закордонних виданнях, пізніше — в російських і українських.

Одним з перших дослідників історії Кирило-Мефодіївського товариства виступив ліберально-буржуазний діяч і учений М. П. Драгоманов. У праці «Шевченко, українофіли і соціалізм», опублікованій у журналі «Громада» (1879) в Женеві, він загалом позитивно оцінював діяльність товариства, спрямовану проти самодержавства й кріпосництва, слушно вказав на відмінність поглядів Т. Г. Шевченка і М. І. Костомарова, наявність революційно-демократичної і ліберальної течій. Проте М. П. Драгоманов недооцінював роль Т. Г. Шевченка в суспільно-політичному русі. Відсутність джерел не дозволила вченому дати політичну характеристику діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. На помилкові положення згаданої праці М. П. Драгоманова вказав А. В. Луначарський у статті-рецензії «Шевченко и Драгоманов» (1914)²⁶.

Окремі питання історії Кирило-Мефодіївського товариства висвітлив буржуазний дослідник літератури М. І. Петров у розділі «Украинское славянофильство и его представители»²⁷. Він згадав про обставини арешту кирило-мефодіївців, які займалися літературною працею, але ніяких політичних оцінок ні товариству, ні його учасникам не дав.

Революційний демократ І. Я. Франко у статті «Тарас Шевченко» (1891) висловив цілком слушну думку, що Кирило-Мефодіївське товариство утворилося з метою ліквідації кріпацтва і запровадження освіти народу. «Шевченко, — писав він, — вносить новий дух, нові погляди в ту громадку людей молодих, гарячих і перейнятих бажанням загального добра»²⁸.

Буржуазний учений М. А. Рігельман, який особисто знав кирило-мефодіївців, опублікував записку «Киевские славянисты сороковых годов»²⁹, де викладав програму товариства, прагнув визначити погляди Т. Г. Шевченка, М. І. Гулака, М. І. Костомарова та інших діячів, вказав на поміркований характер цієї таємної організації.

Історію Кирило-Мефодіївського товариства досліджував також один з перших біографів Т. Г. Шевченка, письменник, громадський діяч і педагог ліберально-буржуазного напрямку О. Я. Кониський. У докладній біографії Т. Г. Шевченка³⁰ він висловив думку про належність Т. Г. Шевченка до таємного товариства, торкався програми й ідеології, вважав цю організацію цілком поміркованою і реформістською.

Інтерес дослідників до історії Кирило-Мефодіївського товариства на початку ХХ ст. під впливом революційних подій посилювався. Дослідники використовували й архівні матеріали. Так, буржуазний історик літератури М. І. Стороженко опублікував нарис «Кирилло-Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак»³¹, в якому вказав на радикальність програми кирило-мефодіївців. І. Я. Франко відгукнувся на цю статтю детальною рецензією³².

У той самий час однобічну характеристику товариству дав буржуазний соціолог С. Г. Сватиков у книзі з історії суспільно-політичного руху в Росії³³. Він твердив, що не боротьба проти самодержавства і кріпосництва згуртувала кирило-мефодіївців, а «ідея народності» і «мрія про загальнослов'янську взаємність». Діяльність товариства С. Г. Сватиков відокремлював від суспільних течій того часу. Цю помилкову тезу підхопили інші буржуазні історики.

Історик буржуазно-ліберального напрямку І. Ф. Павловський у статті «К истории Кирилло-Мефодиевского общества в Киеве»³⁴ намагався показати товариство виключно просвітительським.

Інший представник буржуазної історіографії А. В. Стороженко в книзі про «українофілство»³⁵ услід за С. Г. Сватиковим силкувався відокремити Кирило-Мефодіївське товариство від загальноросійського визвольного руху й підкреслював вплив ідей польських буржуазних діячів.

Зрештою великодержавний шовініст і чорносотенець С. Н. Щоголев у своїй книзі³⁶ відверто паплюжив діяльність Т. Г. Шевченка і називав кирило-мефодіївців сепаратистами, вважав Кирило-Мефодіївське товариство випадковим явищем в історії України. В. І. Ленін піддав нищівній критиці реакційний наклеп Щоголева на український суспільно-політичний рух (Ленін. зб., 1937, т. 30, с. 10—21).

Значний вклад у справу дослідження історії Кирило-Мефодіївського товариства зробив історик ліберально-народницького напрямку В. І. Семевський, який написав нариси про життя і діяльність організаторів Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Костомарова та М. І. Гулака, а до 50-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка опублікував працю «Кирилло-Мефодиевское общество 1846—1847 гг.»³⁷. На основі архівних матеріалів і спогадів автор дослідив історію виникнення та діяльності товариства, аналізував статут і «Книгу буття українського народу», показав ідейний зв'язок кирило-мефодіївців з декабристами, участь Т. Г. Шевченка в товаристві, могутній ідейний вплив поета на сучасників. Проте обмеженість його буржуазного світогляду перешкодила В. І. Семевському дати справді наукову оцінку діяльності товариства.

Українські буржуазні націоналісти (М. С. Грушевський, Ю. Ю. Охримович, С. О. Єфремов, Д. Донцов, П. Зайцев, О. Ю. Гермайзе, В. В. Міяковський, О. С. Грушевський) доклали немало зусиль до фальсифікації історії Кирило-Мефодіївського товариства й участі в ньому Т. Г. Шевченка. Вони намагалися показати товариство як чисто національну організацію, що нібито продовжила справу українських «автономістів» минулого й стала попередницею націоналістичного «українства», виразницею прагнень української буржуазії, яка виступила проти соціалістичної революції. Вони підносили ліберальних діячів М. І. Костомарова та П. О. Куліша і з позицій теорії «єдиного потоку» ототожнювали їх погляди з поглядами революційного демократа Т. Г. Шевченка, в ідеології Кирило-Мефодіївського товариства бачили лише «український національний романтизм», «християнський гуманізм», «месіанізм», вплив «західних» концепцій і «відрубність» від російського визвольного руху. Ці антинаукові концепції й твердження знайшли дальше тлумачення в писаннях сучасних епігонів націоналізму й антирадянщини (Д. Сидорука, В. Барка, Л. Білецького та ін.), а також в наскрізь фальшивих виданнях: «Енциклопедії українознавства», «Великій історії України» І. Тиктора, «Історії України» Н. Полонської-Василенко тощо. Наші ідейні вороги багато десятиріч уперто силкуються довести, що Кирило-Мефодіївське товариство мало не антикріпосницький, а націоналістичний характер. Досягнення радянської історичної науки рішуче спростовують злісні фальсифікації ворогів.

Історія Кирило-Мефодіївського товариства розроблялась буржуазними вченими Львова ще до визволення захід-

ноукраїнських земель з-під влади панської Польщі. Зокрема літературознавець В. Г. Щурат у праці «Основи Шевченкових зв'язків з поляками»³⁸ зазначив, що кирило-мефодіївці для скасування кріпацтва, знищення самодержавства, релігійного фанатизму й національного шовінізму, станової нерівності намагались використати християнські ідеї, просвітительство, мирну пропаганду євангельських заповідей. Підкреслюючи виключно християнські засади, автор не зважив на революційно-демократичні ідеї, що їх проповідував Т. Г. Шевченко. Відомий філолог М. С. Возняк у монографії про Кирило-Мефодіївське товариство³⁹ показав вплив на товариство ідей декабристів та польських революціонерів, Т. Г. Шевченка, аналізував програмні документи і зокрема «Книгу буття українського народу». Проте історію товариства він не зв'язував з соціально-економічними відносинами і класовою боротьбою на Україні, помилково твердив, що кирило-мефодіївці нібито намагались відокремити Україну від Росії. Обидва учені певний час перебували під впливом націоналістичної «школи» М. С. Грушевського.

Інтерес до історії Кирило-Мефодіївського товариства проявляли також і зарубіжні вчені. Зокрема польський буржуазний історик Юзеф Голомбек опублікував книгу «Братство св. Кирила і Мефодія в Києві» (Варшава, 1935), де виклав чимало фактів про діяльність та програму товариства. При цьому в багатьох питаннях він солідаризувався з концепціями українських буржуазних націоналістів. Французький учений Жорж Люціані видав працю під назвою «Книга буття українського народу» (Париж, 1956), де з позицій буржуазної методології подано нарис історії Кирило-Мефодіївського товариства. В праці французькою і українською мовами публікується «Книга буття українського народу». Автор дотримується думки, що Т. Г. Шевченко брав участь у товаристві й справив на нього значний вплив.

Буржуазна історіографія обмежилася, по суті, накопиченням фактичного матеріалу й мало наблизилася до об'єктивного наукового висвітлення історії Кирило-Мефодіївського товариства.

Марксистський напрям в історіографії Кирило-Мефодіївського товариства почав складатися ще в дореволюційний період. Марксисти зробили критичний розгляд програми й визначили місце цієї організації у визвольному русі проти царизму. Відомий марксист Г. В. Плеханов у промові, підготовленій до 50-річчя з дня смерті В. Г. Белінського (1898) і в статті до 100-річчя з дня його народження (1911), дав

позитивну оцінку конспіративній діяльності Т. Г. Шевченка і кирило-мефодіївців⁴⁰.

На 50-ті роковини від дня смерті Т. Г. Шевченка в Парижі 30 березня 1911 р. відбулися збори громадськості, на яких учений-марксист А. В. Луначарський прочитав реферат «Великий народний поет», розкривши глибоку народність, гуманізм, інтернаціональний і революційний характер творчості Т. Г. Шевченка, активну участь поета в боротьбі проти самодержавства й кріпосництва. А під час святкування сторіччя від дня народження Т. Г. Шевченка А. В. Луначарський у статті-рецензії «Шевченко і Драгоманов» (1914) рішуче захищав творчість і революційну діяльність поета від фальсифікацій буржуазними ученими⁴¹. В руслі загальноросійського визвольного руху історію Кирило-Мефодіївського товариства розглядав більшовицький історик Г. А. Куклін в спеціальному розділі своєї праці про революційний рух в Росії⁴². Автор поставив Т. Г. Шевченка на перше місце серед членів товариства й оцінював його як визначного революціонера свого часу. Більшовицька газета «Правда» неодноразово зверталася до висвітлення діяльності Т. Г. Шевченка й позитивно оцінювала Кирило-Мефодіївське товариство, яке виступало за визволення селян від кріпацтва й освіти простого народу.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції розвинулась радянська історіографія, яка, керуючись вченням марксизму-ленінізму і настановами Комуністичної партії, зробила значний вклад у висвітлення історії Кирило-Мефодіївського товариства.

Історик літератури М. М. Марковський у праці «Шевченко в Кирило-Мефодіївському братстві»⁴³ висловив думку, що Т. Г. Шевченко не лише належав до товариства, а й справив на нього значний революціонізуючий вплив. На підставі аналізу матеріалів слідчої справи, спогадів, листування кирило-мефодіївців літературознавець і текстолог М. М. Новицький у передмові до публікації документів під назвою «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» переконливо стверджував факт належності Т. Г. Шевченка до таємної організації — Кирило-Мефодіївського товариства, дає поет організував, згуртував і очолив радикально настроєних учасників, які сприйняли революційно-демократичні ідеї й стали на шлях політичної боротьби⁴⁴. З'ясуванню питання про участь Т. Г. Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві присвячена історико-літературна розвідка Д. І. Багалія⁴⁵. Автор не лише вважав поета членом таємної організації, а й відзначив його провідну роль серед кирило-мефо-

дійців, ідейний вплив на зміст програмних документів товариства. Проте Д. І. Багалій обстоював помилкову тезу, що декабристське Товариство об'єднаних слов'ян і Кирило-Мефодіївське товариство дотримувалися мирного (еволюційного) шляху визволення слов'янських народів, не прийнявши до уваги радикальних думок, висловлених Т. Г. Шевченком та його однодумцями. Інший історик З. А. Гуревич в нарисі про Кирило-Мефодіївське товариство⁴⁶ висунув твердження про дрібнобуржуазний характер товариства, розглядав його без урахування особливостей епохи, перебільшував національні моменти в його програмі. В праці «Новейшая украинская литература о Шевченко и кирилло-мефодиевцах»⁴⁷ відомий дослідник Ю. Г. Оксман дійшов висновку, що Т. Г. Шевченко належав до товариства й справив на нього значний вплив. Загалом у 20-х роках історія Кирило-Мефодіївського товариства ще не знайшла глибокого й справді наукового висвітлення.

Наукові пошуки продовжувалися у 30—40-х роках. У працях історика А. І. Бортникова «Кирилло-Мефодиевское общество. (Главные идеи и цели)»⁴⁸ та «Шевченко і організація Кирило-Мефодіївського товариства»⁴⁹ підкреслено участь у товаристві Т. Г. Шевченка та його ідейний вплив на багатьох кирило-мефодіївців. Разом з тим автор приписував ідеології товариства так званій «козакофільській романтизм» і «демократичний панславізм», помилково називав товариство організацією «соціалістичної інтелігенції», вважав більшість його учасників прихильниками революційних дій (у тому числі ліберальних діячів М. І. Костомарова, В. М. Білозерського і П. О. Куліша). В. Т. Горбатюк у статті «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство»⁵⁰ висунув необгрунтовану тезу, що товариство не мало якоїсь визначеної організації, не приймало статуту й програми; без будь-яких аргументів він намагався відділити Т. Г. Шевченка від товариства, не помітив серед кирило-мефодіївців двох відмінних політичних течій.

У той час уже з'явилися і праці, де науково висвітлювалась історія товариства на підставі вивчення широкого кола джерел. Історик Ф. О. Ястребов у працях «Україна в першій половині XIX століття»⁵¹ і «Т. Г. Шевченко в революційному русі 30—50-х років XIX ст.»⁵² визначив Кирило-Мефодіївське товариство як політичну організацію передової інтелігенції, вказав на існування в ньому ліберального та революційно-демократичного крил (течій), незаперечно довів участь і великий вплив Т. Г. Шевченка на товариство. Літературознавець Є. П. Кирилюк у статті

«Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство»⁵³ аргументовано ствердив належність Т. Г. Шевченка до товариства і його величезну роль у суспільно-політичному русі того часу.

У післявоєнні роки дослідники неодноразово зверталися до вивчення історії Кирило-Мефодіївського товариства. Однак нові праці все ще не могли дати остаточної відповіді на питання про ідеологію, тактику та програму товариства, наявність течій, участь Т. Г. Шевченка в товаристві. Зокрема історик Ю. О. Ковмір виступив зі статтею «Т. Г. Шевченко в Кирило-Мефодіївському товаристві»⁵⁴, де перебільшувалась гострота суперечностей та ідейної боротьби між течіями, без належної аргументації висувалась теза, що в товаристві «панівною і визначальною» була революційно-демократична течія, очолювана Т. Г. Шевченком. Пізніше в статті «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство»⁵⁵ автор впадає в іншу крайність — обходить розмежування товариства на ліберальну і революційно-демократичну групи, не вказує на відмінність їх поглядів на тактику боротьби.

Значним вкладом у дослідження суспільно-політичного руху на Україні і висвітлення історії Кирило-Мефодіївського товариства є книга історика П. А. Зайончковського «Кирило-Мефодіевское общество (1846—1847)» (М., 1959). Вона створена на основі архівних і опублікованих джерел. Автор розглядає товариство як прогресивну організацію, що об'єктивно відображала інтереси ліберальної буржуазії, а її учасників відносить до представників передової суспільної думки. Але ряд думок і висновків у книзі не аргументовано: поставлено під сумнів існування революційно-демократичної групи на чолі з Т. Г. Шевченком і саму належність поета до товариства, товариство названо виключно ліберально-буржуазним за своїм характером, знехтувано практичну діяльність кирило-мефодіївців. Автор твердить, що Т. Г. Шевченко належав до товариства, але займав у ньому «особливе місце». Загалом роль Т. Г. Шевченка в суспільно-політичному русі на Україні применшено.

За останні два десятиліття вийшов у світ ряд праць, які висвітлюють історію Кирило-Мефодіївського товариства. Зокрема філософ І. Д. Назаренко опублікував праці «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство»⁵⁶ і «Кирило-Мефодіївське товариство»⁵⁷, де високо оцінюється діяльність товариства і участь у ньому Т. Г. Шевченка, особливу увагу звернуто на висвітлення боротьби революційно-демократичної частини кирило-мефодіївців проти

99255

самодержавства й кріпосництва, аналіз програмних документів товариства. Заслуговує на увагу і розділ монографії історика А. К. Буцика «Кирило-мефодіївці. Т. Г. Шевченко»⁵⁸. Автор стисло показав історію утворення, склад, програму, діяльність, зв'язки товариства, участь у ньому Т. Г. Шевченка. Досягненням радянської історіографії є узагальнюючий виклад історії Кирило-Мефодіївського товариства у підрозділі «Зародження революційно-демократичного руху. Т. Г. Шевченко. Кирило-Мефодіївське товариство» (автори — історики І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко, Ф. О. Ястребов) двотомної «Історії Української РСР» (т. 1, К., 1967). Особлива увага в ньому приділяється розгляду програмних документів товариства, розвитку республіканських традицій декабристів, впливу революційної поезії Т. Г. Шевченка та його участі в суспільно-політичному русі на Україні. Стислий виклад історії Кирило-Мефодіївського товариства міститься в розділі «Кирилло-Мефодиевское тайное общество» монографії історика Г. І. Марахова⁵⁹. Автор вказав на активну участь Т. Г. Шевченка в суспільно-політичному русі на Україні, зокрема у Кирило-Мефодіївському товаристві, де виникли і діяли два напрями — ліберально-реформістський та революційно-демократичний. Історія Кирило-Мефодіївського товариства і участь в ньому Т. Г. Шевченка знайшли висвітлення в підрозділі «Зародження революційно-демократичного напрямку в російському визвольному русі» (автор Г. Я. Сергієнко) багатомної «Історії Української РСР» (т. 3, К., 1979), де діяльність Т. Г. Шевченка і кирило-мефодіївців показана в руслі загальноросійського визвольного руху.

Для поглибленого вивчення історії Кирило-Мефодіївського товариства важливе значення мала тривала дискусія серед радянських учених про характер таємної організації, наявність у ній політичних течій, участь Т. Г. Шевченка, практичну діяльність кирило-мефодіївців тощо. В дискусії та полеміці народжувалась істина, розширялися горизонти дослідження теми, з'ясовувалися й визначалися нові аспекти і напрями.

Радянські дослідники біографії Т. Г. Шевченка Д. М. Косарик-Коваленко («Життя і діяльність Т. Шевченка. Літературна хроніка». — К., 1955), Є. П. Кирилюк («Т. Г. Шевченко. Життя і творчість». — К., 1959), М. Ф. Бельчиков («Тарас Шевченко. Критико-биографический очерк». — М., 1961), М. М. Ткаченко («Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка». — К., 1961), Є. П. Кирилюк, Є. С. Шаблійовський, В. Є. Шубравський («Т. Г. Шевченко. Біографія». —

К., 1964), Ф. Я. Прийма («Шевченко і російський визвольний рух». — К., 1966), Л. Хінкулов («Тарас Шевченко і його сучасники. Етюди до біографії». — К., 1962), В. А. Дьяков («Тарас Шевченко и его польские друзья». — М., 1964), В. Анісов, Є. Серєда («Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка». — К., 1976) та інші, спираючись на значний документальний матеріал, доводять участь Т. Г. Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві та боротьбу очолюваної ним революційно-демократичної групи проти буржуазних лібералів і реформістів, вказують на широкі зв'язки Т. Г. Шевченка з російськими, польськими, чеськими та іншими діячами визвольного руху. Біографічні відомості містить «Шевченківський словник» (т. 1—2. К., 1976—1977), де містяться матеріали про участь поета в суспільно-політичному русі і діяльність в Кирило-Мефодіївському товаристві.

Суспільно-політичним, філософським та історичним поглядам Т. Г. Шевченка присвячуються праці Я. Д. Дмитерка («Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко». — М., 1954), М. І. Новикова («Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко». — М., 1961), І. Д. Назаренка («Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка». — К., 1964), Ю. Д. Марголіса («Исторические взгляды Т. Г. Шевченка». — Л., 1964), В. Ю. Євдокименка («Критика идейных основ украинского буржуазного национализма». — К., 1967). Вони вказують на активну участь Т. Г. Шевченка в суспільно-політичному русі, поширення революційно-демократичних ідей, боротьбу поета проти буржуазного націоналізму і реформізму в Кирило-Мефодіївському товаристві.

Праця «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» є результатом тривалої науково-дослідної роботи в галузі історії суспільно-політичного руху на Україні в першій половині ХІХ ст. Автором опубліковано розділ «Кирило-Мефодіївське товариство» в монографії⁶⁰, брошуру «Яскрава сторінка визвольного руху. (До 125-річчя Кирило-Мефодіївського товариства)» (К., 1971), статтю «Про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства»⁶¹. Джерело-знавчі студії автора завершені публікацією статей-оглядів «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство»⁶² та «Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства»⁶³.

Подальше глибоке й всебічне вивчення джерел і літератури продиктувало необхідність створення узагальнюючої монографії і постановки на перший план суспільно-політичної діяльності, участі та впливу Т. Г. Шевченка на Кирило-

Мефодіївське товариство. Постать поета-революціонера виростає в політичного борця, який мав чимало однодумців і прихильників. Ідеї, висловлені в поетичних творах Т. Г. Шевченка, оволодівали умами людей, відкривали їм очі на жахливу, нестерпну й протиприродну самодержавно-кріпосницьку дійсність, кликали до боротьби й вказували шлях до світлої мети — визволення і єднання народів.

«Ідеї дружби і братерства народів,— говорив В. В. Щербицький,— яскравим світлом осявали всі етапи визвольного руху в Росії, надавали йому особливої сили, глибини і розмаху. Нерозривно зв'язані виступи перших провісників свободи на Сенатській площі Петербурга і повстання Чернігівського полку на Україні. Полум'яні заклики до свободи Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки і М. М. Коцюбинського зливалися воедино з передовими ідеями російських революційних демократів»⁶⁴.

Славні діла поета-революціонера Т. Г. Шевченка, його соратників, однодумців і послідовників увійшли до загального надбання революційних традицій минулої епохи. «Великим є той народ,— говорив Л. І. Брежнев,— який постійно відчуває живий зв'язок із своєю історією, може брати все краще із своїх історичних традицій і робити це надбанням сьогодення. Радянському народові ця чудова якість властива повною мірою»⁶⁵. Яскравим прикладом цього є щорічне свято дружби народів СРСР під назвою «В сім'ї вольній, новій», присвячене імені великого Кобзаря.

Постановка проблеми і завдань дослідження теми «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» впливає з постанов ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (14 серпня 1967 р.) та «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (26 квітня 1979 р.), де йдеться про посилення виховної ролі суспільних наук, ширше використання в історичних дослідженнях теорії марксизму-ленінізму для успішної боротьби проти буржуазної ідеології в цілому та її різновидів — антикомунізму, націоналізму, сіонізму, антирадянщини, ревізійнізму тощо. Кожна наукова праця, присвячена висвітленню історичних традицій, носить у собі заряд актуальності й злободенності. Революційна спадщина Т. Г. Шевченка є не лише немеркнучим надбанням культури, а й гострою ідеологічною зброєю радянського суспільствознавства.

При підготовці монографії до друку науково-допоміжну роботу виконали Є. С. Сергієнко і Н. В. Борець.

1. СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВЕ
РОЗМЕЖУВАННЯ СИЛ
У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ
РУСІ РОСІЇ.
ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ
Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Після повстання декабристів у Росії і на Україні наступив історичний період, що характеризувався інтенсивним розкладом і кризою феодально-кріпосницької системи господарства, розвитком у її надрах капіталістичного укладу, посиленням класової боротьби та активізацією суспільно-політичного руху проти самодержавства й кріпосництва.

Основоположники марксизму-ленінізму дали глибоку і всебічну характеристику соціально-економічним процесам, що відбувалися в Росії. «В Росії,— писав Ф. Енгельс у статті «Руси 1847 року»,— розвиток промисловості йде гігантськими кроками і навіть бояр все більше і більше перетворює в буржуа. Кріпосне право в Росії і в Польщі обмежується, що означає ослаблення дворянства в інтересах буржуа і створення класу вільних селян, в якому буржуазія всюди має потребу»¹.

У праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін глибоко і всебічно показав умови та фактори процесу становлення капіталістичної суспільно-економічної формації: порівняно високий рівень суспільного поділу праці, розвинуте просте товарне виробництво і його перетворення на капіталістичне, розширення внутрішнього всеросійського ринку, розшарування селянства, формування класів буржуазії і пролетаріату, промисловий переворот і заснування фабрик та заводів, проникнення в поміщицькі панщинні господарства товарно-грошових відносин, повсюдне використання найманої праці в промисловості й сільському господарстві. Усі ці соціально-економічні явища яскраво проявилися і на Україні — складовій частині загальноросійської економічної системи.

Як і у всій Росії, на Україні швидко зростала кількість промислових підприємств, зокрема в поміщицьких маєтках. Так, у 1846 р. налічувалося 2873 промислових підприємства, в тому числі 2070 в селах². За даними статистики можна простежити й динаміку зростання капіталістичного підприємства: загальне число підприємств у 1825 р. досягло

649, а через три десятиріччя їх стало 1649³. Протягом 1824—1847 рр. на Україні засновано 144 цукрових заводи. В середині 40-х років на машинобудівному заводі в Києві було виготовлено першу парову машину вітчизняного виробництва.

На фабриках і заводах України зростала чисельність передпролетарів: в 1825 р. їх налічувалося 15 тис., а через два десятиріччя (1846) — понад 50 тис.⁴ Вільнонаймані робітники поступово витісняли кріпосних.

Розвиток капіталістичного укладу прискорювався і в сільському господарстві України. Поряд з поміщицькими маєтками, де господарство велось малопродуктивно на базі відсталої техніки, з'являлися такі, де застосовувалася наймана праця, машинна техніка і агрономія. Повільно відступало й кріпосництво. Якщо в 1835 р. на Україні було 44,4 % кріпаків від загальної кількості селян, то у 1851 р. їх число дещо зменшилося й становило 40,2 %⁵. Головною формою експлуатації селян залишалася виснажлива панщина. Особливо тяжким було становище селян, перетворених у військових поселенців.

Надбання культури були недосяжними для трудового народу, пограбованого й духовно. Освіта зоставалась привілеєм багатих. Для початкових шкіл, призначених для сільської та міської бідноти, не вистачало приміщень, учителів, підручників тощо. У 1844 р. в п'яти губерніях України (Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській і Полтавській) на 7 млн. жителів навчалосся всього близько 10 тис. дітей. Причому 70 % учнів — вихідці з дворян, багатіїв⁶. Вищі учбові заклади (Харківський і Київський університети, ліцеї в Одесі й Ніжині) та середні (гімназії) призначалися виключно для дворянства й мали служити розсадниками офіційної ідеології самодержавства.

Нестерпне становище селян і міської бідноти спричинялося до посилення класової боротьби. Протягом 1826—1849 рр. у дев'яти українських губерніях відбулося 336 великих повстань і заворушень, тисячі менш значних виступів⁷. Все це становило суцільний ланцюг антифеодалного руху.

Селянський рух проти феодалів став вирішальною умовою формування революційно-демократичної ідеології вже на дворянському етапі визвольної боротьби.

Становлення основ капіталістичного способу виробництва і буржуазних виробничих відносин викликало докорінні перетворення в суспільно-політичному житті на Україні. Класова структура суспільства зазнавала змін, що відпові-

дали новим соціально-економічним умовам. З середовища міщан і селян, а також інших суспільних станів і груп поступово формувалися пролетаріат і буржуазія — основні класи капіталістичного ладу. Цей процес відбувався в обстановці загострення класової боротьби, спрямованої проти самодержавства й кріпосництва. Класова боротьба знайшла собі відображення і в суспільно-політичному русі.

Суспільно-політичний рух, безперечно, не був однорідним і в ньому віддзеркалювалися інтереси й прагнення різних класів. «І цей поділ суспільства на класи в історії, — зазначав В. І. Ленін, — повинен стояти перед нами ясно завжди, як основний факт»⁸.

У 40-х роках ХІХ ст. в суспільній думці все ширше ставилося питання про шляхи розвитку Росії, взаємини з слов'янськими народами й народами усєї Європи. Царський уряд з участю православної церкви, намагаючись законсервувати самодержавство та кріпосницький лад, висунув теорію так званої офіційної народності («самодержавство, православ'я і народність»), що відстоювала винятковість історії Росії, непорушність самодержавно-поміщицького ладу, протистояла будь-яким намаганням реформування суспільства в країні. Проте і в середовищі панівного класу — дворянства — з'являлося все більше діячів, які розуміли необхідність прогресу Росії і висловлювали незгоду з принципами офіційної ідеології.

Дворянські суспільні діячі — слов'янофіли протиставили історичний розвиток Росії і слов'янських народів, які тяжіли до неї, країнам Західної Європи, що вступили на шлях капіталізму. Ідеологами слов'янофільства виступили О. С. Хом'яков, брати І. В. і П. В. Киреевські, К. С. та І. С. Аксакови, Ю. Ф. Самарін, О. І. Кошелев, Ф. В. Чижов та ін. В найреакційнішу групу слов'янофілів входили провідники офіційної ідеології самодержавства — професори Московського університету М. П. Погодін, С. П. Шевирьов і їх прихильники.

Окремі погляди слов'янофілів на Україні поділяли М. О. Максимович, Й. М. Бодянський, М. А. Рігельман, П. О. Куліш, М. І. Костомаров, І. І. Срезневський, М. Д. Іванишев, Г. П. Галаган, П. Я. Лукашевич та ін.

Самобутній шлях розвитку Росії слов'янофіли вбачали в непорушності монархічної влади, відособленні її соціально-економічного розвитку від країн Західної Європи, скасування кріпацтва при збереженні панування поміщиків над селянами, увічненні на селі поземельної общини, зміцненні становища православної церкви. Слов'янофіли з своїх кла-

сових позицій відстоювали ідею панславізму — визволення і єднання слов'янських народів під егідою Російської імперії. Разом з тим вони виступали за розвиток освіти і культури слов'ян, міжслов'янські зв'язки; проте в своїй основі слов'янофільська ідеологія залишалася консервативною і подекуди реакційною.

З критикою концепції слов'янофілів виступали представники іншої течії у суспільно-політичному русі — західники, які також виступали за скасування кріпацтва шляхом реформ і збереження землі в руках поміщиків, але разом з тим вони вважали неминучим для Росії буржуазний шлях розвитку, закликали наслідувати приклад країн Західної Європи і встановити конституційну монархію, обстоювали необхідність прискореного розвитку промисловості й торгівлі. До західників належали відомі громадські діячі, вчені, письменники, публіцисти, професори (К. Д. Кавелін, Б. М. Чичерін, І. С. Тургенев, В. П. Боткін, П. В. Анненков, П. Я. Чаадаєв, Т. М. Грановський, С. М. Соловйов та ін.).

Між слов'янофілами і західниками виникла полеміка про визначення шляхів розвитку Росії, яка, однак, не мала принципового значення, бо точилася серед панівного дворянського класу, що докладав зусиль до збереження свого панування в суспільстві.

Революційні демократи В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. П. Огарьов та їх послідовники, виходячи з інтересів селянства, піддавали гострій і обґрунтованій критиці як слов'янофілів, так і західників у корінних питаннях суспільного розвитку Росії, а також по проблемі визволення і єднання слов'янських народів.

Ідея національного визволення і взаємного зближення слов'янських народів особливо активно поширювалася у 40-х роках XIX ст. в Росії, Польщі, Болгарії, Сербії, Чехії та інших країнах. Вона знайшла відображення в науці, літературі, мистецтві, суспільній думці. У слов'янських країнах виникали таємні товариства й гуртки, посилювався інтерес до життя й діяльності перших слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія.

У 1853 р. К. Маркс і Ф. Енгельс вказували, що пригноблені слов'янські народи Європи здавна відчують «національну симпатію до росіян», мають з ними багато «засобів духовного спілкування». «Що б не сталося, вони дивляться на Петербург, чекаючи месії, який звільнить їх від усіх зол...»⁹

У Парижі (Франція) існувало літературне товариство («Слов'яно-народне владо»), в якому активну діяльність

розгорнув поет Адам Міцкевич, автор творів «Дзяди», «Книги народу польського і польського пілігримства», де виступав з патріотичною ідеєю визволення Польщі. У Колеж де Франс він очолював кафедру і читав лекції з історії слов'янських літератур (1840—1844), проповідуючи ідею боротьби поляків і всіх слов'ян проти гнобителів, справляв значний вплив на діячів слов'янського відродження і всіх передових людей Європи. Свої думки А. Міцкевич вбирав у своєрідну релігійну форму й висував польський народ у ролі месії, що мав повести усіх слов'ян до волі. До літературного товариства залучалися поляки, серби, чехи, болгар, боснійці, словаки та ін. Серед його учасників був також відомий чеський громадський діяч і учений Павло Шафарик. Товариство висувало ідею взаємного зближення слов'ян, які виникли з єдиного кореня і повинні увійти в одну братню сім'ю, створення слов'янської федеративної держави з чотирьох штатів: русько-слов'янського, польсько-слов'янського, чесько-слов'янського та ілліро-сербського¹⁰. Ідеї цього товариства проникли і в Росію та на Україну.

Активізація суспільної думки, загальне революційне піднесення в країнах Європи створювали сприятливі умови для розвитку суспільно-політичного руху на Україні. «...Дуже можливо,— зазначалось в жандармському документі,— що дії паризького слов'янського товариства подали думку і нашим молодим людям, уродженцям Малоросії, мріяти про відновлення колишньої вольниці на їх батьківщині»¹¹.

На початку 40-х років XIX ст. пожвавилися зв'язки російської громадськості з діячами слов'янського визвольного руху — П. Шафариком, Я. Колларом, В. Караджичем, В. Ганкою, Ф. Палацьким та ін. На сторінках журналу «Отечественные записки» (1840, № 1/2), де працював В. Г. Белінський, з'явилася стаття Яна Коллара «О літературній взаимности между племенами и наречиями славянскими». Журнал стояв на революційно-демократичних позиціях і відтак проводив ідею революційного визволення і єднання слов'янських народів. Консервативний журнал «Москвитянин» (1843, № 1/2), видавцем якого був слов'янофіл М. П. Погодін, опублікував твір Павла Шафарика «Славянское народописание». Цей журнал залишався проповідником офіційної ідеології самодержавства і виступав за об'єднання слов'ян під скіпетром російського царя.

Ідейний вплив слов'янофілів, що групувалися навколо журналу «Москвитянин», позначився і на літературній та науковій діяльності письменників і вчених України: В. Н. Каразіна, В. В. Пассека, А. Л. Метлинського, М. І. Ко-

стомарова, І. І. Срезневського, П. О. Куліша, М. О. Максимовича, О. І. Корсуна, І. Є. Бецького та інших осіб, більшість з яких належала до дворянського стану. Ліберальні та консервативні погляди знайшли відображення в українських літературних збірниках «Киевлянин» (1840; 1841), «Ластівка» (1841), «Сніп» (1841), «Молодик» (1843—1844). Проте в них з'являлися і публікації творів Т. Г. Шевченка, який поширював революційно-демократичні ідеї. В. Г. Бєлінський піддавав критиці консервативні тенденції українських літературних збірників.

Серед громадських діячів на Україні помітне місце посідав педагог і учений М. І. Костомаров. Він здобув освіту в Харківському університеті (1833—1837), де на історико-філологічному факультеті слухав лекції професора філології і письменника П. П. Гулака-Артемовського, професора загальної історії М. М. Луніна, відомого слов'янознавця й дослідника українського фольклору професора І. І. Срезневського, професора філології І. Я. Кронеберга, професора російської історії В. Ф. Циха та інших представників буржуазної науки¹². У 1838 р. М. І. Костомаров разом з університетським бібліотекарем і письменником А. Л. Метлинським їздив до Москви, де познайомився з відомими російськими слов'янофілами М. П. Погодіним і С. П. Шевирьовим¹³. В суспільно-політичному русі на Україні М. І. Костомаров виступав як діяч ліберально-буржуазного напрямку.

Проте головний зміст суспільно-політичного руху в Росії і на Україні визначали не ліберальні та консервативні діячі, а революційні демократи, які стояли на боці селянства й відображали його інтереси та прагнення.

В. І. Ленін дав гранично чітку характеристику суспільно-політичного руху в Росії за два десятиріччя після повстання декабристів, коли лютувала царська реакція і передові сили зазнавали найнещаднішого гоніння. «Епоха кріпосна (1827—1846 рр.) — цілковите переважання дворянства, — писав В. І. Ленін. — Це — епоха від декабристів до Герцена. Кріпосна Росія забита і нерухома. Протестує мізерна меншість дворян, безсиля без підтримки народу. Але кращі люди з дворян допомогли *розбудити* народ»¹⁴. Услід за декабристами, які першими виступили проти самодержавно-кріпосницького ладу, на боротьбу піднялося нове покоління — революційні демократи. Саме вони прагнули знайти шляхи докорінної перебудови суспільства на засадах справедливості. Ці їх прагнення втілювалися в конкретних ідеологічних та програмних документах, творах художньої літератури та публіцистики.

«Протягом коло півстоліття, приблизно з 40-х і до 90-х років минулого століття,— писав В. І. Ленін,— передова думка в Росії, під гнітом небачено дикого і реакційного царизму, жадібно шукала правильної революційної теорії...»¹⁵

У Росії загострювалася криза феодально-кріпосницької системи, наростала класова боротьба селян і робітників, спрямована на ліквідацію кріпосництва й повалення самодержавства, що гальмували суспільний розвиток. До визвольного руху прилучалися нові сили різночинської прогресивної інтелігенції, що витісняла дворянство. Передові погляди, ідеї і теорії народжувалися в боротьбі прогресивних сил проти реакційної ідеології самодержавства, консерватизму слов'янофілів, ліберального реформізму західників.

Провідним діячем визвольного руху в Росії став відомий мислитель, літературний критик і публіцист В. Г. Белінський — ідеолог революційних демократів. Визначаючи місце В. Г. Белінського в суспільно-політичній боротьбі, В. І. Ленін писав: «Попередником цілковитого витіснення дворян різночинцями в нашому визвольному русі був ще при кріпосному праві В. Г. Белінський»¹⁶. Пройшовши шлях від просвітництва до революційного демократизму та утопічного соціалізму, великий критик одним з перших зрозумів необхідність революційної перебудови Росії, виступив за рішучу боротьбу проти сил старого ладу й шукав в теорії утопічного соціалізму обґрунтування майбутнього Росії. «Ідея *соціалізму*...— писав В. Г. Белінський у листі до В. П. Боткіна 8 вересня 1841 р.,— стала для мене ідеєю ідей, буттям буття, питанням питань, альфою і омегою віри і знання»¹⁷. В цьому самому листі він виступив палким прихильником соціальної революції, яка повинна дати людям щастя, рівність і свободу: «Але смішно й думати, що це може зробитися само собою, часом, без насильствених переворотів, без крові... Я все думав, що розумію революцію — дурниця — тільки починаю розуміти»¹⁸.

Журнал «Отечественные записки», в якому працював В. Г. Белінський (1839—1846), став одним з популяризаторів революційно-демократичних ідей у Росії. Великий критик гострим політичним словом боровся проти реакційної і ліберально-буржуазної ідеологій, послідовно відстоював ідею соціальної революції. Діяльність В. Г. Белінського сприяла політичному вихованню нового покоління борців проти самодержавства й кріпосництва. Його революційне пристрасне слово знаходило широкий відгук на Україні, де

зростала плеяда борців за свободу і на чолі їх стояв Т. Г. Шевченко. Про зв'язки В. Г. Белінського з передовими силами України свідчить один з листів В. П. Боткіна (від 9 лютого 1840 р.): «Взагалі, ім'я твоє в Харкові, справді, краще відоме, ніж в Москві...»¹⁹

Поряд з В. Г. Белінським теоретиком революційно-демократичної ідеології виступив видатний учений, публіцист, письменник і політичний діяч О. І. Герцен, який належав до того покоління борців, яке підняло й понесло далі прапор декабристів в умовах тяжкої реакції. Відзначаючи заслуги О. І. Герцена у визвольному русі того часу, В. Г. Белінський йому писав: «Ти можеш мати могутній і благотворний вплив на сучасність»²⁰. І великий критик не помилився: О. І. Герцен увійшов в історію визвольного руху як найвидатніший послідовник декабристів, теоретик революційного демократизму й утопічного соціалізму.

В публіцистичних і художніх творах О. І. Герцен дав глибоку характеристику революційних ідей у Росії, доводив необхідність скасування кріпосного права й ліквідації самодержавства, проповідував соціальну революцію, відстоював свободу й рівність людей у суспільстві, виступав за визволення і єднання слов'янських народів. Він створив теорію утопічного «російського соціалізму», який протиставив несправедливому експлуататорському ладу, і обстоював ідею перебудови суспільства в Росії на основі селянської общини.

Теоретичні праці О. І. Герцена «Дилетантизм в науці» (1843) і «Листи про вивчення природи» (1845), опубліковані в журналі «Отечественные записки», стали найвищим досягненням матеріалістичної філософії домарксівського періоду в Росії. Вони мали надзвичайно велику популярність у Росії. Їх ідеї мали значний вплив на прогресивні сили України, де поширювався журнал «Отечественные записки».

«У кріпосній Росії 40-х років XIX століття,— писав В. І. Ленін про заслуги О. І. Герцена,— він зумів піднятися на таку височінь, що став урівень з найвидатнішими мислителями свого часу... Герцен дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед — історичним матеріалізмом»²¹.

Два великих теоретики й ідеологи революційного демократизму — В. Г. Белінський і О. І. Герцен — спільно виступали за революційне перетворення Росії на засадах утопічного соціалізму. «З цієї хвилини,— писав О. І. Герцен про свою зустріч з В. Г. Белінським в 1840 р.,— й до смерті

Белінського ми йшли пліч-о-пліч»²². Вони сприяли консолідації прогресивних сил Росії та посиленню їх боротьби.

Соратником і однодумцем революційних демократів на Україні уже тоді виступив Т. Г. Шевченко.

Революційний демократизм — передова домарксівська ідеологія, що відображала інтереси, прагнення й сподівання селянства з його класовою обмеженістю. Його зародження відноситься до кінця дворянського етапу визвольного руху в Росії, а основні риси намітилися й розвивалися на основі ідей декабристів, які прагнули полегшити становище селян й виступали за скасування кріпосного права. Революційні демократи далі розвинули кращі традиції декабристів й виробили свою оригінальну програму перебудови суспільства, що мала здійснитися в ході соціальної революції, головним рушієм якої повинно виступити селянство.

В. І. Ленін визначив характерні риси ідеології революційних демократів 40—60-х років XIX ст. такими трьома положеннями:

1) «...палка ворожість до кріпосного права і до *всіх його* породжень в економічній, соціальной і юридичній сфері».

2) «...палкий захист освіти, самоврядування, свободи, європейських форм життя і взагалі всебічної європеїзації Росії».

3) «...обстоювання інтересів народних мас, головним чином селян (які не були ще цілком звільнені або тільки звільнялися в епоху просвітителів), щира віра в те, що скасування кріпосного права та його залишків принесе з собою загальний добробут і щире бажання сприяти цьому»²³.

Саме в цю історичну епоху усі суспільні питання зводилися до боротьби передових сил суспільства і насамперед селянства за визволення від лабет кріпацтва. Селянський рух напередодні скасування кріпосного права набував першорядного політичного значення і був однією з причин виникнення першої революційної ситуації у Росії.

Під безпосереднім впливом революційних демократів у Росії гуртувалися прогресивні сили. Зокрема в Петербурзі виник політичний гурток на чолі з М. В. Петрашевським. Протягом 1845—1849 рр. він перетворився в організацію борців проти самодержавства й кріпосництва. До цієї організації належало 63 активних діячі, до яких горнулися сотні представників прогресивної інтелігенції Росії²⁴. Петрашевці мали своїх однодумців у багатьох містах (Москві, Казані, Ревелі, Києві, Ростові та ін.), підтримували зв'язки з політичними гуртками і організаціями, які виникали в Росії. Політичні погляди петрашевців формувалися під впливом

ідей О. М. Радищева, декабристів, просвітителів-матеріалістів, соціалістів-утопістів, революційних демократів, а також вимог селянського руху в Росії, буржуазних революцій у країнах Західної Європи тощо. В організації виникло два напрями: революційно-демократичний і ліберальний.

Головною метою організації петрашевців була підготовка сил для рішучої боротьби проти самодержавства й кріпосництва. Революційно-демократична частина (М. В. Петрашевський, М. О. Спешнев, М. О. Момбеллі та ін.) виступала за повалення самодержавства і встановлення республіки, скасування кріпацтва, рівноправність народів, запровадження загальної освіти. М. В. Петрашевський склав «Проект про звільнення селян», де виступав за звільнення селян від кріпацтва з земельними наділами і без всякого викупу. Значну увагу петрашевці приділяли поширенню революційних ідей. У «Кишеньковому словнику іншомовних слів, що увійшли до складу російської мови» (1846) вони пропагували ідеї утопічного соціалізму. У відовах до селян («Десять заповідей») і солдатів («Солдатська бесіда») містився заклик до повалення влади поміщиків і самодержавства, встановлення в Росії республіки²⁵.

Петрашевці обговорювали питання про створення широкого розгалуженого таємного товариства в Росії для підготовки соціальної революції. Прикладом для цього служили товариства декабристів. Зокрема, М. О. Спешнев склав проєкт обов'язкової підписки для членів таємного товариства²⁶. Петрашевці обговорювали програму й тактику боротьби проти несправедливого суспільного ладу, що існував у той час.

Загалом діяльність організації петрашевців відіграла визначну роль в активізації визвольної боротьби нового покоління революціонерів, вихованих на традиціях декабристів, ідеях В. Г. Белінського і О. І. Герцена.

Оцінюючи велику позитивну діяльність прогресивних сил Росії за чверть століття після повстання декабристів, О. І. Герцен писав: «...Всередині держави здійснювалась велика робота — робота глуха і мовчазна, але діяльна і безперервна; скрізь зростало невдоволення, революційні ідеї за ці двадцять п'ять років поширились більше, ніж за все попереднє століття...»²⁷

В 40-х роках на Україні поживається суспільно-політичний рух, в якому намічаються ліберально-буржуазна і революційно-демократична тенденції. Центрами передової суспільної думки залишалися Харківський і Київський університети та інші учбові заклади, в стінах яких виховува-

лась молодь. Тут виникають нові таємні товариства, з'являються ідеї, що полонили уми передових людей.

Сучасник Ф. К. Неслуховський в спогадах про час свого перебування в Харківському університеті (1838—1843) зазначав, що тоді уми передових людей займало «слов'янське питання, прагнення до вивчення народності». У квартирі М. І. Костомарова в 1840 р. збиралися професори і студенти. За характером і змістом їх бесід можна скласти поняття про дух часу, настрої і суспільну думку. Праці Яна Коллара, Павла Шафарика та інших діячів сприяли тому, що з'явилася «думка про взаємне зближення слов'янських народів і про обмін думок між ними». У своїх лекціях професор І. І. Срезневський розповідав, що за кордоном його зустрічали слов'яни як «вісника взаємного зближення». На одному з зібрань М. І. Костомаров говорив: «Тепер зароджується ідея про взаємне зближення слов'ян; повірте, ця ідея розвинеться, визріє і слов'яни складуть федерацію та займуть належне їм місце в історії». Він проповідував панславистські погляди — примирення слов'ян, надання їм можливості жити й розвиватися «самостійно і спокійно під гегемонією Росії»²⁸. Такі погляди відповідали слов'янофільству гуртка, що утворився навколо журналу «Москвитянин».

За деякими даними в Харкові існувало таємне товариство, яке ставило своїм завданням «змінити спосіб правління в слов'янських племенах»²⁹. Існування таємного товариства в Харкові свідчило про те, що передові люди займалися не лише легальними дискусіями, а й мали певні політичні наміри, спрямовані проти існуючого самодержавного ладу.

Учитель А. А. Солтановський, вихідець з Поділля, який навчався на філософському факультеті Київського університету (1845—1849), залишив спогади про політичні настрої в учбових закладах: «В цей час усе вчене, навчаюче і те, що вчилося, викликало тривожне недовір'я в уряді і було зневажане й утискуване усіма, починаючи від будочника та фельдфебеля і закінчуючи тронем». Учбові заклади вважалися «дорогою і надмірною розкішшю», що не приносила державі ніякої видимої користі, а лише «розкладала» молоді уми, вселяла критичне ставлення до встановленого порядку, непокору, «зарозумілість» і загрожувала в майбутньому «потрясінням» підвалин існуючого ладу»³⁰.

Незважаючи на жорстоку миколаївську реакцію, в учбових закладах поширювались передові ідеї, гуртувалися сили опору самодержавству. Студенти учбових закладів

Росії і України співчували визвольній боротьбі польського народу. Тому в революційному русі 40-х років ХІХ ст., як вказував О. І. Герцен, «молодь всіх російських університетів тісно об'єднувалася з польськими юнаками»³¹.

У 1846—1849 рр. серед студентів Київського університету діяв політичний гурток, учасники якого (росіяни, українці, поляки) «тракували про політику і читали заборонені твори», влаштували таємну бібліотеку³². Гурток сприяв поширенню опозиційних настроїв щодо царського самодержавства.

Отримавши посаду старшого вчителя історії в першій київській гімназії і оселившись у Києві (1845), М. І. Костомаров продовжував цікавитися славістикою, глибоко вивчав історію слов'янських народів, користувався порадами професора права Київського університету М. Д. Іванишева, який у 1836—1838 рр. після закінчення Петербурзького педагогічного інституту (філософсько-юридичного відділення) був відраджений за кордон для удосконалення в науках і зустрічався в Празі з слов'яністами Францом Палацьким (автором «Історії Богемії», 1836), Вацлавом Ганкою (першовідкривачем славнозвісного Краледворського літопису), Павлом Шафариком (видавцем відомих «Слов'янських старожитностей», 1836) та іншими діячами. Під їх впливом М. Д. Іванишев став також славістом, дослідником давнього права слов'янських народів. Крім того, М. І. Костомаров часто вів бесіди з поміркованими за своїми поглядами професорами філології М. Т. Костирем, О. І. Селіним, М. О. Максимовичем на теми з етнографії, історії і філології слов'ян. Доля слов'ян була також темою його розмов з поміщиками М. А. Рігельманом (перекладач канцелярії Київського генерал-губернатора і співробітник Київської археографічної комісії) і В. В. Тарновським (поміркований ліберал і колекціонер картин), учителем Подільського повітового училища в Києві П. О. Кулішем. Приятелюючи з помічником попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефовичем (діячем Київської археографічної комісії), М. І. Костомаров часто говорив і з ним про те, що слов'янські народи в майбутньому повинні будуть об'єднатися «під скіпетром російського государя», а учені та літератори повинні дотримуватися такої думки, без якої «панславизм сухий і безплідний». М. В. Юзефович поділяв ці по суті монархічні ідеї й намагався прищепити їх професорам і студентам, учням гімназій.

Таким чином, М. І. Костомаров тоді не виходив за межі поміркованих мрій про визволення слов'янських народів,

розвиток їх культури, літератури, мов, об'єднання слов'янських країн під владою російського царя.

Ідучи вчителювати в Ровенську гімназію (1844), М. І. Костомаров у Києві відвідав М. В. Юзефовича і в його домі тоді познайомився з П. О. Кулішем, якого господар знав раніше й рекомендував як людину, начитану в галузі історії України й здатну допомогти в збиранні матеріалів для монографії про Богдана Хмельницького. Згодом у Києві М. І. Костомаров зблизився з П. О. Кулішем, у квартирі якого він познайомився спочатку зі студентами В. М. Білозерським і О. В. Марковичем, а потім і з чиновником канцелярії генерал-губернатора М. І. Гулаком. Всі вони були сповнені бажання працювати на ниві історії, філології і етнографії України.

Під час наукових занять у М. І. Костомарова виникла думка заснувати при Київському університеті «товариство філології, історії і старожитностей слов'ян» або перетворити Тимчасову комісію для розгляду давніх актів (Київську археографічну комісію) в таке товариство. Цю свою думку він повідомляв багатьом своїм знайомим і серед них помічникові попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефовичу, від якого прагнув одержати підтримку. При цьому М. І. Костомаров вважав, що таке товариство найдоцільніше було б назвати іменами слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія, як Київський університет названо іменем давньоруського «просвітителя» князя Володимира.

Знайомства М. І. Костомарова серед київської інтелігенції і поширення ідеї об'єднання наукових сил послужили певною основою для утворення гуртка, а пізніше і товариства з ширшими планами.

Суспільно-політичний рух на Україні розвивався за участю і під впливом геніального поета й талановитого художника, вихідця з кріпосних селян, революційного демократа Т. Г. Шевченка (1814—1861), який вступив на шлях рішучої боротьби проти самодержавства й кріпосництва услід за декабристами, В. Г. Белінським, О. І. Герценом, петрашевцями та іншими діячами загальноросійського визвольного руху.

Після повстання декабристів кілька десятиріч лютувала самодержавна реакція, царський уряд тримав під невиспущим наглядом жандармів усі сфери суспільного життя Росії, насаджував офіціальну ідеологію самодержавства, придушував будь-які спроби протесту проти існуючого ладу. Народ Росії стогнав у ярмі поміщиків і царських чиновників. Однак і за таких умов знаходилися борці, які виступали

проти самодержавства й кріпосництва: О. С. Пушкін, М. Ю. Лермонтов, П. Я. Чаадаєв, В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. В. Петрашевський та інші діячі. І серед них був Т. Г. Шевченко, який сформувався як революційний демократ і став незламним борцем за волю народу. Він знайшов собі однодумців, послідовників і соратників на Україні. Як зазначав І. Я. Франко, Т. Г. Шевченко виступив «як живий діяч, як робітник і борець за потоптані людські права всього поневоленого мужицтва, всього обідраного і скривдженого довговіковою історією українського народу, як захитник усіх кривджених, гноблених і переслідуваних»³³.

Ще в дитинстві Т. Г. Шевченко від свого діда чув немало розповідей про славу Коліївщину — велике гайдамацьке повстання на Правобережній Україні. Сам він був уже сучасником повстання декабристів Чернігівського полку під проводом С. І. Муравйова-Апостола. Під впливом цього повстання сталися селянські заворушення навесні 1826 р. в багатьох повітах Київщини. Молодий кріпак Тарас жадібно слухав вісті про ці події й захоплювався героїзмом солдатів і селян.

Тяжкі поневіряння випали на долю Тараса Шевченка, якому сиротою з малих років довелося тяжко бідувати. Обдарований юнак самотужки навчився початкової грамоти та малювання. Наймитуючи у дяків і попів, він мріяв стати художником, бо мав до цього неабиякий хист. Замість дозволу вчитися малюванню поміщик П. В. Енгельгардт у 1828 р. взяв 14-річного Тараса до свого двору козачком-служогою. Від'їжджаючи наступного року на службу в Вільну (Литва), він взяв з собою в числі дворових людей і Шевченка. Там у Вільні молодий Тарас познайомився з суспільно-політичним рухом студентів університету, став свідком подій польського повстання 1830—1831 рр. проти царизму, вивчав культуру білоруського, литовського та польського народів. Саме тоді він почав задумуватися над долею поневоленого народу в несправедливому суспільстві: «Я вперше тоді прийшов до думки чому і нам, нещасним кріпакам, не бути такими ж людьми, як і інші вільні стани?»³⁴ І ця думка вже не згасала у свідомості до кінця його бурхливого і подвижницького життя.

Залишивши службу у Вільні, поміщик П. В. Енгельгардт на початку 1831 р. переїхав до Петербурга, куди під вартою солдатів прибули також його кріпаки, а разом з ними і Т. Г. Шевченко. На той час Петербург був найбільшим у Росії центром культури й освіти, суспільно-політичного руху. Там започаткувалась нова й особливо важлива сто-

рінка життя Т. Г. Шевченка. На його «невідступне прохання» поміщик у 1832 р. законтрактував Тараса на чотири роки до художньої майстерні В. Г. Ширяєва (теж колишнього кріпака) і мав намір підготувати з нього власного кріпосного художника. Та вийшло не так, як гадав поміщик.

Художній талант Т. Г. Шевченка помітили відомі діячі культури Росії: віце-президент Академії художеств Ф. П. Толстой (колишній декабрист), конференц-секретар цієї академії В. І. Григорович, композитор М. Ю. Віельгорський, письменники Є. П. Гребінка, В. А. Жуковський, художники К. П. Брюллов, О. Г. Венеціанов, А. М. Мокрицький, І. М. Сошенко та ін. Академія художеств (заснована 1757 р.) — вища мистецька школа, що готувала живописців, скульпторів, граверів та архітекторів. Учні-академісти перебували на казенному утриманні. Дозволялося приймати сторонніх учнів з числа талановитих юнаків-різничинців. Т. Г. Шевченко був зарахований стороннім учнем, якому стипендію надавало Товариство заохочування художників. У 1838 р. вони викупили Т. Г. Шевченка з кріпацтва й допомогли йому вступити до Академії художеств, де він кілька років (1838 — 1845) навчався живопису у славнозвісного художника К. П. Брюллова.

Одержавши волю, Т. Г. Шевченко жадібно взявся за навчання й активно включився до суспільно-політичного руху того часу. Дружба з опозиційно настроєним до самодержавства К. П. Брюлловим, якого він називав «істинним соціалістом», позитивно позначилася на його світогляді, що формувався під впливом революційних ідей декабристів, В. Г. Белінського, О. І. Герцена, петрашевців. У Петербурзі Т. Г. Шевченко відвідував літературні вечори у Є. П. Гребінки, О. М. Струговщикова, М. А. Маркевича та інших діячів, особисто зустрічався з багатьма передовими людьми того часу і серед них — В. Г. Белінським. Таке спілкування збагачувало й поширювало кругозір майбутнього поета й художника, пробуджувало його інтерес до суспільних проблем. Твори О. С. Пушкіна, К. Ф. Рилєєва, О. С. Грибоедова, М. Ю. Лермонтова, М. В. Гоголя, А. Міцкевича та багатьох інших видатних літераторів того часу стали взірцем і невичерпним джерелом, що живило талант Т. Г. Шевченка.

Т. Г. Шевченко започаткував свою літературну і громадську діяльність під враженням тяжкого підневільного життя українського народу. Традиції декабристів надихали його поетичну творчість ідеями боротьби за волю, а виступи селян проти поміщиків надавали йому впевненості, що

колись настануть жадана свобода. І перші поезії Т. Г. Шевченка проймалися світлими ідеалами правди й гуманізму, безкомпромісної боротьби пригноблених проти гнобителів і тиранів, відображали прагнення людей до щастя і волі. У Петербурзі вийшла у світ перша збірка поезій Т. Г. Шевченка під назвою «Кобзар» (1840), яка відразу висунула його в ряди національних поетів. За своїми переконаннями, як визначила більшовицька газета «Путь правды», Шевченко «...виявився демократом, співцем пригноблених мас народу»³⁵. Тогочасна прогресивна громадськість високо оцінила талант молодого поета. З доброзичливою рецензією виступив на сторінках журналу «Отечественные записки» (1840, № 5) В. Г. Белінський. У той самий час консервативні діячі — прихильники офіційної ідеології (В. Н. Каразін, Н. В. Кукольник та ін.) висловлювалися за заборону «Кобзаря» як політично шкідливої книги. І це тому, що кожний рядок «Кобзаря» примушував читача замислюватися над долею пригнобленого народу, кликав до боротьби проти гнобителів. Від того часу поет вступив на шлях завзятої боротьби проти самодержавно-кріпосницького ладу і не зійшов з нього до кінця життя. У поемі «Гайдамаки» Т. Г. Шевченко (1841) широко й правдиво відобразив велике народне повстання 1768 р.— Коліївщину на Правобережній Україні, прославив боротьбу поневоленого селянства проти гнобителів, вказав йому революційний шлях до визволення.

Проїняті визвольними ідеями й революційним духом, «Кобзар» і «Гайдамаки» знайшли відгомін не лише серед передової громадськості Росії і України, а й доходили до свідомості й серця пригноблених селян. У них Т. Г. Шевченко показав себе революційним демократом, мужнім і послідовним борцем проти самодержавства й кріпосництва. Він прагнув до практичної революційної діяльності.

Для удосконалення художньої майстерності багато вихованців Академії художеств їздили до Італії в Рим, де вчилися у відомих майстрів пензля. Кілька вихованців — знайомих і товаришів Т. Г. Шевченка (В. І. Штернберг, А. М. Мокрицький, П. С. Петровський та ін.) навчалися в Італії на кошти Академії художеств або власні. Т. Г. Шевченко також мріяв про поїздку до Риму, але йому не вдалося отримати таку путівку від Академії художеств. Тому поет вирішив своїми силами здобути гроші для закордонної подорожі: передав право видання своїх творів «Кобзар» і «Гайдамаки» книговидавцеві за певну суму грошей, а потім вирішив поїхати на Україну, щоб там для заробітку

писати картини й портрети, створити серію естампів «Живописная Украина». Разом з тим з'являлася нагода для поширення революційно-демократичних ідей серед пригноблених мас України. Від правління Академії художеств Т. Г. Шевченко 11 травня 1843 р. дістав відпустку на чотири місяці для поїздки на Україну³⁶.

19 травня 1843 р. Т. Г. Шевченко разом з письменником Є. П. Гребінкою, який тоді захворів і їхав відпочивати у батьківський маєток Убежище на Полтавщину, рушив на Україну, куди вони прибули наприкінці травня. Кілька днів Т. Г. Шевченко провів у Качанівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії, маєтку відомого поміщика-мецената Г. С. Тарновського, якому привіз свою картину «Катерина» (на замовлення). Але мерзенні справи кріпосника-мецената не спонукали Т. Г. Шевченка до творчості у Качанівці, хоч природа там відзначалася надзвичайною красою. Саме тоді він зустрівся з поетом-романтиком В. М. Забілою, якому подарував поему «Гайдамаки». Поет познайомився також з відомим пасічником-ученим П. І. Прокоповичем, відвідав його в с. Пальчики того ж Борзнянського повіту і в 1843 р. написав картину «На пасіці».

На початку червня цього року Т. Г. Шевченко через Прилуки, Пирятин, Переяслав і Бровари приїхав до Дніпра, на правому боці якого розкинувся красень-Київ. Очима героя поеми «Варнак» поет описав власне враження від зустрічі з легендарним містом:

Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий³⁷.

У творчості поета й художника образ величного, давнього й вічно молодого Києва проходить протягом усього його життя. Його приваблювали не лише численні історичні пам'ятники, а насамперед діячі культури і науки, люди-трударі, які населяли Київ.

Недавньому кріпакові було відомо, що скрізь на Україні та у самому Києві правили царські сатрапи (генерал-губернатор Д. Г. Бібіков, губернатор І. І. Фундуклей, правитель канцелярії М. Е. Писарев), які обирали люд і наживалися на їх кривавим потом политих праці та нужді. У своїх творах Т. Г. Шевченко гостро викривав цих визискувачів.

Т. Г. Шевченка насамперед зацікавили передові громадські та освітні діячі, які працювали в Києві. Вони зосереджувалися навколо університету, відкритого ще

у 1834 р. Київський університет саме тоді вселився у нове приміщення, побудоване за проектом академіка-архітектора В. І. Беретті. Т. Г. Шевченко побував у Києві двічі — у червні 1843 р. і в січні 1844 р. У Київському університеті він познайомився з першим ректором професором М. О. Максимовичем, письменником П. О. Кулішем (деякий час він навчався в університеті), який викладав історію і географію у Києво-Подільському повітовому училищі, викладачем малювання того самого училища художником О. Ф. Сенчило-Стефановським, студентами університету В. М. Білозерським і П. О. Чуйкевичем, учителем київської гімназії О. С. Данилевським (вихованцем Ніжинської гімназії вищих наук, другом М. В. Гоголя, учасником відомої «справи про вільнодумство») ³⁸. Усі ці знайомі — люди поміркованого світогляду, але вони високо цінували поезію Т. Г. Шевченка. За короточасне перебування у Києві поет посіяв там зерна революційно-демократичної ідеології, які незабаром дали буйні сходи в суспільно-політичному русі.

В цей час у Києві вже склався гурток «Київська молода» переважно учительської і студентської молоді, яка захоплювалась творами М. В. Гоголя (зокрема «Мертвими душами», що вийшли друком в 1842 р.), а також «Кобзарем» і «Гайдамаками» Т. Г. Шевченка. Ця молодь з захопленням зустріла молодого поета і художника, який заповнив їх увагу своїми творами, просвітив свідомість гострим поетичним словом правди. Крім згаданих людей, з якими познайомився Т. Г. Шевченко (М. О. Максимович, П. О. Куліш, В. М. Білозерський, П. О. Чуйкевич), до цього гуртка належали студенти О. В. Маркович, Д. П. Пильчиков, О. О. Навроцький, О. Д. Тулуб, М. К. Чалий та ін.

«Серед цієї благодатної молоді,— згадував П. О. Куліш, який сам тоді підпав під певний вплив Т. Г. Шевченка,— з'явився Шевченко з голосним плачем своїм про нещасну долю земляцьку і заспівав перед юнаками:

Світе тихий, краю милій,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

Пісня ця була для неї воістину кличем воскресної труби архангела. Якщо коли-небудь говорилось по правді, що серце ожило, що очі спалахнули, що над чолом у людини засяяло полум'я, так це було тоді в Києві» ³⁹.

Звичайно, П. О. Куліш ніколи не був і не став однодумцем Т. Г. Шевченка. Навпаки, його світогляд мав з самого

початку ліберально-буржуазні й націоналістичні риси, що протистояли революційному демократизмові поета. Ми приводимо його слова як свідчення сучасника про вплив Т. Г. Шевченка серед молодих освічених киян.

На час перебування Т. Г. Шевченка на Україні в с. Березова Рудка Пирятинського повіту на Полтавщині вже існував ліберальний гурток дворян-вільнодумців на чолі з В. О. Закревським. До цього гуртка належали його брат М. О. Закревський, сестри Софія і Марія, відставний офіцер Я. П. Бальмен, його товариш по службі в армії, письменник О. С. Афанасьєв-Чужбинський та ін.

В. О. Закревський захоплювався творами Т. Г. Шевченка, зокрема його «Кобзарем», і це сприяло розвитку в нього нігілістичного ставлення до кріпосницької дійсності. 17 вересня 1840 р. в маєтку Г. П. Галагана с. Дігтярях Прилуцького повіту на Полтавщині В. О. Закревський був присутній при читанні вголос «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. «Коли Закревський,— записав у щоденнику Г. П. Галаган,— почув, що я читаю по-малоросійському, то почав від радості мене обнімати»⁴⁰. Характеристику поглядів В. О. Закревського дав у спогадах поет О. С. Афанасьєв-Чужбинський: «Розумна й благородна людина, гусар у відставці, З[акревськ]ий цілий день бував душею товариства... Із селянами він обходився надзвичайно лагідно... То була надзвичайна рідкість на той час, коли деякі поміщики, що пили непробудно, суворо карали людей...»⁴¹ Його брат М. О. Закревський також виказував «демократичний спосіб думок»⁴². Приятелька письменника Є. П. Гребінки, письменниця С. О. Закревська у 1841 р. опублікувала роман «Інститутка», а в 1843 р.— повість «Ярмарок» (в журналі «Отечественные записки»). В. Г. Белінський схвально відізвався про твори письменниці, яка нерідко викривала й плямувала розгульне життя поміщиків. Її твори наслідували за стилем романтичну прозу О. О. Бестужева-Марлінського — декабриста і відомого письменника⁴³.

В художникові й літераторі Я. П. Бальмені Т. Г. Шевченко знайшов щирого друга й певною мірою однодумця, який з симпатією ставився до подвигу декабристів, написав про них повість «Вигнанець». У 1844 р. Я. П. Бальмен (разом з художником М. С. Башиловим) ілюстрував Шевченків «Кобзар», поеми «Гайдамаки» і «Гамалія». Він загинув у 1845 р. на Кавказі у війні з горцями за чужу йому справу царизму. На смерть друга Т. Г. Шевченко відгукнувся революційно наснаженою поемою «Кавказ» (з присвятою: «Искреннему моему Якову де Бальмену»).

Т. Г. Шевченко познайомився з О. С. Афанасьєвим-Чужбинським — письменником ліберально-буржуазного напрямку, подорожував з ним по Україні. Останній ще у 1841 р. присвятив автору «Кобзаря» вірш, в якому високо оцінив талант Т. Г. Шевченка — співця свободи народу України⁴⁴. Проте О. С. Афанасьєв-Чужбинський однодумцем Т. Г. Шевченка не став.

У 1843 р. Т. Г. Шевченко порівняно тривалий час (з перервами) перебував у м. Яготині (Полтавщина) — маєтку князя М. Г. Репніна (Волконського), брата декабриста С. Г. Волконського, засудженого на каторгу і засланоного в Східний Сибір. Сам князь не зрікся брата і підтримував зв'язки з колишнім декабристом В. Л. Лукашевичем. У Яготині поет намалював кілька портретів, в тому числі М. Г. Репніна і дітей його сина Василя, а також писав поетичні твори.

В Яготині утворився своєрідний гурток передової інтелігенції, що зазнала впливу поезії Т. Г. Шевченка: син відомого російського письменника-просвітителя В. В. Капніста — О. В. Капніст (колишній декабрист), княжна В. М. Репніна, домашній учитель Р. Р. Штрандман (майбутній петрашевець), поетеса О. І. Псьол, її сестра художниці Г. І. Псьол, дочка князя Є. М. Кривцова (рідний брат її чоловіка — декабрист), Є. В. Кейкуатова (дочка декабриста В. Л. Лукашевича), О. К. Бодиско (племінниця братів-декабристів) та ін.⁴⁵ Загалом в домі М. Г. Репніна доля покараних декабристів знаходила найщиріше співчуття.

Саме тоді до Яготина надійшла звістка про смерть в Іркутській губернії одного з керівників Північного товариства декабристів М. М. Муравйова, який перебував на поселенні разом з С. Г. Волконським. Вона стала одним з поштовхів для створення Т. Г. Шевченком поеми російською мовою «Тризна», де містився гострий протест проти гніту самодержавства й кріпосництва, осмілювалась велич подвигу декабристів. Поет звертався з закликком до передових людей: «Воспойте свободу на рабской земле!»⁴⁶ Загалом «Тризна» (видана окремою книжкою у 1844 р.) сприяла поширенню революційних ідей, засвідчила живий зв'язок поколінь борців визвольного руху. Поему «Тризна» Т. Г. Шевченко читав на літературному вечорі в домі Репніних 27 листопада 1843 р. і присвятив її В. М. Репніній, яка відверто симпатизувала декабристам⁴⁷.

Т. Г. Шевченко справив значний вплив на Р. Р. Штрандмана, майбутнього журналіста і учасника гуртка петрашевців. Про це відомо з листа Штрандмана Шевченкові

(14 грудня 1843 р.): «Хотелось бы много, много побеседовать с Вами — удалый поэт, добрый дружище, остатный из казаков!»⁴⁸

Інші учасники літературних вечорів у Яготині також листувалися з Т. Г. Шевченком (В. М. Репніна, Г. І. Псьол, О. І. Псьол, О. В. Капніст, О. К. Бодиско). Пізніше в одному з віршів О. І. Псьол висловила глибоке співчуття заарештованим членам Кирило-Мефодіївського товариства, благословляла Т. Г. Шевченка, засланоного в Оренбурзький край, на подвиг⁴⁹.

Про помітний вплив Т. Г. Шевченка на погляди В. М. Репніної свідчить лист її до поета (2 лютого 1844 р.): «Свобода, родина, самоотвержение, любовь воспеты вами! Воспойте их вновь и выше!.. С лирой любите, с лирой гласите правду, с лирой будьте заступником бедности, страдания, невольности...»⁵⁰ Хоча цей вплив на В. М. Репніну не був тривалим, але він свідчив про велику силу революційної поезії Т. Г. Шевченка.

Таким чином, Т. Г. Шевченко у 1843—1844 рр. на Україні спілкувався з трьома осередками діячів суспільно-політичного руху — в Києві, Березовій Рудці та Яготині, де він поширював революційно-демократичні ідеї своїми поетичними творами і особистими бесідами.

Подорож Т. Г. Шевченка по Росії, Україні та Білорусії, де народні маси страждали в ярмі поміщицького деспотизму й кріпацтва, сприяли і дальшому формуванню його революційно-демократичного світогляду. В 1844 р. у Петербурзі він написав одну з кращих і революційно наснажених поем — «Сон» («У всякого своя доля»), де прославив подвиг засланих у Сибір декабристів, протиставив світлі образи борців ненависним вельможам і цареві, відверто проводив ідею боротьби проти самодержавно-кріпосницького ладу.

Закінчивши навчання в Академії художеств і одержавши звання «некласного художника», Т. Г. Шевченко знову повернувся на Україну, де перебував два роки — з квітня 1845 р. і до арешту 5 квітня 1847 р.

У Києві поет відновив знайомство з гуртком інтелігенції, що ставила своїм завданням поширення освіти серед простого народу, розвиток української літератури і мови, єднання слов'янських народів. Продовжувалися також його зв'язки з гуртками в Яготині та Березовій Рудці. Нові осередки передових сил під впливом Т. Г. Шевченка з'явилися в Переяславі, Ніжині, Борзні, Седневі тощо. Ставши співробітником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів,

Т. Г. Шевченко дістав ще ширшу можливість спілкуватися з професорами й студентами Київського університету, подорожувати по багатьох містах і селах Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині та Поділля, де він знаходив друзів і однодумців не лише серед інтелігенції, а й серед селян. У 1845 р. поет написав ряд революційних творів — містерію «Великий льох», поеми «І мертвим, і живим, і не народженим землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнее посланіє», «Псалми Давидові», «Кавказ» і славнозвісний «Заповіт», де містився заклик до повстання:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте⁵¹.

Сучасники вказували на величезну популярність творів Т. Г. Шевченка серед передової інтелігенції на Україні. Майбутній письменник і ліберальний громадський діяч М. Д. Шигарін, який у другій половині 40-х років служив чиновником у канцелярії генерал-губернатора, у спогадах розповів: «Я також жив тоді в Києві й добре пам'ятаю, що вірші Шевченка читалися в багатьох гуртках... з надзвичайним захопленням»⁵².

Як політичний діяч і невтомний борець за волю народу, Т. Г. Шевченко гуртував передові сили України, сприяв утворенню в Києві таємної організації — Кирило-Мефодіївського товариства. «В Києві, — писав революціонер-демократ І. Я. Франко в статті «Тарас Шевченко» (1891), — Шевченко дістає місце при Комісії Археографічній. Там же, довкола нього, громадяться молодіж, котра вже перед тим, певно, почасти і під впливом його пісень, утворила була таємний зв'язок в цілі освічування народу і знесення кріпацтва. Шевченко вносить новий дух, нові погляди в ту громадку людей молодих, гарячих і перейнятих бажанням загального добра»⁵³.

Таким чином, у першій половині 40-х років XIX ст. склалися умови, що сприяли виникненню на Україні таємного товариства з широкою політичною програмою, яка відображала соціально-класове розмежування сил в суспільно-політичному русі. Участь у суспільно-політичному русі революційного демократа Т. Г. Шевченка мала величезне значення для виховання нового покоління борців проти самодержавства й кріпосництва на Україні.

2. ЗАСНУВАННЯ В КИЄВІ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА І ВСТУП ДО НЬОГО Т. Г. ШЕВЧЕНКА

В 40-х роках XIX ст. на Україні склалися умови для організаційного об'єднання прогресивних сил, що виступали проти самодержавства й кріпосництва, мріяли про визволення і об'єднання слов'янських народів. Такі мрії ґрунтувалися на розумінні ними політичних завдань, що їх ставив соціально-економічний розвиток суспільства не лише в Росії, а й в слов'янських країнах, поневолених Турецькою та Австрійською імперіями.

Таємне товариство виникло у Києві — історичному центрі Русі. Ця політична організація об'єднувала людей різного світогляду й соціального походження, що породжувало відмінність думок про шляхи й методи досягнення поставленої мети — повалення самодержавства, скасування кріпосного права, визволення слов'янських народів та об'єднання їх у республіканську федерацію. Тому програмні документи нового товариства відображали різні погляди — революційно-демократичні, буржуазно-ліберальні й навіть конституційно-монархічні. В товаристві, як у фокусі, сконцентрувалися ідейні напрями суспільно-політичного руху того часу. Соціальна неоднорідність складу товариства й відмінність світогляду породжували в ньому суперечки, дискусії, полеміку, а то й відверту боротьбу думок щодо шляхів дальшого суспільного розвитку. На товариство справив величезний вплив своїми творами і революційно-демократичними поглядами Т. Г. Шевченко, який вступив на арену політичної боротьби.

В січні 1846 р. М. І. Костомаров оселився в квартирі знайомого чиновника (канцелярії генерал-губернатора) М. І. Гулака. До них з'являлися їх приятелі студенти В. М. Білозерський, О. В. Маркович та ін. «Наші дружні бесіди, — писав у своїй автобіографії М. І. Костомаров, — зверталися до ідеї слов'янської взаємності». Ця взаємність у їх задумах незабаром вийшла за межі сфери науки і поезії. «Поза нашою волею, — читаємо в автобіографії М. І. Костомарова, — став нам уявлятися федеративний устрій, як найщасливіша течія суспільного життя слов'янських націй». У своєму гуртку вони уявляли слов'янські народи з'єднаними між собою в федерацію, подібну до давньогрецьких республік або Сполучених Штатів Північної Америки, так, щоб «усі перебували в міцному зв'язку між собою, але кожна свято зберігала свою окрему автономію». Федерація ж «по

одних народностях» для них здавалася найприйнятною через нерівність по кількості населення і території. В гуртку з'явилася і думка про «адміністративний розподіл земель, населених слов'янськими племенами»¹. Загалом М. І. Костомаров і його приятелі ще не могли уявити собі, якою конкретно мала утворитися федеративна держава слов'ян. Вони міркували і про те, щоб шляхом виховання юнацтва, видання і поширення творів з слов'янознавства, приватними бесідами познайомити суспільство з слов'янським світом².

Учасники гуртка виробили певні попередні принципи майбутньої об'єднаної слов'янської держави. У федерації передбачалось запровадити однакові для всіх основні закони та права, міри і грошові системи, скасувати митниці й ввести свободу торгівлі. Головним соціальним завданням ставилося «загальне знищення кріпосного права і рабства в будь-якому вигляді». Центральна влада федерації республік відала б військом і флотом. Зберігалась «повна автономія кожної частини по відношенню до внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти». Найближчим і найвірнішим шляхом досягнення цієї мети в далекому майбутньому вважалося «виховання суспільства в дусі таких ідей»³.

В ході бесід з'явилася й думка заснувати товариство, завданням якого було б «поширення ідей слов'янської взаємності» через освіту, виховання людей і літературу. Пропозицію про утворення товариства висунув М. І. Гулак, а М. І. Костомаров у загальних рисах виклав статут майбутнього товариства, де головними умовами висувалися повна свобода віровизнання і національностей, заперечення єзуїтського правила про освячення засобів цілями, вивчення слов'янських мов і літератур, поширення освіти. Як ліберал, він обрав мирний шлях для досягнення мети: товариство ні в якому разі не повинно йти на змову, що «має хоч тінь заколоту проти існуючого суспільного порядку і встановлених предрержащих властей»⁴.

Учасники гуртка назвали нову організацію «Товариство св. Кирила і Мефодія» на честь слов'янських апостолів-просвітителів⁵. Така назва мала символічний характер і свідчила про історичну єдність та братерство слов'янських народів.

За свідченням В. М. Білозерського, при зустрічах майбутніх членів товариства спочатку велись розмови про вивчення «слов'янського світу» та зближення слов'янських народів між собою. Згодом з'явилася ідея утворити між

собою «дружній союз», який би знайомив читачів (через поширення творів) з слов'янами, і на честь цього вони вирішили носити перстні або ікони з зображенням «просвітителів слов'ян християнською вірою». М. І. Костомаров обрав глаголицькі букви для написання їх імен. Діячі утвореного товариства сподівалися, що уряд, знаючи і сприяючи слов'янському рухові, «схвалить» і їх старання⁶. Отже, В. М. Білозерський, визнаючи існування товариства, на слідстві намагався витлумачити його як легальну і мирну організацію, яка нібито діяла в інтересах царського уряду.

Славетні слов'янські просвітителі, проповідники, учені, творці слов'янської азбуки Кирило-Костянтин (827—869) і Мефодій (820—885) народилися в м. Фесалоніки (Солуні) у Македонії в сім'ї воєначальника-болгарина, який служив імператору Візантії й прославився своїми військовими справами. Обидва брати отримали на той час високу освіту в Константинополі при дворі візантійського імператора Михайла III. Зокрема, Кирило знав грецьку, слов'янську, латинську, арабську та єврейську мови, був обізнаний з багатьма науками; за власним бажанням він працював бібліотекарем при константинопольському патріархові, священником, викладав філософію в учбових закладах Константинополя й дістав прізвисько «філософ». Мефодій перебував на військово-адміністративній службі Візантії й займав посаду управителя однієї з провінцій. Згодом він залишив службу й пішов у монастир, де займався просвітительською діяльністю.

У 860 р. Кирило і Мефодій у складі візантійського посольства їздили в Хозарську державу, що займала територію прикаспійських і причорноморських степів і межувала з руськими землями. Джерела свідчать, що Кирило зупинявся в Херсонесі (Крим), де дістав рукописні євангеліє і псалтир, написані руською мовою⁷. Це свідчило про існування на той час початкової писемності на Русі. В наступні роки Кирило і Мефодій перебували в Моравії і Паннонії, де проповідували православ'я слов'янською мовою і зазнавали переслідувань з боку католицького духовенства. Використавши руську і грецьку писемність, Кирило склав для слов'янської мови азбуку, відому в історії під назвою «Кирилиця». Разом з братом Мефодієм він перекладав на слов'янську мову грецькі богослужбові книги. «Кирилиця» лягла в основу алфавітів болгарської, сербської, російської, української та інших мов слов'янських народів. Напередодні прийняття християнства у Києві існувала християнська община з власною церквою, де богослужіння проводилося

слов'янською мовою по книгах, написаних Кирилом і Мефодієм, а також їхніми учнями.

Діяльність просвітителів Кирила і Мефодія мала велике значення для поширення ідеї єднання слов'янських народів. Вони внесли значний вклад у розвиток писемності й культури, сприяли зміцненню зв'язків слов'янських народів між собою, а також з народами інших країн Європи, Азії, Африки⁸. Саме це послужило причиною того, що суспільно-політичні діячі в Києві назвали таємне товариство іменами болгарських просвітителів.

Кирило-Мефодіївське товариство як таємна організація сформувалось у січні 1846 р. Організатори товариства М. І. Гулак і В. М. Білозерський відносили утворення товариства до кінця 1845 — початку 1846 р., що не суперечить цьому висновку, бо зустрічі кирило-мефодіївців започаткувалися наприкінці 1845 р. в квартирі М. І. Костомарова⁹. Тому в літературі заснування Кирило-Мефодіївського товариства нерідко позначається двома датами.

Символом Кирило-Мефодіївського товариства став золотий перстень з виграйованими іменами Кирила і Мефодія та печатка з написом: «И уразумеете истину, и истина освободит вы». Цей вираз взято з євангелія. Він визначав просвітительський напрям діяльності товариства.

Існують також різні назви організації кирило-мефодіївців. Так, в статуті вказано, що це документ «Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія»¹⁰. Під час слідства над кирило-мефодіївцями жандарми в офіційних документах назвали таємну організацію «Україно-слов'янське товариство»¹¹. Однак така назва не відповідала змісту діяльності організації, а тому була відкинута дослідниками. П. О. Куліш у спогадах (1867) вперше назвав товариство «Кирило-Мефодіївським братством»¹². Відомий ліберально-буржуазний історик В. І. Семевський у статті «Н. И. Костомаров» (1886) вперше назвав організацію «Кирило-Мефодіївське товариство»¹³. Остання назва утвердилася в науковій літературі до нашого часу.

До Кирило-Мефодіївського товариства залучалися студенти Київського університету: О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. Л. Андрузький, О. В. Маркович і О. Д. Тулуб. Становить інтерес розповідь І. Я. Посяди про вступ його до товариства. Весною 1846 р. він познайомився з М. І. Костомаровим і відвідував його на квартирі, де точилися розмови про життя чехів, сербів та інших слов'ян. Тоді ж М. І. Костомаров йому сказав, що слід було б утворити товариство «в слов'янському дусі» і зачитав деякі пункти проекту ста-

туту, запропонував ознайомитися з окремими статтями в журналі «Отечественные записки». Через кілька днів І. Я. Посяда знову відвідав М. І. Костомарова і зустрів у його квартирі М. І. Гулака і О. О. Навроцького. З їх розмов було зрозуміло, що вони утворюють товариство, яке мають намір назвати іменами Кирила і Мефодія, а також виробити його символ. Повернувшись з канікул 20 серпня 1846 р., І. Я. Посяда зустрівся з М. І. Костомаровим, у квартирі якого застав і М. І. Гулака. Тоді ж вони заявили І. Я. Посяді, що приймають його до товариства.

Членами Кирило-Мефодіївського товариства стали також учителі П. О. Куліш, Д. П. Пильчиков, поміщик М. І. Савич, співробітник Київської археографічної комісії Т. Г. Шевченко.

Учасники Кирило-Мефодіївського товариства зазнали впливу революційно-демократичної поезії Т. Г. Шевченка, який шукав однодумців і згодом сам став членом цієї таємної організації.

У квітні 1846 р. М. І. Костомаров познайомився з Т. Г. Шевченком у Києві. На слідстві поет також заявив, що це знайомство відбулося навесні того року. «Я з ним бачився часто,— згадував Костомаров,— захоплювався його творами, з яких багато, ще не виданих, він дав мені в рукописах. Нерідко ми просиджували з ним довгі вечори до глибокої ночі...»¹⁴ Крім Т. Г. Шевченка, частими його співбесідниками були М. І. Гулак, В. М. Білозерський, О. В. Маркович, Д. П. Пильчиков, професор хімії С. Ф. Зенович, який також мріяв про єднання слов'ян.

«Коли я повідомив Шевченка про існування братства,— згадував М. І. Костомаров,— він одразу ж виявив готовність пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю, що стало вже тоді приводом до багатьох суперечок між мною і Шевченком». Далі Костомаров розповів і про те, що Шевченко читав йому свої недруковані твори, особливо велике враження серед яких на нього справила революційно наснажена поема «Сон». Текст її Шевченко залишив Костомарову, який всю ніч читав і перечитував і був від поеми у «повному захопленні»¹⁵.

М. І. Костомаров не вказав теми суперечок його з Т. Г. Шевченком, але з його оповідання зрозуміло, що саме поміркована ідеологія товариства викликала критичні зауваження поета. Полеміка між ними мала принципове значення: вона відбивала появу в суспільно-політичному русі революційно-демократичної і буржуазно-ліберальної

тенденцій. Відомостей про надто гостру ідеологічну боротьбу і можливість розколу в товаристві джерела не дають, але достатньо підтверджують неоднорідність світогляду його членів, свідчать про формування радикальної і поміркованої груп, що стояли на різних ідейних позиціях.

Досить серйозним свідченням діяльної участі Т. Г. Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві слід вважати його лист з Борзни (Чернігівської губернії) до М. І. Костомарова від 1 лютого 1847 р. «О братстве,— повідомляв поет,— не пишу, бо нічого й писать. Як зійдемося, то поплачем»¹⁶. Повідомлення цінне тим, що вказує на певні неурядиці в товаристві, недостатню організованість і активність. В листі є натяк на мляву діяльність в товаристві П. О. Куліша й В. М. Білозерського. Правда, М. І. Костомаров у примітці до першої публікації цього листа намагався довести, що під «братством» поет мав на увазі не товариство, а «кріпосне рабство» народу, яке поета постійно турбувало і «складало один з частих мотивів його поезії»¹⁷. Проте радянські дослідники одностайно вважають, що в листі йдеться саме про Кирило-Мефодіївське товариство.

За свідченням Т. Г. Шевченка, він у Києві не менше трьох разів зустрічався з М. І. Гулаком, а навесні 1847 р. разом з ним їхав з Києва до Борзни.

Про участь Т. Г. Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві та його практичну діяльність і намагання розширити коло борців переконливі відомості містять спогади студента Київського університету Юліана Беліна-Кенджицького¹⁸.

Матеріали слідства в справі Кирило-Мефодіївського товариства дають вагомні аргументи про належність Т. Г. Шевченка до таємної організації, більше того — про те, що поет очолював революційно-демократичну течію серед кирило-мефодіївців. «У Києві Слов'янське товариство,— свідчив його учасник студент Г. Л. Андрузький,— має двох голів: Костомарова і Шевченка, з яких перший належить до поміркованої партії, а другий до непоміркованої; що головне правило Шевченка: «Хто відданий царю — той падлюка, а хто ліберал, то благородна людина»¹⁹. Під лібералами в той час розуміли усіх борців за свободу, в тому числі й революційних демократів, які тимчасово діяли спільно з буржуазними лібералами, але відстоювали свою радикальну програму рішучої боротьби проти самодержавства і кріпосництва.

Щодо належності Т. Г. Шевченка до Кирило-Мефодіївського товариства в радянській історіографії тривалий час

відбувалася дискусія. Д. І. Багалій вказував, що поет, вступивши до таємного товариства, став чи не найактивнішим його діячем, поширюючи своїми творами революційні ідеї серед народу²⁰. Наприкінці 30-х років Ф. О. Ястребов висловив думку, що Т. Г. Шевченко не лише входив до товариства, а й справляв на нього величезний вплив своїми революційно-демократичними переконаннями²¹. Цю думку підтримав А. І. Бортников, який разом з тим необгрунтовано твердив, що поет очолював все товариство²². Водночас В. Т. Горбатюк, навпаки, намагався відділити Т. Г. Шевченка від товариства, посилаючись на «протилежність політичних поглядів поета і учасників цього товариства» та матеріали слідства²³. Ю. О. Ковмір, підтверджуючи участь і підкреслюючи великий вплив ідей Т. Г. Шевченка на товариство, бездоказово перебільшував гостроту суперечностей в товаристві²⁴. Думку П. О. Зайончковського, що належність до товариства Т. Г. Шевченка «можна розглядати лише умовно, бо програмні положення товариства ним не поділялися»²⁵, не можна вважати обгрунтованою, бо вона штучно обмежує політичну діяльність і вплив поета.

Вивчення документів і матеріалів, а також результатів дискусії серед учених дає можливість зробити обгрунтований висновок, що Т. Г. Шевченко належав до Кирило-Мefeldiївського товариства, активно поширював революційні ідеї у творах і особистих бесідах, справляв на кирило-мefeldiївців величезний вплив своїми революційно-демократичними поглядами.

Слід зауважити, що кирило-мefeldiївець В. М. Білозерський на слідстві намагався применшити політичний вплив Т. Г. Шевченка в товаристві. Він називав його «поетом-сиротою, який зазнав у житті багато горя», виказував невдоволення своїм становищем. На його думку, поет нібито «не старався нікого залучати на свій бік». «Він,— писав В. М. Білозерський,— уболював тільки над становищем селян і висловлював свою досаду на поміщиків...» Зрештою він заявляв, що Т. Г. Шевченко начебто не мав ніяких «зухвалих намірів» і навіть жалкував, що написав антиурядові твори під впливом «сумного стану духу»²⁶. Намагаючись витлумачити погляди поета як помірковані, В. М. Білозерський очевидно розраховував цим показати взагалі мирні наміри товариства і сподівався на пом'якшення репресій царизму щодо його учасників.

Уже в початковий період діяльності Кирило-Мefeldiївського товариства авторитет у ньому Т. Г. Шевченка виявився досить високим. Зокрема той же В. М. Білозерський

у листі до М. І. Гулака 1 травня 1846 р. повідомляв, що до нього приходив студент І. Я. Посяда з новиною — Т. Г. Шевченко написав поему «Іван Гус» («Єретик», датований 10 жовтня 1845 р.). «Я,— писав В. М. Білозерський,— мимоволі приємно задумався над тим, яку геніальну людину ми маємо в Тарасі Григоровичі, бо тільки геній через одно глибоке почуття здатний угадувати і потреби народу і навіть цілого віку,— до чого не приведуть ніяка наука, ні знання, без вогню поетичного і водночас релігійного»²⁷. Далі він висловив своє потаємне бажання, аби переклад поетом псалмів (грудень 1845 р.) містив у собі й свідчення «справді благого настрою душі нашого Кобзаря!» Тоді б «нове невичерпне джерело (релігія.— Г. С.) освітило нашу словесність і затвердило б її на вірних засадах»²⁸. Як і Куліша та Костомарова, Білозерського лякав революційний зміст творів Шевченка. Тому в листі міститься надія, що поет, потрапивши під вплив релігії, змінить свої погляди, стане однодумцем поміркованих членів товариства. Серед паперів В. М. Білозерського жандарми виявили зошит з творами Т. Г. Шевченка («Сон», «Кавказ» та ін.), але Білозерський, не назвавши імені автора, пояснював, що він їх тримав як джерело для «малоросійського словника»²⁹.

Про певний вплив поглядів Т. Г. Шевченка на М. І. Костомарова свідчив П. О. Куліш у праці «Спогади про Микола Івановича Костомарова» (1875): «Багато в дечому він природно мусив підлягати Костомарову, але й Костомаров не міг бути вільним від його впливу»³⁰. М. І. Костомаров з ентузіазмом читав напам'ять вірші «Сон», «Кавказ» та інші. «Це,— писав П. О. Куліш,— були небезпечні й тому ще більш привабливі п'єси»³¹.

Під час обшуку серед паперів М. І. Костомарова жандарми знайшли кілька творів Т. Г. Шевченка «обурливого змісту» і серед них поему «Сон», сповнену «найзухваліших зображень» осіб царської династії Романових. Причини зберігання таких творів М. І. Костомаров пояснював тим, що він нібито тримав їх виключно для вивчення мови і мав намір скласти «словник малоросійських говорів в порівнянні з іншими слов'янськими говорами». Інтерес М. І. Костомарова до поезії Т. Г. Шевченка не викликає сумніву, хоча він і не поділяв революційних думок поета.

Викликає певний інтерес оцінка П. О. Кулішем значення творчості Т. Г. Шевченка як для Кирило-Мефодіївського товариства, так і для суспільно-політичного руху на Україні взагалі. Вона значною мірою суперечлива, іноді невірна й тенденційна. Однак у ній містилось і чимало об'єктивних

визнань. П. О. Куліш писав, що тоді Т. Г. Шевченко як поет подавав «величезні надії», Шевченкова муза енергійно протестувала «проти сильних сього світу» і справляла враження «якогось відкриття з неба». Він називав поета «небесним світильником», «давнім пророком», «знаменитим кобзарем», «національним пророком», якого уже в той час оточували глибокою шаную представники місцевої інтелігенції. Туман славослов'я знадобився йому для далеко не чистих намірів. Визнаючи на словах достойності Т. Г. Шевченка, П. О. Куліш разом з тим намагався витлумачити його ідеологію тожотою зі своєю, показати поета ледве не своїм політичним однодумцем. Навіть більше того, П. О. Куліш для витрат на продовження освіти Т. Г. Шевченка в Італію нібито хотів подарувати «віно» (посаг) своїй дружини О. М. Білозерської, хоч з листа від 14 січня 1847 р. до М. В. Юзефовича видно, що саме ці кошти він сам планував використати для поїздки за кордон³². Загалом П. О. Куліш силкувався стати ментором поета, підпорядкувати своєму впливу, замислював зробити його своїм ідейним послідовником. «Він,— писав П. О. Куліш про Т. Г. Шевченка,— з захопленням кидав погляди на рису, що відмежовувала Росію від народів вільних, і я один розумів, що це значить»³³. Так тонко й послідовно Куліш фальсифікував політичні погляди великого Кобзаря, виказуючи цим самим своє власне реакційне кредо.

Всіляко звужуючи й обмежуючи політичне значення Шевченкової революційної поезії, П. О. Куліш все ж змушений визнати її вплив. «Шевченко,— писав він,— з'явився посеред нас, яко видиме оправдання нашого натхнення звиш». Разом з тим Куліш хотів сказати, що нібито він сам та й усі інші члени товариства думали так, як і Шевченко. «Коли б ми так не думали,— твердив Куліш,— то й не знялися би вгору до великого задуму видвинути рідну націю з духовного занепаду, а українського кріпака з неволі духовної й соціальної». Він визнавав, що інтелігенція глибоко шанувала «українського барда» Шевченка. «Для мене ж,— писав П. О. Куліш,— сяйво духа його було чимсь надприродним...» В іншому місці він продовжив характеристику: «Чарівною силою свого слова й голосу розгорнув передо мною Шевченко широку сцену життя людського...» Визнанням величчя поета можна вважати й таке висловлювання, що належить П. О. Кулішу: «І як усе чесне, усе благородне й високе умом у Росії йде слідом за Пушкіним, так усе, що єсть істинно людського на Україні, йде за стягом Шевченка». Однак тут же висловлюється докір Шевченкові

як нібито «некомпетентному» в історії, а це привело до того, що його твори писалися «під впливом фальшованої історичної традиції»; поет під впливом певних обставин (наприклад, поїздки за кордон) «попереробляв» би їх³⁴.

Читаючи твори Т. Г. Шевченка «Кавказ», «Сон», «І мертвим і живим...», П. О. Куліш проймався страхом від закликів поета до боротьби проти існуючого ладу і його переконання, що пригноблений народ «колись таки заговорить». «А от біда,— писав він,— як дика сила деспотства та викличе з пекла дику силу рабства»³⁵. Куліш боявся й ненавидів народну революцію, вважаючи її за руйнівну силу.

Намагаючись обмежено тлумачити Кирило-Мефодіївське товариство, П. О. Куліш називав його «жменею щирих душ», а Т. Г. Шевченка — «учителем Київської купки»³⁶.

Таким чином, ліберали М. І. Костомаров, В. М. Білозерський і П. О. Куліш вдавались до фальсифікації участі Т. Г. Шевченка в товаристві, впливу його творчості та намагалися відволікати поета від революційних думок і дій. Зовсім іншим було ставлення до поета члена товариства студента Г. Л. Андрузького. У 1846 р. він присвятив Т. Г. Шевченкові вірш, в якому висловлено думку про значний вплив поета на передових людей того часу. В ньому йдеться передусім про їх глибоку віру у віще революційне слово поета:

Скажи мені, батьку,
Що діється з нами —
Як на тебе глянем,
Мов не тії станем:
Ясними очима

Дивимось, і серцю
Віриться в судьбину:
І нам дасться доля,
Колись слава, воля
Навіда Україну!³⁷

Навіть під час слідства Г. Л. Андрузький визнавав великий вплив на нього Т. Г. Шевченка. Коли поет приїхав до Києва, Г. Л. Андрузький привітав його наведеним вище віршем, а потім написав кілька «вільних» віршів, показав їх Т. Г. Шевченкові, який їх схвалив. Після цього «вільні вірші» стали його «сферою»: він не міг уже без «вільної думки» писати українською мовою. Свої вірші Г. Л. Андрузький давав читати крім Т. Г. Шевченка ще й студенту О. О. Навроцькому, який також мав поетичний хист.

Т. Г. Шевченко користувався на Україні величезним авторитетом і своїми творами полонив насамперед молодь, про що ми маємо й інші цілком достовірні свідчення.

«Уже в ті часи,— писав сучасник М. Д. Шигарін у «Спогадах киян про Шевченка і його час»,— Шевченко всюди користувався популярністю й глибоким співчуттям... Вірші

Шевченка читалися в багатьох гуртках, особливо кровними малоросами й студентами різних національностей, з надзвичайним захопленням». Автор спогадів засвідчив, що в той час передові люди нерідко вивчали українську мову, щоб читати й розуміти твори Т. Г. Шевченка, й вказав на немаловажну деталь: крім надрукованої книжки («Кобзар») ходили по руках «рукописні зошити, що навпереробі списувались прихильниками Шевченка». Сам М. Д. Шигарін списував твори поета в зошити й надсилав своїм знайомим «в провінцію»³⁸. Він у 1847 р. служив чиновником канцелярії київського генерал-губернатора і запам'ятав арешт кирило-мефодіївців. Пізніше М. Д. Шигарін, ставши видавцем журналу «Библиотека западной полосы России», опублікував там свої спогади про Т. Г. Шевченка.

Загалом і кирило-мефодіївці, і всі інші сучасники так чи інакше визнавали Т. Г. Шевченка великим поетом і активним громадським діячем, який справляв могутній вплив на суспільно-політичний рух передових сил України.

«Мужик Шевченко,— зауважував ліберально-буржуазний діяч М. П. Драгоманов,— стояв попереду вивчених приятелів, київських слов'янофілів... До того ж він більше їх бачив світа не тільки в мужицтві, а й у Росії взагалі. Він бачив і Петербург із царем, і бачив і панство, на яке братчики покладали надії»³⁹. Вчений відзначив у світогляді Шевченка головні риси, що ставили поета на чільне місце серед радикальної частини товариства.

5 лютого 1846 р. М. І. Гулак повідомляв О. В. Марковичу про зустрічі з М. І. Костомаровим, В. М. Білозерським і В. В. Тарновським (ліберально настроєний поміщик Чернігівської губернії, вихованець Ніжинського ліцею, знайомий Т. Г. Шевченка і цінитель його поезії) і зміст їх бесід у січні того року. На квартирі Білозерського вони слухали статтю В. В. Тарновського про минуле життя селянства на Україні, поступовий перехід його з вільного стану в «безумовне рабство», колишні патріархальні відносини поміщиків і підданих та «жахливі картини сучасного бузувірства». На думку М. І. Гулака, все це «зображено так правдиво, зігріто такими теплими почуттями, перемішано з поглядами настільки світлими, що й суворий критик залишиться з захопленням від цього нарису». В розмовах торкнулися розвитку української літератури, історії, мови, висловили думку написати історію України. Усі погоджувалися з думкою, що українська література «займе почесне місце між кращими творами людського розуму найосвіченіших народів». Учасники бесід висловлювали впевненість, що українська

мова виробиться настільки, що не лише вітчизняна і світова історія, а й точні науки викладатимуться цією мовою⁴⁰. Такі погляди мали прогресивний характер.

Коло знайомств кирило-мефодіївців напередодні заснування товариства було значним. Так, О. В. Маркович розповів на слідстві про його зустрічі в П. О. Куліша з учителями Й. Д. Іванишевим (брат професора університету М. Д. Іванишева), І. Д. Красковським, М. І. Костомаровим, студентом В. М. Білозерським; у М. І. Гулака — з М. І. Костомаровим, студентами О. О. Навроцьким, В. М. Білозерським, І. Я. Посядою, А. І. Іноземцовим; у О. О. Навроцького — з студентами А. І. Іноземцовим, Псьолом, В. М. Білозерським, І. Я. Посядою, О. Бардовим, І. Дзвоником і поетом Т. Г. Шевченком. Багатьох учасників зустрічі він і не пам'ятав. При цих зустрічах бесіди велись про поезію, філософію, релігію, відносини селян і поміщиків; висловлювалися різні судження, бо учасники бесід не належали до «одного духу й напрямку». Щодо відносин селян і поміщиків йшлося про незадовільність «селянського побуту», суворе обходження поміщиків з селянами, про неосвіченість селян і засоби для освіти цього «найчисленнішого класу в державі» (видання для народу читань і підручників, написання потрібних творів, збирання коштів). «Міркували, — свідчив О. В. Маркович, — також про необхідність емансипації селян»⁴¹. До участі в товаристві О. В. Марковича залучив М. І. Костомаров.

Як видно, в зустрічах брали участь не лише учасники таємного товариства, а й особи, які формально туди не належали. Висловлені ними судження свідчать про те, що на цих зустрічах відбувалися дискусії людей різних поглядів.

Кирило-мефодіївець студент О. Д. Тулуб у квартирі М. І. Гулака, з яким разом жив і О. О. Навроцький, двічі зустрічав М. І. Костомарова, учителя Д. П. Пильчикова, студентів університету О. В. Марковича, І. Я. Посяду, Л. Загурського і вільного слухача А. І. Іноземцова. Будинок по вул. Кадетській (за іншими відомостями — Стрілецькій), де квартирували М. І. Гулак і О. О. Навроцький, належав священикові Андріївської церкви В. Завадському — батькові одного з засновників і керівників Харківсько-Київського таємного товариства П. В. Завадського, якому тоді виповнилось вісім років (він, мабуть, знав квартирантів). Кадетська вулиця потім носила назву Фундуклеївська (тепер — вулиця Леніна). В квартирі П. О. Куліша на Подолі О. Д. Тулуб зустрічав М. І. Костомарова, М. І. Гулака,

О. В. Марковича і О. О. Навроцького⁴². Отже, зустрічалися переважно ті особи, які відігравали провідну роль у Кирило-Мефодіївському товаристві. О. Д. Тулуб тоді квартирував на Подолі у будинку Й. Д. Іванишева, брат якого разом з Т. Г. Шевченком працював у Київській археографічній комісії.

Про що ж говорилося на цих зустрічах? Кирило-мефодіївці обговорювали становище селянства, долю слов'ян, літературу, історію. Вони відзначали тяжке бідкування народу України під ігом панів-поляків і насильне введення уніатства, говорили про теперішні утиски поміщиками кріпаків і дещо кращу долю селян під управлінням міністерства державних маєтків. Члени товариства прагнули до того, щоб цар при неможливості звільнити селян дозволив їм самим здобувати освіту і викупатися з підданства. Розуміли кирило-мефодіївці і необхідність загальної освіти селян і прагнули їм допомогти. Вони засуджували також жорстокість австрійських властей у придушенні народного повстання в Галичині 1846 р. і варварську політику канцлера К. Меттерніха⁴³.

На багатьох таємних зібраннях кирило-мефодіївців йшлося про потребу розвивати українську літературу й мову, забуту майже всіма дворянами; зверталась увага на риси характеру українців (добродушність, відвертість, самовідданість, героїзм і любов до батьківщини). Схвалювалась також діяльність Т. Г. Шевченка, який у своїх творах «Кобзар» і «Гайдамаки» відображав ці риси і відроджував українську мову. О. Д. Тулуб читав вірші Шевченка, зокрема поему російською мовою — «Тризну»⁴⁴.

Зміст розмов кирило-мефодіївців під час зустрічей в квартирі М. І. Гулака підслуховував студент університету О. М. Петров, який також квартирував у будинку В. Завадського. У доносі попечителеві Київського учбового округу О. С. Траскіну 3 березня 1847 р. він описував, що ці розмови були цілком пройняті «ідеєю свободи»: диспути й суперечки стосувалися політичних, соціальних, державних та інших питань⁴⁵.

Одного вечора у квартирі М. І. Гулака зібралися поміщик М. І. Савич, який заїхав до Києва по дорозі в Париж, О. О. Навроцький, М. І. Костомаров, «висловлювали свої думки відносно кращого республіканського устрою для Росії». При цьому М. І. Савич «запопадливо доводив необхідність ліквідувати в Росії монархічний спосіб правління і старатися влаштувати правління народне з представницькою формою». В загальній раді слов'янських племен кожне

з них повинно було мати свого «особливого представника»⁴⁶.

Під час полеміки з М. І. Савичем М. І. Костомаров заперечував його радикальні думки. М. І. Савич же наполегливо доводив можливість здійснити переворот при тодішніх «нерозсудливих поступках уряду», використавши Київську фортецю як найзручніше місце для збору осіб, які зважилися б підняти повстання. При цьому він критикував «нерозумні розпорядження змовників 1825 року» (декабристів), внаслідок чого вони не змогли здійснити свої наміри. Згадка про декабристів має особливе значення, бо нова політична організація прагнула використати їх досвід. Далі М. І. Савич заявив, що взагалі царський уряд прагне «придушити народний дух», ввести в Росії «китаїзм» (тобто нечувану відсталість і рабство народу), а тому «народний дух обов'язково повинен звільнитися від деспотизму, який тяжіє над ним»⁴⁷. М. І. Костомаров у спогадах писав, що під час зустрічі 26 грудня 1846 р. був присутній і Т. Г. Шевченко⁴⁸. На слідстві поет заявив, що у квартирі М. І. Костомарова він двічі зустрічав поміщика М. І. Савича. Отже, і Т. Г. Шевченко брав участь у дискусіях.

Підслухані розмови дали можливість О. М. Петрову зорієнтуватися і втертися в довір'я М. І. Гулака, який прийняв провокатора в товариство і навіть познайомив з основними програмними документами Кирило-Мефодіївського товариства: статутом і «Книгою буття українського народу». Донощик у додаткових свідченнях заявив, що О. В. Маркович також читав «Закон божий» («Книгу буття українського народу») і відзивався про нього «з дивною похвалою»⁴⁹.

Тоді ж М. І. Гулак конфіденційно роз'яснив Петрову, що люди, які хочуть зробити переворот у державі, існують і не розрізнено, а «складають величезне товариство», поширене не лише в Росії, а й у інших слов'янських країнах. Члени товариства мають умовний знак — символ їх єднання — перстень з написом слов'янськими літерами «в ім'я св. Кирила і Мефодія». Кирило-мефодіївець додав, що товариство численне і багато його членів подорожувало по Росії для поширення ідей, а головний центр товариства — в Москві; воно найбільше прагне поширити ідею свободи між вихованцями гімназій і взагалі між дітьми, а тому кращі й активніші його члени стараються зайняти посади вчителів. У присутності М. І. Гулака, О. О. Навроцького і О. М. Петрова М. І. Савич заявив, що важливими помічниками у їх справі можуть бути також вихованці військово-

вих учбових закладів, якщо між ними поширити «ідею свободи»⁵⁰.

Займаючись написанням твору про Кирила і Мефодія і виявивши їх великі заслуги в поширенні освіти серед слов'янських народів, М. І. Костомаров на честь пам'ятної діяльності просвітителів замовив собі перстень з їх іменами. Такі самі перстні він запропонував зробити М. І. Гулаку і В. М. Білозерському, які на це дали згоду. М. І. Гулаку прийшла в голову думка зробити такий перстень символом таємного товариства. М. І. Костомаров підтвердив, що перстень він винайшов на початку 1846 р. і його носили він, М. І. Гулак та О. О. Навроцький⁵¹.

М. І. Костомаров виготовив собі й печатку з написом «И уразумеете истину и истина освободит вы», що взято з тексту святого письма. При цьому він заявив, що такий напис підказав йому П. О. Куліш ще в 1844 р. під час розмови про роман «Чорна рада»⁵². Ці слова з святого письма зустрічаються у творах П. О. Куліша і Т. Г. Шевченка, а також у «Книзі буття українського народу»⁵³.

«На мою біду,— писав П. О. Куліш у спогадах,— довівся я, або краще сказати, догадався із кореспонденції, що мої київські браття щось komponують собі інше, ширше і небезпечніше од нашої першохристиянської комуни». Отже, він знав програму й безпосередні плани Кирило-Мефодіївського товариства, хоч і намагався від них відгородитися, показати себе не членом організації, а лише прихильником ліберальних думок кирило-мефодіївців. «Гаряча моя прихильність до них,— зауважував П. О. Куліш,— давала мені право їм дорікати і присвоювати собі ніби якусь над ними зверхність»⁵⁴. Як видно, П. О. Куліш не лише побоювався радикальних планів «київських апостолів народної свободи» (так він називав членів товариства), але вступав з ними в полеміку, дорікав їм за відступ від поміркованих ідей, які проповідував він сам.

«Приїхавши на початку року 1847-го в Київ,— згадував П. О. Куліш,— дочувся я глухо, що мое о Христі браття зорганізувалось у якесь товариство Кирила та Мефодія, скомпонувало собі статут і навіть має свою цеху — з литого заліза персні, на котрих сяють літери К. М.» Себе він назвав одним з «послідувателів чи поклоників братів слов'янських». Це товариство він сам назвав «таємним» і «політичним». Статут товариства, який віз з собою В. М. Білозерський за кордон, П. О. Куліш визнавав як «страшенну міну»⁵⁵. Він навіть порушував конспірацію товариства у листуванні з сторонніми особами. «У тутешньої молоді, що

скінчила університет,— писав П. О. Куліш 29 грудня 1846 р. з Києва у листі до П. О. Плетньова в Петербург,— я найшов страшно хвилювання розуму і готовність до найефективніших витівок»⁵⁶.

Цей лист свідчив про те, що члени Кирило-Мефодіївського товариства продовжували активну діяльність і вербували нових людей. П. О. Куліш назвав товариство «літературною корпорацією» мабуть тому, що там багато уваги приділялось видавничим і літературним справам. Про хвилювання умів і готовність молоді до рішучих дій П. О. Куліш міг писати лише після ознайомлення з діяльністю і планами таємного товариства. Поміркувавши за своїм світоглядом П. О. Куліш радив братчикам мирні методи діяльності: «Ділом вашим нехай би була щира праця над освітою самих себе й інших. Занедбайте політику. Сам собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни ерихонські». Кирило-мефодіївці нібито розуміли, що П. О. Куліш «туди ж манівцем простує, куди вони широкий шлях прокладають», і коли уряд не зрозуміє справжнього змісту їх діяльності, то це стане небезпечним, а тому вирішили П. О. Кулішеві статуту «не показувати й до братства його не зазивати». Також і Т. Г. Шевченка нібито «держали вони віддалік щодо братства»⁵⁷. В іншому місці П. О. Куліш писав: «Обох нас не прийнято в тайне політичне об'єднання задля того, що ми й самі собі працюватимемо для слов'янської й української свободи, а тим часом, на случай ігемонського гонення, до нас ніхто не причепиться»⁵⁸. Отже, П. О. Куліш намагався показати себе ідейним натхненником гуртка, що перетворився в товариство, вважав себе учителем, порадиником кирило-мефодіївців, відділяв від них Т. Г. Шевченка. Загалом він видавав себе ідеологом, який нібито стоїть вище товариства, розуміє суспільні завдання краще його учасників. Насправді ж це було зовсім не так.

Про існування товариства йдеться в одному з листів І. Я. Посяди до М. І. Гулака (березень — початок квітня 1846 р.). Він описав суперечки з О. О. Навроцьким, Д. П. Пильчиковим і О. В. Марковичем. Останні звинувачували І. Я. Посяду в помилкових думках, незнанні людей (зокрема, Г. Л. Андрузького), упертості, негативному впливі на О. Д. Тулуба, в якого з'явилася «вільність думок». Сутичка, очевидно, була досить серйозна, бо наприкінці листа І. Я. Посяда звертався до М. І. Гулака як керівника товариства з такою заявою: «Для уникнення подібних сцен, я відходжу тимчасово від вашого цілком християнського товариства, бо одно християнство вимагає такої приязні до

ближніх, яка утвердилася у серцях наших, але дух мій ніколи не відійде від нього, тому що в самій глибині душі моєї покладена думка нікому не відома — ось чому раніше, ніж побачив я Костомарова — душа моя належала вже товариству, якого ніхто з вас не знає»⁵⁹.

Цей лист містить важливі відомості, по-перше, про саме існування Кирило-Мефодіївського товариства і, по-друге, про наявність суперечок серед учасників товариства, що також має певну цінність для загальної характеристики діяльності таємної організації.

З самого початку в Кирило-Мефодіївському товаристві відбувалось розмежування ліберальних і радикальних сил, що відповідало загальній тенденції суспільно-політичного руху.

Прихильники ліберально-буржуазних поглядів на суспільний розвиток становили в товаристві більшість, що мало значний вплив на зміст програми й напрям діяльності організації. Сюди належали організатори товариства М. І. Костомаров і В. М. Білозерський, а також залучені ними — П. О. Куліш, студенти О. В. Маркович і О. Д. Тулуб, учитель Д. П. Пильчиков, поміщик М. І. Савич. Більшість з них походила з дворянського стану. Провідне становище серед ліберально-буржуазної частини займали М. І. Костомаров і П. О. Куліш.

Під впливом Т. Г. Шевченка в товаристві згуртувалася революційно-демократична група, яка в питаннях здійснення програми стояла на радикальних позиціях. До неї належали, крім поета, один з головних засновників і керівників товариства М. І. Гулак, студенти О. О. Навроцький, І. Я. Посяда і Г. Л. Андрузький, які були прихильниками і популяризаторами революційних поглядів Т. Г. Шевченка. За соціальним складом ця група мала свої особливості: очолював її вихідець з кріпосних селян, хоча більшість і тут становили дворяни.

Загалом соціальний склад Кирило-Мефодіївського товариства вказував на те, що на Україні, як і в усій Росії, відбувався процес демократизації суспільно-політичного руху. В ньому зростало число різночинців.

Кирило-Мефодіївське товариство не було замкнутою корпоративною організацією і мало тенденцію до дальшого зростання за рахунок передової інтелігенції України. «Від Пильчикова, — писав біограф Т. Г. Шевченка О. Я. Кониський, — доводилось мені чути, що під час арешту братчиків (березіль р. 1847) в товаристві було вже мало не сотня братчиків»⁶⁰. Мабуть, багато людей співчувало товариству

або ж прагнуло увійти до його складу. Таке свідчення проливає світло на те, яким значним було коло впливу Кирило-Мефодіївського товариства.

3. РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ПОГЛЯДИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТАТУТ І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ ПРОГРАМУ ТОВАРИСТВА

Кирило-Мефодіївське товариство створювало свою соціально-політичну програму в умовах назрівання революційних подій в країнах Європи. Загострювалися класові суперечності в Росії, де суспільні проблеми і завдання загалом зводилися до необхідності ліквідації самодержавства й кріпосництва. В цей період все ширше розгортався визвольний рух серед слов'янських народів, поневолених іноземними феодалами.

На програмні документи кирило-мефодіївців мали помітний вплив передові суспільні ідеї декабристів і петрашевців, революційних демократів В. Г. Белінського і О. І. Герцена, Т. Г. Шевченка. І ці радикальні ідеї сприйняли діячі революційно-демократичної групи товариства. Консервативна концепція слов'янофільства трансформувалася в середовищі ліберальної частини кирило-мефодіївців.

Ідеї та думки, що були предметом дискусій при зустрічах, на зборах, члени таємної організації виклали в «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», записках, проектах, художніх та публіцистичних творах. Висунута ще декабристами товариства «Об'єднані слов'яни» ідея ліквідації деспотизму і кріпосного права, визволення, об'єднання і освіти слов'янських народів знайшла підтримку й дальшу розробку в програмі Кирило-Мефодіївського товариства.

Певний позитивний вплив на політичну програму кирило-мефодіївців справили прогресивні концепції визначних діячів польського визвольного руху А. Міцкевича, Й. Лелевеля, С. Гоцинського, Ш. Конарського та ін.

Величезне значення мали погляди Т. Г. Шевченка, який у своїх творах висунув революційно-демократичну програму вирішення слов'янського питання. Запорукою утворення республіканської федерації слов'янських країн він вважав соціальне і національне визволення їх народів революційним шляхом. У цьому суть відмінності в поглядах Т. Г. Шев-

ченка і М. І. Костомарова на історичну долю слов'ян. «Шевченко,— писав М. І. Костомаров,— познайомившись зі мною, відносився до ідеї слов'янської взаємності з поетичним захопленням»¹.

Ще до утворення Кирило-Мефодіївського товариства погляди на шляхи визволення і єднання слов'янських народів Т. Г. Шевченко виклав у своїх творах «Гайдамаки», «Никита Гайдай», «Єретик» та ін. У передмові до поеми «Гайдамаки» він висловив думку, що пора слов'янам, зокрема українцям і полякам, припинити ворогування, розпалюване панамі і королями, брататися й жити мирно. Він робить такий загальний висновок: «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря — слов'янська земля»². Глибока потаємна думка про єднання слов'янських народів висловлена поетом у драмі «Никита Гайдай» (1841): «Словяне! несчастные словяне! Так нещадно и так много пролито храброй вашей крови междоусобными ножами. Ужели вам вечно суждено быть игрищем иноплеменников? Настанет ли час искупления? Придет ли мудрый вождь из среды вашей погасит пламенный раздора и слить воедино любовию и братством могущественное племя!»³

Поет висловлював глибоку віру у майбутнє об'єднання і братерську дружбу слов'янських народів, бачив початок цієї великої історичної справи у визволенні і єднанні українського народу з російським, національно-визвольному русі чехів, словаків, болгар, сербів та інших народів. У поемі «Єретик» (1845), присвяченій відомому чеському вченому і прогресивному діячеві Павлу Шафаріку, Шевченко зв'язав національно-визвольну боротьбу чеського народу з завданнями визволення слов'ян і бажав, щоб «усі слов'яне стали добрими братами і синами сонця правди»⁴. Послідовник народного героя Яна Гуса — Павло Шафарик встав за правду і свободу, своїм сміливим серцем запалив «огонь добрий», «світоч правди, волі»; завдяки його діяльності «потекли в одно море слов'янської ріки», повне і нове слов'янське «вольне море»; з плином часу і завдяки боротьбі за свободу народів по його хвилях попливе човен «з широкими вітрилами і з добрим кормилом», під чим розумілось нове й щасливе життя вільних народів. Діяльність П. Шафарика та інших слов'яністів спрямовувалась на те, щоб звести «слов'янській ріки» в одне море, тобто об'єднати слов'янські народи⁵.

Одним з найважливіших програмних документів кирило-мефодіївців є «Статут Слов'янського товариства св. Кирила

і Мефодія»⁶. В цьому документі сконцентровано програмні положення, розроблено організаційні принципи, в загальних рисах намічено методи і шляхи для практичного здійснення визначених товариством завдань.

У спогадах М. І. Костомаров авторство статуту товариства приписував собі. На слідстві автором статуту визнав себе В. М. Білозерський. Сам же М. І. Костомаров тоді заявив, що В. М. Білозерський лише переробив уже готовий статут⁷.

Статут складається з двох частин: «головні ідеї» і «головні правила»⁸.

«Головні ідеї» містять програмні положення, прийняті членами товариства до виконання. В першому з них говориться, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тим справжнім призначенням, до якого вони повинні прагнути. Слід підкреслити, що раніше присяга декабристів товариства «Об'єднані слов'яни» вимагала усі сили віддавати «свободі й братерському союзові благородних слов'ян»⁹. Це свідчить про певну спадкоємність ідей і традицій в суспільно-політичному русі.

При об'єднанні кожний слов'янський народ повинен дістати собі самостійність, і серед них названо південно-русів (українців), північно-русів (росіян) з білорусами, поляків, чехів з словенцями, лужичан, ілліро-сербів з хорутанами і болгар. Таким чином, головною умовою об'єднання ставиться забезпечення їх самостійності. Вони повинні мати у себе «народне правління» і повністю додержувати «рівності співгромадян» за їх походженням («народженням»), християнським віровизнанням і соціальним станом. Вимога такої рівності відповідала буржуазному праву. Далі дається цілком ідеалістичне положення про те, що правління, законодавство, право власності і освіта в усіх слов'ян повинні ґрунтуватися на «святій релігії». Конкретизується положення, що умовою участі людей в управлінні при такій рівності є «освіченість і чиста мораль». Нарешті, визнано, що повинен існувати «загальний слов'янський собор» з представників усіх «племен»¹⁰.

У статті «Національні збори» («Карманний словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка», вып. 1—2. Спб., 1845—1846) М. В. Петрашевський виклав статті конституції революційної Франції (1791), де говорилось, що верховна влада в країні належить усьому народові, який обирає законодавчі збори; усі громадяни (відповідно таланту і достоїнності кожного) мають однакові права на зайняття посад в управлінні державою; будь-який

громадянин може користуватися повною свободою, вільно обирати місце проживання, висловлювати свої думки, сповідати віру тощо¹¹. Положення конституції революційної Франції знайшли відображення в програмних документах і петрашевців, і кирило-мефодіївців.

«Головні ідеї» статуту Кирило-Мефодіївського товариства ставили політичні завдання, які раніше розробляли декабристи, зокрема товариство «Об'єднані слов'яни». «Товариство,— писав у спогадах І. І. Горбачевський,— мало головною метою звільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення існуючої між деякими з них національної ненависті і возз'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз». Передбачалось визначити кордони кожної слов'янської держави, «запровадити в усіх народів форму демократичного представницького правління, утворити конгрес для керівництва справами Союзу і для зміни, в разі потреби, загальних корінних законів, надаючи кожній державі [право] зайнятися внутрішнім устроєм і бути незалежною в складанні окремих своїх узаконень»¹². Цілком ймовірно запозичення кирило-мефодіївцями таких ідей з програми декабристів.

Діячі польського суспільно-політичного руху надавали великого значення ідеям слов'янської єдності, вбачаючи в ній реальну можливість здобути свободу своїй батьківщині Польщі, розчленованій між сусідніми деспотичними державами. «Слов'янин слов'янину,— писав Й. Лелевель у «Відозві до росіян» (1832),— охоче подає братерську руку. Слов'янин щиро спонукає слов'янина здобувати свою свободу. Велика ідея федерації слов'янських народів, проголошена на берегах Неви (декабристами.— Г. С.), може бути втілена в життя лише шляхом спільного їх відродження. Геть ярмо чужоземців! Геть деспотизм!»¹³. Услід за Й. Лелевелем ідеї збереження народності, поширення освіти, поліпшення моральності і введення народоправства серед слов'янських народів, в їх числі польського, висловлювалися і в статуті «Союзу польського народу», керованого Ш. Конарським¹⁴. Ці самі ідеї знайшли відображення і в статуті кирило-мефодіївців.

М. В. Петрашевський в «Карманном словаре иностранных слов, вошедших в состав русского языка» виступав проти самодержавної монархії як форми політичного устрою, коли народ «не бере ніякої участі в державному управлінні», перебуває у підданстві й безправ'ї. «Та монархія,— писав він,— де особа монарха заміняє будь-яку позитивну конституцію, правильніше може бути названа

монархічним єдиновладдям й самодержавством (monarchische Autocratie)»¹⁵. Кирило-мефодіївці, напевне, мали змогу познайомитися з цим опублікованим твором петрашевців.

У «головних ідеях» Кирило-Мефодіївського товариства жодним словом не згадано про протекторат російського імператора над слов'янськими народами, а введенням «народного правління» по суті заперечувався принцип монархізму і самодержавства взагалі. Ця ідейна основа статуту суперечить думкам, висловленим М. І. Костомаровим у вірші «Слов'янам» (1846) і П. О. Кулішем у спогадах.

Питання про самобутнє існування України розглядалося кирило-мефодіївцями як частина загальнослов'янського. «Про окрему самобутність Малоросії,— писав В. М. Білозерський в зізнаннях на слідстві,— ніхто з слов'яністів не мріяв: бажали лише... звільнення селян, освіти, любові до своєї мови і процвітання літератури. В цьому вони вбачали самобутність кожного народу»¹⁶.

«Головні правила» товариства регламентують організаційну структуру, діяльність та обов'язки його членів¹⁷. Організація мала своєю метою поширення висловлених у першій частині статуту ідей переважно «через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства». Своїми покровителями воно назвало «святих просвітителів» Кирила і Мефодія, приймало символічні знаки — перстень з їх іменами або ікону з зображеннями просвітителів.

В члени товариства згідно з статутом приймаються «слов'яни усіх племен і усіх звань». Між членами товариства встановлювалась цілковита рівність. Члени товариства при вступі складають присягу — «вживати хист, працю, статок, свої громадські зв'язки» для цілей товариства. Якщо хтось з членів зазнає гоніння і навіть муки за поширювані товариством ідеї, то за даною присягою він не видасть нікого з членів — своїх братів, а як потрапить в руки ворогів (очевидно, поліції) і залишить в нужді сім'ю, то товариство їй допомагатиме. Щоб зберегти таємницю, правила дозволяли кожному членові товариства приймати нового, але «без необхідності сповіщати йому імена інших членів». Статут зобов'язував членів товариства не оголошувати про існування і склад товариства тим, хто не належить або не подає надії вступити до нього.

Статут дозволяв групам членів товариства на зборах затверджувати окремі правила для своїх дій, але при умові, щоб вони не суперечили головним ідеям і правилам товариства.

Кілька правил регламентували діяльність товариства

в цілому. Враховуючи, що в той час слов'янські народи мали різні віросповідання і «упередження один проти другого», товариство зобов'язалося докласти зусиль, щоб припинити «племенну й релігійну ворожнечу між ними», поширювати ідею про можливість усунення незгод і примирення між православною і католицькою церквами. Найрадикальнішим в статуті було правило: «Товариство буде прагнути зарані про викорінення рабства і всякого приниження бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності»¹⁸.

У «Правилах об'єднаних слов'ян» подібні думки декабристів висловлені так: «Не бажай мати раба, коли сам рабом бути не хочеш» і «Будеш терпіти всі віросповідання і звичаї інших народів...»¹⁹. Як бачимо вимога припинення національно-релігійної ворожнечі народів у кирило-мефодіївців формулювалась ширше і конкретніше.

Ще до утворення товариства (1845) Т. Г. Шевченко у творі «І мертвим, і живим...» провіщав, що «розкуються незабаром заковані люди», а в «Заповіті» прямо закликав до збройного повстання за свободу²⁰. Замість мирної пропаганди і просвітительства поет висував революційний шлях визволення поневоленого народу.

Відображаючи ідеологію ліберально-буржуазної частини товариства, дев'яте правило гласило, що члени його свої дії повинні узгоджувати з «євангельськими правилами любові, кротості й терпіння»²¹. Воно проповідувало мирну тактику, відкидало будь-яку можливість насильствених дій для досягнення поставленої мети. Прибічниками такої тактики стали М. І. Костомаров, П. О. Куліш та В. М. Білозерський.

Таким чином, в статуті Кирило-Мефодіївського товариства є чимало суперечливих правил, тверджень і вимог, що відображало наявність в ньому елементів революційно-демократичної і ліберально-буржуазної ідеологій.

На допиті В. М. Білозерський заявив, що поміркована частина кирило-мефодіївців дотримувалась думки про об'єднання слов'ян у єдину державу з однією пануючою релігією, і це об'єднання могла здійснити могутня Росія з сильною царською владою. У цьому напрямі вона мала намір діяти «науковим шляхом». Кирило-мефодіївці дійшли висновку, що головною перешкодою у поширенні серед слов'ян освіти, яка повинна розвинути в них свідомість «взаємного братства», було існуюче кріпацьке становище селянства, особливо на Україні. «Право володіння селянами, — писав В. М. Білозерський, — ми вважали шкодою для держави, і нам здавалось, що уряд прагне більше обмежи-

ти, пом'якшити це право, і не промине випадку, коли зможе звільнити кріпаків». Він також заявив, ніби кирило-мефодіївці сподівалися, що внаслідок людинолюбства і взаємної користі поміщики «полегшать становище селян» — вводитимуть школи, поліпшуватимуть побут тощо; мріяли про те, що їх зусилля знайдуть підтримку серед поміщиків²². Всі ці висловлювання В. М. Білозерського мали ліберально-буржуазну основу і суперечили революційно-демократичним думкам Т. Г. Шевченка, а також і декабристів.

Декабрист І. І. Горбачевський писав, що члени товариства «Об'єднані слов'яни» частину зібраних ними громадських грошей мали витратити на викуп кріпаків і заведення сільських шкіл, а також прагнули прищеплювати селянам і солдатам необхідність пізнання правди і любові до виконання обов'язків громадянина і таким чином «збудити в них бажання [свободи] і змінити принизливий стан рабства»²³.

Серед захоплених жандармами документів В. М. Білозерського виявилась невелика стаття (без назви), де викладено його погляди на історію національного розвитку народів і взаємин між слов'янами. «Нинішній вік, — писав він, — являє собою взагалі прагнення до народності». В той час термін «народність» застосовувався як тотожний з терміном «нація». Кожний європейський народ прагнув вивчати і зберігати від покоління до покоління перекази, пісні, звичаї тощо, загалом «весь склад народного життя». Знання з життям свого народу спричинилося до дослідження «народності інших племен», звідси з'явилися «важливі результати для науки і для людства». В. М. Білозерський доходить висновку, що «у проявах стародавнього життя народи зустрічаються як брати», бачать між собою «велику спорідненість», переконуються в тому, що «вони діти однієї родини», незважаючи на певні відмінності; народи зрештою «зв'язані загальнолюдським життям, єдністю первоначала», від якого походило призначення їм «великої і загальної мети». Далі автор вказав, що ніде і ні в одного народу вивчення стародавнього життя не виявляє стільки цікавості і не викликає такого захоплення, як у слов'янських народів. Він пояснював це двома причинами: 1) Слов'яни — «народ дуже древній, великий, в історії Європи знаменитий», але довгий час вони були несправедливо забуді і лише недавно «слава слов'янська голосно прозвучала на заході». У слов'янських народів з'явилися люди, які пройнялися любов'ю до вітчизняної слави, зрозуміли «душу» споріднених народів і «вказали блиск слов'янської народності», привабили до неї її синів. 2) Сама новизна, важливість і цікавість

предмета викликала в багатьох відомих діячів «любов до нього»²⁴.

На слідстві В. М. Білозерський пояснював написання своєї «злочинної статті» реакцією на досадну вихватку «проти слов'ян і Малоросії» з боку журналу «Библиотека для чтения»²⁵.

Питання про долю слов'янських народів знайшло місце в установчій записці В. М. Білозерського, написаній ним з приводу утворення Кирило-Мефодіївського товариства. Вона в цілому відображала ліберально-буржуазну концепцію автора. Документ складається з преамбули і «основ», де викладаються соціально-політична програма і організаційні основи товариства.

Записка складена у дусі поміркованості, релігійності й смиренності. «Релігія Христова,— писав В. М. Білозерський,— дала світові новий моральний дух, яким він не був пройнятий до того часу. Спаситель відкрив людству любов, мир і свободу, рівність для всіх і братство народів — нові цілі, вказані народам для здійснення в них великої ідеї людської єдності»²⁶. Під релігійною оболонкою, як бачимо, виступають цілком реальні речі і такі поняття, як «свобода, рівність і братерство», — лозунги Французької буржуазної революції кінця XVIII ст.

Автор запитує, чи виправдали ті, в чиїх руках влада і «можливість творити небесну правду», надію підданих їм народів, чи відчули останні «благо»? І відповідає, що минає вісімнадцять років, а цього не видно. «Народи,— пише він,— як і раніше страждають від неправди, по-старому пригноблюються». Він назвав щасливими ті народи, в яких свідомість своєї національності настільки сильна і міцна, що ніяка зовнішня сила не в змозі скорити їх «духовної сили». Лише сильний духом народ може зберегти «свою самостійність і вільний розвиток», що в записці названо метою, до якої повинен прагнути кожний народ, бо горе тому, хто «несе іго»²⁷.

Слов'янський народ, на думку В. М. Білозерського, найбільше відчув страждань і утисків від «неправильних, язичницьких основ правління». Він наводить висловлювання німецького буржуазного ученого і просвітителя Й. Гердера (1744—1803) про те, що цей народ достойний «приятні усього світу», якби його щастя і доля були «відповідними його доброчесності»²⁸. Однак і до цього часу, зазначено в записці, зберігається «пагубний для слов'янського духу порядок», але слов'яни вже «пробудилися для нового життя, для життя самобутнього і вільного». Пробудження відкрило

їм очі й свідомість «сумного становища, яке заважає їх розвиткові»: слов'янські народи утискувалися «самовладною сваволею». Автор, безперечно, мав на увазі тяжке підневільне становище слов'янських народів під владою султанської Туреччини, Австрійської монархії, королівської Пруссії. У цих країнах політична свобода народів, вільне висловлювання думок, навіть мова не знаходять собі захисту державного закону, «все засуджене на переслідування, все подавляється особистою сваволею»²⁹.

Охарактеризувавши гноблення народів слов'янських країн іноземними поневолювачами, В. М. Білозерський перейшов до змалювання становища України. «В такому ж жахливому становищі,— писав він,— знаходиться і наша світ-Україна, країна, що заслуговувала своїми гіркими стражданнями за правду вічної поваги»³⁰.

Після возз'єднання з Росією Україна зазнала від царського самодержавства «багато несправедливостей». Автор вказав на згубні наслідки самодержавно-кріпосницької політики, панування царських сатрапів і чиновників, гноблення народних мас поміщиками, зневажання української культури й мови³¹. В. М. Білозерський вважав таке становище несправедливим, хоча не висловив протесту проти самодержавно-кріпосницького гноблення українського народу. Він залишався вірним своєму ліберально-буржуазному світогляду.

В записці висловлена гуманістична думка про те, що священний обов'язок кожного народу і кожної людини зокрема — любити і захищати свою свободу й не пригноблювати інших народів. Вірні сини вітчизни повинні прагнути до поширення на Україні «правди», добиватися для неї «свободи, братської приязні і народного добробуту»³².

Який же шлях пропонував автор для здійснення цих завдань? Окреме існування України В. М. Білозерський вважав неможливим, бо вона знаходиться «між кількома вогнями»: на неї тиснуть сусідні держави, і вона може зазнати «гіршої долі, ніж її зазнала Польща»³³. Тут автор записки мав на увазі поділи Польщі (1772, 1793, 1795) і втрату нею політичної незалежності.

«Єдиний засіб, представлений розумові і схвалений серцем для повернення народних прав,— писав В. М. Білозерський,— полягає в з'єднанні слов'янських племен в одну сім'ю під захистом закону, приязні і свободи кожного. Сплівшись руками дружби, вони захистять себе від будь-якого варвара і повернуть свої права...» Слов'янські народи розвиватимуть у своєму житті ідеї «християнської общини»

і в основу поставлять релігію. Далі автор пише, що завданням слов'янських народів було «поширення мирної землеробської цивілізації, людинолюбних моральних понять». Релігія «пом'якшила звичаї войовничих народів», а тепер пом'якшить «роздратовані бідкуванням душі народів розв'язанням соціальних завдань...»³⁴ На поглядах В. М. Білозерського позначився вплив заповідей християнства.

Таким чином, не класову боротьбу трудящих, а ідеалістичне природне право і релігію ставив В. М. Білозерський джерелом соціальних перетворень в суспільстві. Релігію він розумів не як вірну служницю панівного класу, а як незалежну духовну силу суспільства. В. М. Білозерський глибоко помилявся й зрештою ідеалізував релігію.

У боротьбі проти феодального ладу буржуазія та її ідеологи вдавалися до принципів народного або природного права, пов'язуючи їх з моральними постулатами християнства. На гуманістичний зміст природного права пильну увагу звертали О. М. Радищев, декабристи, петрашевці. Зокрема, М. В. Петрашевський в «Қарманном словаре иностранных слов, вошедших в состав русского языка» дає пояснення суті теорії природного права в статтях «Натуральне право» і «Натуральний стан». «Натуральним, або природним правом,— писав він,— називається та наука, яка з засад чистого розуму або ідеї про справедливість виводить усі права й обов'язки людини як члена людського розумно заснованого суспільства»³⁵. Природне право протиставляється юридичному законодавству в класовому антагоністичному суспільстві. Критикуючи ідеалізацію ним первісного суспільства і стану людей, петрашевці разом з тим вказували на гуманістичні сторони теорії природного права, яке протиставилось порушенню людських прав царським законодавством у кріпосній Росії. Кирило-мефодіївці також використовували теорію природного права при складанні своєї соціально-політичної програми.

Оскільки метою Кирило-Мефодіївського товариства ставилось повернення слов'янським народам їх самостійності і свободи, то в обов'язок членів його входило поширення «правильної ідеї про свободу, заснованої на християнському ученні і на народному праві»³⁶.

Самостійність і свобода, на думку автора записки, могли бути досягнуті тільки внаслідок «з'єднання слов'ян в одну державу, заснованого на повазі народності». Члени товариства повинні поширювати знання про слов'ян і «право кожного з їх племен на самостійність», усувати різними засобами «будь-які упередження, існуючі між племенами»

(тобто народами), поширювати знання, що пробуджують народності і свідомість їх взаємного братства³⁷. Ці положення установчої записки перегукуються з «пунктами віри» статуту «Союзу польського народу», де в одному з них зазначено: «На основі первісного і суспільного права всі люди вільні і всі між собою брати»³⁸.

Далі йдеться про шляхи й методи, які передбачалося обрати й використати для досягнення поставленої мети. Автор записки зазначав, що до визначеної мети треба прагнути твердо, розважливо, обережно і спокійно, ні в якому разі не проявляти побоювання, не давати приводу людям думати, що «говориться і діється всупереч існуючому порядкові». Це спростовувало намагання П. О. Куліша показати таємне товариство вірнопідданською організацією, яка нібито діяла на користь царського самодержавства.

В записці йдеться про необхідність членам таємного товариства зближуватися з народом, виявляти турботу про його освіту і добробут, а також «обнадіювати його можливістю зміни існуючого порядку» і разом з тим — «підкопувати усіма засобами несправедливі права аристократії», тобто діяльність спрямовувалася проти панівного класу слов'янських народів. Далі вказується, що товариству треба орієнтуватися на тих осіб, які не належали до аристократії або «діяли у відповідності з демократичними правилами». Це дуже важливо, бо діячі попередніх таємних товариств, зокрема на Україні (декабристи, «Союз польського народу»), орієнтувалися не на народ і демократичні сили, а переважно на дворянство. Для досягнення «рівності й достоїнності людських прав» члени товариства обирали шлях в душі «покірливості й миролюбства», а тому й головною метою ставили собі «поширення освіти й ідей Христових»³⁹. Це — шлях поміркованої, ліберальної частини товариства.

Значна увага в записці звертається на організаційну структуру товариства і форми його діяльності. Якщо член товариства виявить в когось з «людей благочесних» прагнення, відповідні прийнятими у товаристві, то він може залучити його в організацію. Але при цьому застережено, що повідомляти про існування товариства слід лише тим людям, які усвідомлювали важливість його діяльності й на пряму, мали «чисті християнські спонукання і непідозрілу совість». Члени товариства зобов'язувались не називати тих осіб, які належали до організації. Саме це положення свідчить про турботу за збереження таємниці її існування. Члени товариства повинні один раз на рік збиратися на з'їзди «для взаємної наради і звіту про свої дії»⁴⁰.

Викладена також тактика і форми діяльності членів товариства. Передбачалося насамперед молодим людям роз'яснювати мету товариства і допомагати тим з них, які можуть бути корисні для підготовки суспільства до запровадження нового порядку. Необхідно впливати і на жінок, переконуючи їх виховувати дітей в дусі «слов'янської ідеї»⁴¹.

Досягнення кінцевої мети товариства не обмежувалося в часі. Оскільки вона заснована «на християнській приязні і найблагородніших цілях і спонуканнях, які не мають в собі нічого егоїстичного, а навпаки повинні привести до повернення народних прав і знищення усього незгідного з людською достоїнністю», то кожний член товариства повинен все своє життя прагнути до здійснення «слов'янської ідеї», служити людству і своєму народові, бути готовим навіть «постраждати за справедливу справу»⁴².

Наприкінці висловлюється думка про майбутнє єднання слов'янських народів. «Хай нас радує думка,— зазначено в записці,— що при наших зусиллях настане пора, коли слов'яни, забувши чвари, з'єднаються у велику сім'ю...» І лише в такому братерському союзі вони здобудуть «благо, мир і свободу». При цьому на українців автор записки покладав місію «прагнути до самотності й збуджувати решту братів». Це положення обґрунтовувалося тим, що в минулому житті українці, зазнавши «рабства», показали свою «постійність в боротьбі за свободу, право і віру». Нарешті, автор закликав не бути «спокійними свідками неправди», усвідомлювати «важливість подвигу предків», берегти народний скарб для «кращого майбутнього»⁴³. В. М. Білозерський на слідстві заявив, що у цій записці міститься «бажання рівності, нав'яне французькими ідеями, і водночас потреба діяти в дусі покірливості й миролюбства»⁴⁴.

Викладена В. М. Білозерським програма обгорнута в релігійну оболонку, але й крізь неї проступають контури соціальних вимог зростаючої національної буржуазії, яка проте обрала шлях до мети не революційний, а мирний і реформістський. Навіть при наявності такої ліберальної обмеженості програма, спрямована проти існуючого ладу як несправедливого, мала на той час прогресивне значення.

В. М. Білозерський висловив своє розуміння ідеї панславізму і при цьому відкидав чи уникав трактування слов'янської переваги й виключності серед інших народів. «Панславізм,— говорив на допиті В. М. Білозерський,— є об'єднання усіх слов'янських племен в одну спільну сім'ю,

яка, будучи запалена приязню до людства, повинна розвинути у своєму середовищі християнські правила життя, застосовувати їх до суспільства і таким чином принести новий елемент і, так би мовити, дати новий поштовх для всесвітньої діяльності»⁴⁵.

Для усунення перешкод до об'єднання слов'янських народів В. М. Білозерський висував чотири напрями практичної діяльності кирило-мефодіївців: не допускати впливу чужоземних ідей, «сповнених космополітизму і суперечних слов'янським почуттям»; стверджувати у слов'янських «племенах» свідомість їх спільної народності, вселяти між ними згоду і приязнь, втрачені під впливом обставин; пояснювати причини введення християнської віри у слов'ян; турбуватися про поширення науки і освіти, залучати до ученої або громадської діяльності тих, хто, маючи талант і здібності, цим нехтував чи гордував⁴⁶.

Під впливом полеміки між членами Кирило-Мефодіївського товариства про долю пригнобленого селянства студент Г. Л. Андрузький склав проекти, де йшлося про визволення або полегшення їх долі («Проект досягнення можливого ступеня рівності й свободи (переважно в слов'янських землях)» та «Ідеал держави»). Впадає в очі суперечливість, обмеженість і поміркованість його думок з селянського питання. Автор вимагав більшої волі державним селянам. Він вважав, що поміщик володіє не селянами, а землею; селяни ж служать йому за користування землею. Передбачалась заборона міністрам, вельможам та духовенству мати кріпаків. Крім того, недбайливий поміщик позбавлявся права на маєток. Г. Л. Андрузький намічав кілька форм визволення селян від кріпацької залежності: викуп селян з опікунської ради на гроші, що можна здобути через зменшення витрат на утримання армії та вищих чинів; чоловік після досягнення 60, а жінка 50 років стають вільними, але поміщик зобов'язаний утримувати їх до смерті або дати їм «повне господарство»; селяни стають вільними після смерті найбільших родичів їх колишніх поміщиків; діти, що мають одного з батьків вільного, самі стають вільними. У проектах намічалось заохочення тих поміщиків, які звільнятимуть своїх селян з кріпацтва (зняття обов'язкових державних повинностей і служби, довільний вибір місця проживання і роду заняття, а на випадок бідності таким поміщикам і їх дітям мала призначатися пенсія). Приймаючи у володіння маєток, поміщик повинен скласти присягу, один з пунктів якої вимагав від поміщика утримувати школу⁴⁷.

Стосовно суспільного устрою Г. Л. Андрузький передбачав в Росії спочатку залишити монархічне правління і обмежити владу царя лише законами, ним же самим виданими, а потім представницькими зборами (парламентом) і, нарешті, прийшов до висновку, що краще ввести республіканське правління. Щодо «народних станів» він пропонував спочатку ліквідувати дворянство і залишити лише «продуктивні класи»: купецтво, цехових ремісників, додавши до них ще духовенство. Потім висувалися інші пропозиції — не ліквідувати дворянського стану, визначити й обмежити права дворян, а також вжити заходів «для поступового викупу селян з кріпосного стану». Пропонувалися й реформи в армії: «нижнім чинам» (солдатам) встановлювався 10-річний строк служби⁴⁸.

Проекти Андрузького містили його власні роздуми і міркування, які він не виносив на обговорення товариства. Ці думки мали гуманістичний характер і відображали прагнення полегшити становище селян, обмежити або ліквідувати самодержавство.

В статті «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность» М. І. Костомаров стисло виклав своє розуміння змісту програми Кирило-Мефодіївського товариства. При цьому він акцентував увагу на бажанні кирило-мефодіївців у своїй діяльності дотримуватися «щирості й правдивості» та відкидати «езуїтське правило про освячення засобів цілями». Зміст програми щодо визволення об'єднання і суспільного устрою слов'янських народів М. І. Костомаров зводив до таких положень:

1) Звільнення слов'янських народностей з-під влади іноплемеників.

2) Організація слов'янських народностей в самобутні політичні суспільства із збереженням їх федеративного зв'язку. Встановлення точних правил розмежування народностей і влаштування їх взаємного зв'язку віддавалось часові й дальшій розробці цього питання історією і наукою.

3) Знищення в слов'янських суспільствах будь-якого рабства, під яким би видом воно не приховувалось.

4) Скасування станових привілеїв і переваг, що завжди завдавали шкоди тим, хто ними не користувався.

5) Релігійна свобода й віротерпимість.

6) При повній свободі будь-якого віровчення користуватися єдиною слов'янською мовою в публічних богослужіннях усіх існуючих церков.

7) Повна свобода думки, наукового виховання й духовного слова.

8) Викладання усіх слов'янських мов і літератур в учбових закладах слов'янських народностей⁴⁹.

У своїй першій автобіографії, яку записала Н. Л. Білозерська у 1869 р., М. І. Костомаров детально виклав проєкт суспільного устрою і державного ладу федерації слов'янських республік⁵⁰. Усі віровизнання в ній повинні користуватись рівними правами. Заборонялася будь-яка релігійна пропаганда як непотрібна при загальній свободі. Одна з мов мала стати спільною для усіх слов'ян. Кирило-мефодіївці вважали такою російську мову як найбільш поширену. Вони виступали за загальну освіту народу, домагалися скасування кріпосного права, дворянських і будь-яких інших привілеїв, смертної кари і тілесних покарань. Все це стосувалось докорінних реформ існуючого суспільного ладу.

Слов'янські народи мали примкнути до Росії і утворити з нею федерацію. У цій федерації вводився поділ на адміністративні одиниці — штати. Зокрема Росія ділилася на 14 штатів (північний, північно-східний, південно-східний, два поволзьких — верхній і нижній, два малоросійських, один середній, два південних, два сибірських, один кавказький, один білоруський). Окремі штати утворювали Польща, Чехія з Моравією, Сербія, Болгарія. Загалом федерація повинна була складатися з 18 штатів. Такий поділ кирило-мефодіївці не вважали остаточним і він міг бути змінений згідно з економічними, політичними та іншими потребами. Київ не належав ні до якого штату, а призначався центральним місцем зборів спільного сейму. На думку М. І. Костомарова, кирило-мефодіївці прагнули дотримуватися двох принципів в адміністративному поділі: національного та чисельності населення. Очевидно цим була зроблена спроба зробити штати однаковими і усунути перевагу великих націй над малими, забезпечивши в такий спосіб їх рівноправність. Однак окремі штати населяли і по кілька національностей.

Цікава структура верхніх органів влади. Сейм складався з двох камер: в одну обирали сенаторів та міністрів, у другу — депутатів. Загальний сейм повинен був збиратися раз в чотири роки, а також і частіше — при необхідності. Верховна влада в федерації надавалася президенту, який обирався на 4 роки, і двом міністрам — закордонних і внутрішніх справ. Кожний штат обирав свій сейм (збирався щороку), а також президента і сенат. Для захисту федерації створювалися регулярні війська (у невеликій кількості, бо в кожному штаті створювалася своя міліція), і все чоло-

віче населення навчалося військовій справі на випадок загального ополчення.

М. І. Костомаров пояснював, що федерація лише «за одними народностями» здавалася кирило-мефодіївцям не зовсім зручною з багатьох причин, особливо через кількісну нерівність їх населення. Тому вони обрали адміністративний поділ з урахуванням національних і етнічних особливостей народів.

Характерно, що кирило-мефодіївці не дотримувалися виключно слов'янського принципу федерації, бо неслов'янські народи Сибіру й Кавказу також включалися до її складу.

Радянський дослідник П. А. Зайончковський, зіставивши проект слов'янської федерації, описаний М. І. Костомаровим, з конституцією декабристів, складеною М. М. Муравйовим, знайшов їх близькими і зробив справедливий висновок про певний вплив на кирило-мефодіївців декабристських конституційних проектів. Це ж саме стосується і відображення змісту конституції Північно-Американських Сполучених Штатів 1787 р.⁵¹

Під час зустрічей і розмов кирило-мефодіївці виробили загальні форми й положення щодо організації товариства, програми, статуту, заведення шкіл, визволення селян тощо. «Так склалися правила», — свідчив один з активних його організаторів В. М. Білозерський. Він вказав на дві безпосередні причини виникнення тих думок, які лягли в основу утворення й діяльності таємного товариства і виправдали його появу: реакцію, збуджену противниками слов'янства, і доведену до крайності ідею людинолюбства⁵².

До документів, які тією чи іншою мірою висвітлювали програмні положення товариства, відносяться записка М. І. Костомарова про панславизм і оповідання «Панич Наталич». Тут автор висловив свої потаємні думки про історичну долю слов'янських народів, їх сучасне й майбутнє.

В записці М. І. Костомарова дано ідеалістичне тлумачення слова панславизм. На його думку, панславизм — «це ідея, в числі інших породжена нашим мислячим віком, ледве чи не найбільше моральна, справедлива, багата життям і повна надій». Далі докладно розкривається зміст панславизму як «прагнення цілого слов'янського племені вийти з вікового запізнення, освіти людства, прагнення кожного з слов'янських народів (національностей) подарувати власний розвиток при допомозі інших споріднених національностей, усім разом братською сім'єю взяти живу участь в рухомій сфері освіченості людства...» М. І. Костомаров

виступав за розкриття народами своїх талантів, вважав, що наступив час найбільшого розквіту духовних сил слов'янських народів, і привів аналогію з історії бурхливого піднесення давніх греків і римлян, а пізніше — романських народів, які також при сприятливих обставинах «грали блискучу роль в історії»⁵³.

В уривку з незакінченого оповідання «Панич Наталич» М. І. Костомаров також проводить ідею об'єднання слов'янських народів у братерську сім'ю. При цьому в концентрованому вигляді подано вимоги зрівняння станів, ліквідації кріпацтва, поширення освіти, визволення і об'єднання слов'янських народів. В уста персонажу-незнайомцю вкладено такі слова: «Коли усі слов'янські народи прокинуться від своєї дрімоти, припинять пагубний поділ, згасне будь-яка сімейна ненависть, сильні обнімуть слабих, знатні кинуть в огонь свої суєтні знаки і з благородством людини стануть пліч-о-пліч з тими, кого ледве вважали за людей, закон ґрунтуватиметься на верховному ученні спасителя, світло науки і мистецтва проникне своїми цілющими променями в хатину землероба, вільні, благородні, зігріті любов'ю до Христа, єдиного царя і учителя, зберуться слов'яни з берегів Волги, Дунаю, Вісли, Ільменя, з помор'я Адриатичного і Камчатського до Києва, града великого, столиці слов'янського племені, заспівають гімн богу на всіх своїх мовах, і представники усіх племен, воскреслих з нинішнього приниження, визволених від чужих ланцюгів, сядуть на цих горах, загримить вічовий дзвін у св. Софії, звеселять благочестивих, настрахають невірних — суд і правда і рівність запанують, і коли справдиться пророкування Андрія і буде благодать на цих горах, і буде благодать над усією Слов'янщиною»⁵⁴.

Викладені ідеї Костомарова тотожні або ж перегукуються з програмними положеннями статуту товариства та «Книги буття українського народу», що буде розглянута нижче.

На слідстві М. І. Костомаров з ліберальних позицій пояснював суть українофільства, намагався показати його слабкість і довести нездійсненність мрій про дальший розвиток української нації («народності»). «Українофільство, — писав він, — є прив'язаність дуже малої кількості малоросіян до своєї народності, що виникла від того, що ця народність згасає, простий народ змінює свою мову на російську, а відомо, коли зникає народність, завжди з'являється на користь її агонічний рух». М. І. Костомаров вважав, що українофільство «не пустило глибоких коренів», бо книги українською мовою розходяться погано і з'являються рідко,

а «переслідування їх скоріше збудить те, що засинає навіть». Він також пояснював «захоплення малоросіян» українофільством ще й відсутністю «правильної історії Малоросії», при цьому різко критикував історії, написані Д. М. Бантиш-Каменським («История Малой России», т. 1—4. М., 1822) і М. А. Маркевичем («История Малороссии», т. 1—5. М., 1842—1843), які «збивають з пантелику недосвідчені голови», вбачають щось особливе в козацтві, незаслужено піднімають посередніх письменників і переоцінюють пісні українського народу⁵⁵.

Звичайно від людини з суперечливим ліберально-буржуазним світоглядом годі чекати об'єктивного підходу до історії та майбутнього українського народу. М. І. Костомаров не побачив в українофільстві, до прихильників якого він відносить усіх діячів товариства і в тому числі Т. Г. Шевченка та його однодумців, певного протесту проти царського самодержавства і його політики гноблення народів.

М. Г. Чернишевський, познайомившись з М. І. Костомаровим у Саратові (1851—1852), пізніше в замітках «По поводу «Автобиографии Н. И. Костомарова» дав з позицій революційного демократа характеристику й оцінку його суспільних поглядів взагалі і на слов'янське питання зокрема. Вважаючи М. І. Костомарова «людиною вченою і такою, що мала чесний напрям думок», М. Г. Чернишевський гостро критикував його ідею слов'янської федерації: «Його ідеал — федерація усіх слов'янських племен — здавалась мені... помилковою». Він вважав, що і потяг до такої федерації «дає результати, шкідливі для росіян, шкідливі й для інших слов'ян». «Тому,— робив висновок М. Г. Чернишевський,— я заперечував проти думки про слов'янську федерацію у тій формі, в якій бажав цього Костомаров...»⁵⁶

Оцінку поглядів М. І. Костомарова М. Г. Чернишевський зробив на підставі аналізу його висловлювань у відвертих бесідах. Вона стосується також і програми Кирило-Мефодіївського товариства щодо слов'янського питання. Революційні демократи О. І. Герцен, В. Г. Белінський, Т. Г. Шевченко і тоді ще молодий М. Г. Чернишевський виступали за національне визволення народів у ході соціальної революції й відкидали мирні шляхи вирішення таких суспільних проблем.

Одночасно з М. Г. Чернишевським свою думку про слов'янську федерацію висловив О. І. Герцен в статті «Російський народ і соціалізм» (1851). «Слов'янський світ,— писав він,— прагне до єдності; це прагнення виявлялося відразу після наполеонівського періоду. Думка про слов'ян-

ську федерацію уже зароджувалась в революційних планах Пестеля і Муравйова». Така єдність слов'янських народів могла бути досягнута лише шляхом революційної боротьби. О. І. Герцен рішуче відкидав «імператорський панславизм», який не мав «нічого спільного з союзом, заснованим на засадах свободи». І в той же час він підкреслив, що «поза Росією немає майбутнього для слов'янського світу». Майбутнє слов'ян залежало від соціально-економічного і політичного розвитку Росії, перед якою стояло завдання — звільнитися від деспотизму й кріпосного рабства. «Тільки згрупувавшись в союз вільних і самобутніх народів, слов'янський світ вступить, нарешті, в справді історичне існування»⁵⁷. Історія підтвердила пророчі слова революційного демократа.

Погляди на програму товариства висловив у спогадах і П. О. Куліш. У творі «Історичне оповідання» він намагався пояснити й по-своєму інтерпретувати ідеї та завдання товариства. «Нехай знають, кому се треба знати,— писав П. О. Куліш,— що піклуючись коло свободи українського кріпацтва, мали ми на думці не одне те, щоб тільки вирвати кріпака у пана з рук. Сього з нас було мало, або краще сказати, се в нас було діло останнє». За програму визволення кріпаків висувалось гасло: «І уразумієте істину, і істина освободіт ви». Куліш обґрунтовував цю тезу тим, що в Англії «не право й не декрет, а культура знищила кріпацтво». Тому й завдання полягало в тому, щоб «українські пани вкусили од божественної чаші знання» і стали за переконанням «визволителями» кріпаків. Отже, питання про скасування кріпосного права Куліш взагалі не ставив, а освіту висував як панацею від усіх лих у суспільстві. Ця глибоко реакційна програма на невизначений час консервувала кріпосницький лад: «Чи те станеться за нашого ще живота, чи геть ще не скоро, про се ми не дбали, знаючи, що у господа «тисяча літ — яко день один». «Наші молоді мрії,— писав Куліш,— знайшли в Шевченкові благословенне оправдання, знайшли заруку своєї будучини»⁵⁸. Власну консервативну й по суті реакційну програму він намагався прикрити іменем революційного демократа Т. Г. Шевченка. Подібну ж лінію проводили й буржуазні ліберали М. І. Костомаров та В. М. Білозерський, які також називали поета своїм однодумцем.

Кирило-мефодіївці визнавали, що ідеї свободи, рівності й братерства вони запозичили у соціалістів-утопістів, а це красномовно свідчило про поширення на Україні вчення утопічного соціалізму. Через об'єктивні причини соціаль-

ного і економічного характеру об'єднання народів на той час було нездійсненою мрією. Ф. Енгельс у статті «Демократичний панславізм» піддав критиці утопічні проекти слов'янської федерації, а пізніше союзу народів Європи, що висунули під час революції 1848 р. буржуазні демократи. Він вказував, що такий союз «може бути здійснений не з допомогою пустих фраз і добрих побажань, а тільки з допомогою радикальних революцій і кривавої боротьби...»⁵⁹.

Незважаючи на помилковість і незрілість багатьох положень, висловлених кирило-мефодіївцями (про мирний шлях скасування кріпацтва, а також і об'єднання слов'янських народів, нерозуміння необхідності враховувати історичні умови для здійснення програми тощо), загальна постановка проблеми соціального й національного визволення пригноблених народів на той час була прогресивною і мала велике політичне значення.

Соціально-політична програма Кирило-Мефодіївського товариства для того часу мала прогресивний характер. Значним кроком вперед порівняно з декабристами стало висування революційно-демократичною частиною на чолі з Т. Г. Шевченком ідеї селянської революції як рушія і умови перебудови суспільства. Саме ця частина членів товариства прагнула подолати відірваність від народу і національну обмеженість. Кирило-мефодіївці виступали за радикальну перебудову суспільства не лише України, де вони згуртувалися й діяли, а й усій Росії та зарубіжних слов'янських країн.

4. «КНИГА БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ». СПОРІДНЕНІСТЬ ДЕЯКИХ ЇЇ РАДИКАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ З ДУМКАМИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Одночасно з статутом кирило-мефодіївці створили важливий, цікавий і своєрідний документ — «Книгу буття українського народу», де під релігійною оболонкою викладалися програмно-ідеологічні засади таємного товариства. В цьому творі знайшли відображення ідеї християнського соціалізму, природного права, слов'янофільства, панславізму і месіанства. Поряд з консервативними ідеями «Книга буття українського народу» містила соціально-політичні вимоги: ліквідацію самодержавства, кріпосного права, нерівноправності станів у суспільстві, визволення і єднання слов'янських народів у республіканську федерацію. Як у фо-

ну «Книгу буття українського народу», наслідуючи відомий і такий же неспроможний твір Міцкевича. Копію з цього невеликого рукопису списав для мене хтось з наших спільних приятелів і разом з протицензурними віршами Шевченка вручив мені перед моїм від'їздом до Варшави як прощальний сувенір»⁴. Насправді копію «Книги буття українського народу», зроблену рукою О. О. Навроцького, мав не П. О. Куліш, а В. М. Білозерський.

З приводу появи «Книги буття українського народу» П. О. Куліш писав про «здичавіння Костомарова в Києві під впливом геніального дикуна Шевченка»⁵. Цим підтверджується вплив ідей Т. Г. Шевченка на зміст цього твору.

Студент О. М. Петров у своєму доносі назвав твір «Книга буття українського народу» «Законом божим», очевидно через його релігійну форму викладу, вказуючи при цьому, що документ написаний «цілком популярною мовою для поширення серед народу». На його думку, головна ідея твору полягала в тому, щоб довести народові, що усі його бідування «походять від підкорення його верховній владі»; в ньому заперечуються євангельська заповідь про «воздавання» кесарево кесареві, слова апостола, що влада походить «від бога», і дається їм «перекручене» тлумачення. Додатком до твору була «відозва від малоросіян до всіх взагалі слов'ян, щоб вони одумалися й скинули з себе іго рабства». Петров загалом правильно зрозумів головну антиурядову спрямованість «Книги буття українського народу».

М. І. Гулак у присутності О. О. Навроцького прочитав «Книгу буття українського народу» Петрову з метою залучити його до товариства. Після читки Навроцький скаржився на брак матеріальних засобів для «швидкого поширення таких ідей»⁶. Провокатору не вдалося здобути копії тексту «Книги буття українського народу» для свого доносу.

Щоб заволодіти цим важливим компрометуючим документом, Київський цивільний губернатор і попечитель учбового округу спорядили М. В. Юзефовича (помічника попечителя) до М. І. Костомарова (вони раніше приятелювали). Приятелю-провокатору вдалося умовити Костомарова віддати йому «Книгу буття українського народу» за кілька хвилин до обшуку і арешту⁷. А Юзефович негайно передав рукопис царським властям.

На слідстві М. І. Костомаров дав досить плутані й суперечливі пояснення щодо походження й авторства «Книги буття українського народу». Спочатку він заявив, що цей

твір польською мовою він дістав на Волині. Авторство його приписувалось якомусь полякові — емігрантові з України. Костомаров переклав польський текст на українську мову⁸. Читаючи через деякий час заборонений у Росії твір А. Міцкевича «Книги народу польського і польського пілігримства», він виявив подібність цих творів і намагався навіть розгадати, який з них з'явився раніше. «Цей твір, — свідчив Костомаров, — один з тих, які і у віршах і в прозі розкупували поляки для підняття повстання українців під час свого заколоту, та відзначається у багатьох місцях уїдлигим і мерзенним тоном не лише проти існуючої влади, але й проти ідеї влади взагалі»⁹. Отже, Костомаров відносив час появи твору до 1830—1831 рр., визнаючи при цьому його антиурядовий та агітаційний характер.

М. І. Костомаров заявив також, що він «ніколи в душі не поділяв подібних переконань». Як доказ показав згадану вище книгу А. Міцкевича, з зауважень на полях якої видно, що він «не настроений вірити цій мерзоті». Костомаров твердив, що тримав у себе цей твір як історичний документ польського «заколоту» і одну з мрій слов'янофільства, а тому вважав для себе потрібним знати «подібні помилки»¹⁰.

Далі М. І. Костомаров пояснював, що він завжди мав на увазі «ідею слов'янського об'єднання в одну федеративну монархію», тобто, щоб усі слов'янські народи були приєднані до Російської імперії на таких умовах, як Царство Польське. Тому він жадібно ловив будь-які (правильні й помилкові) думки про слов'янське об'єднання, аби «скласти собі поняття, в яких видах переходить ця ідея в умах»¹¹. М. І. Костомаров також додав, що про твір під назвою «Закон божий» він раніше чув і авторство його приписувалось Якову Петровичу Бальмену (другові Т. Г. Шевченка). «Книга буття українського народу» нібито дісталася Костомарову разом з кіпою пісень, казок, анекдотів, зібраних ним переважно у 1845 р. на Волині. У його списку твір названий «Подністрянка». Про авторство самого Костомарова ні в «запитальних пунктах», ні у відповідях не обмовлено жодним словом.

М. І. Гулак, від'їжджаючи до Петербурга на початку 1847 р., взяв текст «Книги буття українського народу», написаний рукою М. І. Костомарова (паралельно українською і російською мовами), а наприкінці його додавалися прокламації «Брати українці» і «Брати великоросіяни і поляки». При цьому Костомаров зауважив, що він віддав текст твору Гулакові в грудні 1846 р., знаючи, що твір і ра-

ніше був йому відомий¹². З нього Гулак списав собі ще копію російською мовою.

В М. І. Костомарова залишився чорновий текст українською мовою без поділу на параграфи, з численними виправленнями й вставками. Оригіналу «Подністриянки» у Костомарова не виявлено, і це наводить на думку, що саме він був автором «Книги буття українського народу»¹³. До того ж учений знав світову історію та міфологію.

В останньому званні М. І. Костомарова (7 травня 1847 р.), даному замість попередніх, з'явилася нова версія, що він нібито списав текст «Книги буття українського народу» в офіцера Кавказького корпусу Хмельницького під час перебування в Харкові. Через кілька років Костомаров, читаючи твір А. Міцкевича «Книги народу польського і польського пілігримства», згадав про цей рукопис. Його зацікавила подібність обох творів. Костомаров висловив припущення, що «Книга буття українського народу» написана поляком, бо подібні думки висловлювались польськими громадськими діячами — А. Міцкевичем, Й. Лелевелем та І. Даниловичем. Польські поети М. Чайковський, Ю. Залеський та інші, які проживали на Правобережній Україні, також виступали «за відновлення і славу України». При цьому Костомаров намагався довести, що рукопис «Книги буття українського народу» не мав ніякого відношення до занять слов'янством і «ученої маячні» його знайомих, а сам він не поділяв висловлених у рукопису «мерзенних революційних переконань і огидних думок»¹⁴. Отож Костомаров послідовно висловлював думку про певний зв'язок «Подністриянки» з польським визвольним рухом, заперечував своє авторство, наполягав на невизнанні ним крамольного змісту цього рукопису, а також відкидав зв'язок ідей твору «Книги буття українського народу» з Слов'янським товариством св. Кирила і Мефодія.

Щодо авторства «Книги буття українського народу» в різний час учені висловлювали свої здогади, припущення й твердження. Зокрема К. І. Арабажин висловив необгрунтовану думку, що автором твору був Т. Г. Шевченко¹⁵. В. І. Семевський, М. С. Возняк і Д. І. Багалій вважали безсумнівним авторство М. І. Костомарова¹⁶. Зовсім іншої думки дотримувався В. Г. Щурат, який помилково назвав «Книгу буття українського народу» твором польської революційної пропаганди на українських землях¹⁷. М. М. Марковський вважав, що Костомаров написав цей твір під великим впливом думок Шевченка¹⁸. Польський дослідник Юзеф Голомбек приписував авторство як Шевченкові, так

і Костомарову¹⁹. Всі автори підтверджували безумовний вплив на «Книгу буття українського народу» твору А. Міцкевича «Книги народу польського і польського пілігримства». Окремі місця їх навіть співпадають, на що звернув увагу радянський дослідник П. А. Зайончковський. Водночас він помітив і принципову відмінність їх в оцінці багатьох суспільних явищ. П. А. Зайончковський також дійшов висновку, що автором «Книги буття українського народу» був М. І. Костомаров, а ідейний вплив на нього справляли й інші члени товариства, але серед них Т. Г. Шевченка не називав²⁰.

Провідні радянські шевченкознавці Є. П. Кирилюк, Є. С. Шаблювський і В. Є. Шубравський вважають, що «Книга буття українського народу» написана організаторами Кирило-Мефодіївського товариства, головним чином М. І. Костомаровим, але не виключають впливу на її зміст творів Т. Г. Шевченка²¹.

Таким чином, більшість дослідників схиляється до того, щоб автором твору вважати М. І. Костомарова, і висувають при цьому ряд переконливих, на перший погляд, доказів. Справді, чимало фактів формально свідчать на користь авторства Костомарова. Однак вагомі аргументи й заперечують або ставлять під сумнів такий категоричний висновок. По-перше, поміркований ліберально-буржуазний світогляд Костомарова суперечить багатьом радикальним положенням «Книги буття українського народу», незважаючи на релігійно-містичну форму їх викладу. По-друге, слідством у III відділі нікого з кирило-мефодіївців, у тому числі і Костомарова, не звинувачено в авторстві, хоч твір і повернув пильну увагу жандармів. Згідно з висновком слідства, «Книга буття українського народу» вийшла з польських революційних кіл 30-років і є переробкою твору А. Міцкевича «Книги народу польського і польського пілігримства» (Авіньон, 1832), «приноровленням» до умов України і Росії²².

Проаналізувавши зміст твору, можна зробити висновок, що «Книга буття українського народу» написана між 1825 і 1830 рр., тобто повстанням декабристів, яке там згадуване, і польським повстанням, що не знайшло відгомону в тексті. Цей момент вносить певні корективи в справу визначення авторства. Маловірогідно, щоб твір написав сам М. І. Костомаров, хоч у спогадах він авторство «Книги буття українського народу» взяв на себе. Можливо якийсь початковий текст він переробляв і доповнював. До того ж версія про переробку твору А. Міцкевича залишається не

доведеною, незважаючи на близькість творів за формою, а подекуди й за змістом.

Немає підстав не вірити М. І. Костомарову, що існував текст анонімного твору під назвою «Подністрянка», яка, правдоподібно, стала одним з джерел «Книги буття українського народу». Загалом «Книгу буття українського народу» слід вважати анонімним твором, що виник на Україні під впливом повстання декабристів, польської прогресивної суспільної думки і зазнав певної переробки й доповнення уже в 40-х роках з боку М. І. Костомарова і М. І. Гулака, в яких виявлено рукописи. Певну частку ідей запозичено у Т. Г. Шевченка. На це вказують тексти «Книги буття українського народу» російською і українською мовами, що зберігаються у слідчих справах Костомарова і Гулака, а також окремі близькі або тотожні місця з творів Т. Г. Шевченка²³.

Вважаючи український текст «Книги буття українського народу», виявлений жандармами у М. І. Гулака при арешті, найближчим до оригіналу, спробуємо зробити аналіз змісту його головних думок.

Твір починається з викладу біблійного твердження про створення світу богом, який небо і землю населив різними тваринами і над ними поставив людину, поділив людський рід на «коліна і племена», подарував їм «край життя», велів любити, поклонятися й вірувати лише йому одному й бути щасливими. Проте сталося так, що людський рід «забув бога і оддався дияволу»: племена і народи повигадували собі богів, стали за них битися, поливати землю кров'ю, засипати її попелом і кістками; в усьому світі з'явилися горе, бідність, хвороби, нещастя й незгоди. «Справедливий господь» покарав людей «потопом, війнами, мором, найгірше неволею»²⁴.

Далі в «Книзі буття українського народу» йдеться про те, що люди вигадали багато богів і водночас «настановили» собі царів, і це стало першопричиною усіх числених нещасть на землі. Царів в особах людей названо «неправдивими». Таким чином, у творі всі нещастя людей пояснюються появою числених богів і царів.

Автори твору, підходячи до характеристики соціальних відносин у суспільстві, намагаються знайти й вказати причини появи нерівності людей. «І ті царі лукаві,— зазначено в § 7,— побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх п а н а м и, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороби, і нещастя і незгоди»²⁵. Не вдаючись у соціально-еко-

номічні причини багатства й бідності в суспільстві, автори, по суті, вказали на наявність класового поділу з вини царів, які у спілці з панами накинули ярмо неволі на решту людей.

Свої загальні судження автори твору намагалися аргументувати історичними фактами й прикладами з святого письма. Спочатку дається характеристика долі двох народів («дотепніших») євреїв і греків. Бог нібито послав до євреїв Моїсея, який постановив їм прийняти від бога на горі Синайській закон, за яким усі мали бути «рівними і без царя, крім бога небесного», а порядок щоб давали судді, що їх народ обирав би голосуванням. Євреї не послухалися й обрали собі царем Давида, якого бог «попустив у гріх», а потім «мудрішого з усіх людей» Соломона, що став поклонятися ідолам. Бог так зробив, аби довести людям, що як людина почне «самодержавно панувати», то «зледащіє і одуріє». У творі засуджувалось самодержавство царів як шкідливе для народів явище. Крім того, будь-яке висування себе кращим і розумнішим за інших свавільним паном оголошувалося «первородним гріхом». За те, що євреї «поробили собі царів» і забули «єдиного царя небесного», бог покарав їх тим, що їх царство загинуло, а самих забрали в полон халдеї²⁶. Такою була кара за відступництво від первісного ладу, що не визнавав царів і панів.

Цікава розповідь у творі й про долю греків, які сказали: «Не хочем царя, хочемо бути вільні і рівні». Відсутність царя трактується явищем позитивним, бо греки стали «просвіщені над усі народи», від них пішли науки і мистецтва, що й тепер існують. Однак і в греків не було «правдивої свободи», бо вони повігадували собі богів, багато говорили про свободу, а «свободними» були не всі, а лише частина народу; замість царя були «пани», що перетворили решту людей у «невільників». Греки також за це дістали кару: вони бились між собою, потім потрапили в неволю спочатку до македонян, а згодом до римлян²⁷. Отже, доля євреїв і греків виявилася однаково нещасною через появу в них царів і панів.

Далі в «Книзі буття українського народу» йдеться про те, як бог покарав весь рід людський тим, що найбільша і найосвіченіша його частина «попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора». Продовжується лінія трактування царської необмеженої влади як негативного й шкідливого явища в історії народів. Тоді бог послав на землю свого сина Ісуса Христа «відкрити людям істину, щоб тая істина свободила рід чоловічий». Він по-

вчав, що всі люди є «браття і ближні» і повинні спочатку «любити бога», а потім один другого; найбільша ж шана від бога тому, хто «покладе свою душу» за друзів. Хто хоче бути перший між людьми, той повинен бути «всім слугою». Сам Ісус Христос, твердять автори твору, був «найрозумніший і найсправедливіший» з людей, але з'явився «не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності», набрав учнів «не з панського роду, не з учених-філософів, а з простих рибалок». Філософи і приборчники римського імператора злякалися того, що народ став «прозрівать істину», яка брала гору, і за нею мала бути проголошена й свобода, а тоді вже «не так легко буде дурить і мучить людей». Визискування людей цілком справедливо в творі розглядалося як насильство й суцільний обман їх царями та панами. За проповідь правди Ісус Христос був засуджений ворогами на смерть, зазнав наруги і розп'яття на хресті. Пролити свою кров за свободу «людського роду», Ісус Христос на третій день воскрес, а учні його «розійшлися по світу і проповідували істину і свободу»²⁸. Автори твору, таким чином, дійшли до початку християнської ери.

В «Книзі буття українського народу» ідеалізується життя християн, які нібито жили «братством», усе в них було «спільним», старшини обиралися й ставали усім «слугами». Римські імператори й пани спочатку намагалися викоренити християнство і жорстоко переслідували християн, але від цього нова віра не втрачала, а набувала собі прихильників. Тоді вони змовилися з тим, щоб, прийнявши християнство, повернути його принципи на свою користь і знову обдурити народ. Це єднання християнства з царями й панами також розглядається як дуже негативне явище. Разом з тим автори твору намагалися виправдати християнську релігію, яка по суті освячувала підвалини класового суспільства. Імператори й пани звинувачуються в тому, що вони підкупили попів і філософів, які почали твердити, що нібито Ісус Христос сказав: «Воздадіте кесарево кесареві, а боже богіві», апостол Павло: «Всяка власть од бога», а сам бог установив, щоб «одні були панами і багатими, а другі були нищими і невольниками». А говорили попи і філософи неправду: Ісус Христос так сказав, бо «не хотів, щоб були бунти та незгоди, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлася віра і свобода»; коли ж християни воздаватимуть «нехристиянському кесареві кесарево» (платити податки, виконувати закони), то кесар, прийнявши християнство, «повинен одріктися кесарства», стати «усім слугою»²⁹.

Значно більше уваги у творі приділяється поясненню слів апостола: «Всяка власть од бога». Під сумнів ставиться божественність тих, хто захоплював владу. Бог «поставив», щоб на землі існував «уряд і порядок», і така влада «від бога». Але урядник і правитель повинні «підлягати закону і сонмищу», судитися «перед сонмищем» (зборами), ставати його слугами, не робити, що їм заманеться, «не величатися та помпою очі одводити», а жити просто і працювати для суспільства, бо «влада їх од бога, а самі вони грішні люди і самі послідніші, бо усім слуги»³⁰.

Під сумнів ставиться й інша підвалина — освячення богом поділу на багатих і бідних у суспільстві. Автори твору вважають ще «гіршою неправдою», що буцім-то від бога встановлено, щоб «одні панували і багатілись, а другі були у неволі і нищі». Цього б не сталося, якби було прийнято євангельські істини — «пани повинні свободити своїх невольників і зробити їх братами, а багаті повинні наділяти нищих і нищі стали б также багаті». На думку авторів, якби існувала на світі «християнська любов у серцях», то усім було б «добре»³¹. Таке своєрідне розуміння майнової і соціальної нерівності заперечувало офіційне тлумачення соціальних відносин в Росії і на Україні в феодальну епоху.

У творі перекручування «Христового слова» вважається злочинним і ті, хто так поступав, «оддадуть отвiт в день судний». Царі і пани в такий спiсiб «зiпсували... свободу християнську». Автори знову повертаються до характеристики становища рiзних народiв i тих бiдувань, якi принесло вiдступництво їх вiд християнських заповiдей. Зокрема бог «покарав» грекiв за те, що вони залишили собi iмператора, панство, пиху царську i неволю — грецька держава (Вiзантiя) тисячу рокiв чахла i потрапила пiд владу туркiв. Романські народи (iталійцi, французи та iспанцi) почали «увiходити у силу i нову жизнь, i просвiщеннiсть», але, прийнявши християнство, вони залишили «королiв i панство i вимислили голову християнства — папу, i той папа видумав, що вiн має владу над усiм свiтом християнським i нiхто не повинен судити його, а що вiн здумає, то буде гарно». Разом з засудженням папства пiддаються критицi дiї всього вищого духовенства. В часи середньовiччя з'явилася опозицiя проти папського засилля. В Нiмеччинi проповiдник Мартiн Лютер смiливо почав навчати, що «повинно християнам жити так, як жили до того часу, коли поприймали i попереверчували ученiє Христово царi i пани, i щоб не було неподсудимого голови над церквою християнською — папи, есть бо един глава всiм Христос».

Однак і німці залишили в себе королів і панів, дозволили замість папи і єпископів «орудувати церквою Христовою королям і панам», що вважалось ще гіршим³².

У поемі «Єретик» (1845) Т. Г. Шевченко різко засуджував діяльність папи, якого вважали за земного бога:

Кругом неправда і неволя, Народ замучений мовчить. І на апостольським престолі Чернець годований сидить. Людською кровію шинкує І рай у найми віддає! Небесний царю! суд твій всує, І всує царствіє твоє.	Розбойники, людоїди Правду поборолі, Осміяли твою славу, І силу, і волю. Земля плаче у кайданах, Як за дітьми мати.
--	--

Поет вважав папу таким самим гнобителем народів, як і світські царі, та чекав, що наступить час помсти за людські муки:

Ні, настане час великий Небесної карі.	Розпадуться три корони На гордій тіарі! ³³
---	--

Далі у творі говориться, що королі не лише Німеччини, а й інших земель взяли гору над усім і, щоб утримати народ у ярмі, «поробили ідолів», вимагали їм поклонятися і битися за них: у французів — «національна честь», у англійців — «золото і Мамона», інші народи мали своїх «ідолів». Королі і пани посилали людей «на заріз за шматок землі, за табак, за чай, за вино». Загальний буржуазний символ — «єгоїзм або інтерес» — засуджувався як суперечливий християнському вченню. Буржуазні філософи заявляли, що «немає ні пекла, ні раю», закликали поклонятися буржуазному символі. Подібними словами Т. Г. Шевченко в поемі «І мертвим, і живим...» (1845) висміював українських поміщиків, які чванилися іноземною освітою і гнобили земляків-селян:

А то залізете на небо: «І ми не ми, і я не я, І все те бачив, і все знаю,	Нема ні пекла, ані раю, Немає й бога, тільки я!» ³⁴
---	---

Такі ремінісценції наводять на думку, що Т. Г. Шевченко міг бути знайомий з текстом «Книги буття українського народу» або ж її автори запозичили слова «немає ні пекла, ні раю» з твору поета.

Викликає інтерес оцінка в творі Французької буржуазної революції 1789 р. Деякі історики дореволюційного часу (В. І. Семевський) і радянські (П. А. Зайончковський),

а також польські (Й. Голомбек) беззастережно вважали, що в «Книзі буття українського народу» революція 1789 р. оцінюється негативно. З таким твердженням важко погодитися, коли уважно проаналізувати відповідні місця тексту твору. Авторі твору вважають винуватцями королів і панів, які призвели до того, що «звершилась міра їх плюгавства» — «збунтувались» французи і сказали: «Не хочем, щоб були у нас королі та пани, а хочем бути рівні й вільні». Отже, революція розцінюється позитивно як акт помсти народу своїм гнобителям, боротьби за рівність і свободу. Однак, на думку авторів твору, здійснити революційні лозунги неможливо з двох причин: по-перше, свобода існує лише там, де «дух Христа», по-друге, «дух божий» ще до революції «вигнали» з Франції королі, маркізи та філософи. Таким чином, і в цьому вина покладалась не на революціонерів, а на представників реакції. Далі у творі говориться про заперку боротьбу під час революції, коли французи вбили короля і прогнали панів, а самі «почали різатися і дорізались до того, що пішли у гіршу неволю». В даному випадку йдеться про наступ контрреволюції, прихід до влади Наполеона Бонапарта і проголошення його імператором. Таке трактування хоч і дещо спрощене, але справедливе: воно не порочить революцію. Нарешті, автори твердять, що на прикладі французів бог нібито хотів показати «усім язикам» (народам), що «нема свободи без Христової віри»³⁵.

Після поразки революції і реставрації монархії у Франції, зміщення королівської влади в Італії та Німеччині там лише кричать про свободу, але її в них немає, бо «нема свободи без віри»³⁶. Знову ж у творі таке суспільне явище, як свобода, ставиться у залежність від визнання християнських догматів. Такий підхід до суспільних явищ в основі своїй ідеалістичний і не має нічого спільного з матеріалістичним розумінням історії.

Викликає інтерес характеристика історичної долі слов'янських народів та їх взаємин. Авторі ідеалізують суспільні відносини у «слов'янського племені», яке, на їх думку, до прийняття християнської віри нібито не мало царів і панів, а люди були рівні між собою і у них не було ідолів і «кланялися слов'яни одному богу». Звичайно, таке тлумачення історії слов'ян не відповідає дійсності: соціальної рівності у них і за часів язичництва не було, а багаті й бідні з'явилися внаслідок суспільного розвитку. Далі у творі говориться, що коли просвітилися «старші брати» (греки, романці, німці), бог послав до «менших братів» (слов'ян)

просвітителів Кирила і Мефодія, які переклали на слов'янську мову святе письмо³⁷. Вони не лише перекладали богослужбові книги, а й сприяли розвиткові культури слов'янських народів.

Далі в «Книзі буття українського народу» йдеться про те, що у слов'ян існувало два лиха: перше — незгоди між собою і друге — те, що вони як «менші брати» усе переймали від «старших», забуваючи іноді про своє, що було кращим. Од німців вони поприймали королів і князів, бояр і панів. У слов'ян нібито раніше не було панів, а лише виборні старшини, а тепер з'явилися пани, а в них невільники. За це бог покарав слов'ян жорстокіше за інші народи: вони потрапили в неволю — чехи і полабці до німців, серби й болгари до греків і турків, росіяни до татар. Таке спрощене пояснення класового поділу в суспільстві і відносин між народами в давнину глибоко помилкове. Очевидно, авторам твору воно знадобилося, щоб підвести читача до месіанської ідеї. Вони пишуть, що бог нібито вирішив врятувати слов'ян і зробити їх месією серед інших народів з тим, щоб збулося «пророцтво» святого письма: «Камінь, його ж не берегли будівничі, а він стане во главу угла». Приведені тут слова псалма Т. Г. Шевченко поставив епіграфом поеми «Єретик», де описано визвольну боротьбу слов'ян³⁸.

У «Книзі буття українського народу» дана характеристика трьом державам: Польщі, Литві і Росії. Так, у Польщі «простий люд попав у неволю саму гіршу, яка де-небудь була на світі, і пани без жодного закону вішали і вбивали своїх невільників»³⁹. Характеризуючи Росію, автори твору зазначали, що там була «велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хоч не без панства», а загинула вона тому, що там «завелось панство». Російському цареві ставиться у вину, що він вдавався по допомогу до татар («клянучись татарам»), аби «держати в неволі неключимий народ московський християнський». Тоді «...цар Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи про те, звали його христоролюбивим». Царі в Росії характеризуються у творі різко негативно: «Цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель»⁴⁰. Поява царів і панів принесла російському народові нещастя.

Т. Г. Шевченко в містерії «Великий льох» (1845) вкладав в уста «ворони» слова, тотожні з приведеними в «Книзі буття українського народу»:

И я таки пожила:
З татарами помутила,

З Мучителем покутила,
З Петрухою попила...

Україна входила до складу Литви, яка згодом вступила в унію з Польщею. Україна, зазначено у творі, «поєдналась з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського, нерозділимо і незмісимо». На думку його авторів, колись так «поєднуються усі народи слов'янські поміж собою»⁴¹. Проте тут вони відійшли від історичної правди, бо Україна не «поєднувалась», а силою зброї була завойована магнатами і шляхтою Польщі. Незважаючи на завойовницьку політику польських феодалів і угодовство українських панів, між українським і польським народами не було взаємної ворожнечі, бо доля їх була спільною. Формула «нерозділимо і незмісимо» щодо єднання слов'янських народів містить глибоку суть історичних взаємовідносин: це не злиття чи підкорення, а міцний і рівноправний союз вільних народів, що прагнули до спільного життя, але водночас він був і утопічним для умов того часу.

Особлива увага у творі приділяється соціальним відносинам на Україні і, зокрема, козацтву. «І не любила Україна ні царя, ні пана,— зазначено в «Книзі буття українського народу» — скомпонувала собі козацтво, есть то істее братство...» Кожний міг вступити до цього «братства» чи був він раніше паном, чи невільником, лиш би християнином; козаки вважалися рівними між собою, старшин вони обирали на раді «і жодної помпи панської і титула не було між козаками»⁴². Тут, з одного боку, цілком виразна оцінка козацтва як безкласового явища й відверта ідеалізація соціальних відносин в середовищі козаків; з другого — протиставлення несправедливому ладові, який творили царі і пани, більш демократичного суспільного устрою, що існував серед козаків.

Діяльність козацтва зводилася до оборони «віри святої» і визволення «ближніх своїх з неволі». Автори вказали на безкорисливість козаків, чистоту їх звичаїв тощо. Водночас йдеться і про соціальну та політичну роль козацтва, яке «росло і умножалось», незабаром на Україні усі люди стали б козаками, тобто «вільні і рівні», а Україна не мала б над собою «ні царя, ні пана... і, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і в других слов'янських краях»⁴³. Козацтво, тобто вільний стан, тут знову ж розглядається, як сила, що протиставлялась царям і панам не лише на Україні. Інші народи також мали перейняти приклад українського народу.

Автори пояснювали це тим, що Україна не хотіла йти «услід язиков» (інших народів), а «трималася закону бо-

жого». Коли пани та єзуїти намагалися «насильно повернути Україну під свою власть», з'явилися братства, подібні до «першохристиянських»; до них записувалися люди (незалежно від їх соціального стану) і називалися «братами». «А се для того,— зазначалось у творі,— щоб бачили люде, що в Україні осталось істинная віра, і що там не було ідолів, тим там ересі жодної не з'явилося»⁴⁴. Тут спостерігається певна ідеалізація братств як безкласового явища, хоч вони і відіграли важливу позитивну роль у культурному поступі українського народу і опорозі феодально-католицькій експансії Польщі. Козацтво підтримувало зусилля братств збройною рукою.

Далі у творі зазначається, що магнати й шляхта Речі Посполитої, побачивши чисельне зростання козацтва на Україні, де незабаром усі люди могли стати козаками (тобто вільними), заборонили своїм кріпакам іти в козаки. Пани намагалися «забить народ простий, як скотину, так щоб у йому не було ні чувствія, ні розуму, і почали пани обдирати своїх крепаків..., драли із їх з живих шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудьми годувати». Вони хотіли «зробить із народа дерево або камінь», а тому не пускали людей у церквах хрестити дітей, вінчатися, причащатися і ховати мертвих, аби вони втратили «навіть поstatt чоловічу»⁴⁵. У творі яскравими фарбами змальована тяжка доля українського народу під жорстоким соціальним та національним гнітом польських і українських феодалів. Усі симпатії авторів на боці знедолених і скривджених людей.

Пани почали «мучить і нівечить» козацтво, бо таке «рівне братство християнське» стояло панам на перешкоді. У «Книзі буття українського народу» описано визвольну війну 1648—1654 рр., коли проти жорстоких утисків феодалів піднялося спочатку козацтво, а за ним «увесь простий народ»; панів вони вибили або прогнали, і Україна стала «земля козацька вільна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго»⁴⁶. Оцінка рушійних сил визвольної війни, а також її завдань і результатів у творі в основному правильна, хоч її неповна. Вона не привела і не могла привести до соціальної рівності і свободи.

Україна нібито хотіла знову жити з Польщею по-братськи — «нерозділиво і незмісимо», але остання «жодною мірою не хотіла одрікатися свого панства». І це призвело до остаточного розриву. Український народ одностайно здобував собі свободу і здійснив свою віковичну мрію — возз'єднання з великим російським народом. Україна з Ро-

сією «поєдналися... як єдиний люд слов'янський з слов'янським, нерозділимо і незмісимо, як колись поєднуються усі народи слов'янські між собою»⁴⁷. Возз'єднання України з Росією розглядається як позитивне явище.

Разом з тим автори твору далекі від ідеалізації нового становища України під владою російського царя: «Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що таке було цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель»⁴⁸. Гостро засуджувався царизм, який поневолив добровільно возз'єднану з Росією Україну.

У «Книзі буття українського народу» висловлена думка про братерські відносини і союз трьох слов'янських народів — українців, росіян і поляків, а саме цього об'єднання їх «в однім союзі, нерозділимо і незмісимо» бажала Україна. Автори твору відверто засуджували акт поділу України за Андрусівським договором про перемир'я (1667) і Московським трактатом про «вічний мир» (1686), і подібне засудження зустрічається в літописах, а також у «Історії Русів або Малої Росії». «І билася Україна літ п'ятдесят,— зазначено у творі,— і єсть то найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії». Україна в цій боротьбі вибилася з сил; польські королі знищили козацтво на Правобережжі, і «запанували пани над бідним остатком вільного народу»⁴⁹. Історичні факти у цьому творі приводяться для доказу несправедливих дій царів і королів, засудження панування експлуататорів над трудовим народом України.

На лівому боці Дніпра козацтво ще трималось, але «час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а там петербурзькому імператорові». Козаків цар Петро I послав будувати Петербург і «на костях збудував собі столицю». Але не лише цей факт викликав обурення авторів твору. Ще більше нещастя принесло Україні узаконення кріпацтва. «А німка цариця Катерина,— гнівно пишуть вони,— ...востанне доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, надавала їм вільну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками». Тут міститься досить точний опис класових взаємин на Україні. Не прийшли з Росії, а місцеві старшини стали панами і поневолили козаків і селян, перетворивши їх у своїх крілаків. Т. Г. Шевченко в поемі «Сон» (1844) пристрасно засуджував експлуаторську суть діяльності царів Петра I і Катерини II такими словами:

Це той первий, що розпинав Вдову сиротину.
Нашу Україну, Кати! кати! людоді!
А вторая — доканала

Ще гостріше й дошкульніше висміяв поет Катерину II в поемі «Сліпий» (1845) за зруйнування Запорізької Січі, поселення на запорізьких землях заможних німців-колоністів і особливо за те, що «бахурям і байстрюкам люд закрєпостила» (тобто віддала селян в кріпосну залежність царським сановникам і поміщикам, які стали власниками великих земельних масивів на півдні України). У творі «Давидові псалми» (1845) Т. Г. Шевченко відверто проповідував ідею помсти, суду народів над царями і панами:

Смирилася душа наша, Встань же, боже, поможи нам
Жить тяжко в оковах! Встать на ката знову⁵⁰.

Отже, Т. Г. Шевченко йшов далі авторів «Книги буття українського народу»: не лише засуджував царів і панів, а й закликав до їх знищення, визволення людей від гноблення.

У «Книзі буття українського народу» говориться, що український народ не любив і не бажав у себе мати царів і панів, боровся проти гнобителів. «І пропала Україна, але так [тільки] здається,— зазначено у творі.— Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; і хоч з української крові були ті вирідки, одначе не псували своїми губами мерзенними української мови і сами себе не називали українцями, а істий українець, хоч би він був простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана...»⁵¹ Та й кожний «істий слов'янин не любить ні царя, ні пана...»⁵²

У творах Т. Г. Шевченка послідовніше й наполегливіше проводиться антицарська й антипанська тенденція. Так про Катерину II він писав у містерії «Великий льох» (1845):

...Тая цариця —
Лютий ворог України
Голодна вовчиця!..

Подібна гостро негативна оцінка дана Петру I у поемі «Сон» (1844):

О царю поганый!
Царю проклятый, лукавий,
Аспиде неситий!

А в поемі «Давидові псалми» (1845) провіщається майбутня кара царям:

Окують царей неситих
В залізні пуга...

Т. Г. Шевченко засуджує в поемі «Сон» панів-гнобителів і гнівно запитує: «Чи довго ще на сім світі катам панувати?» А далі в поемі «Холодний Яр» (1845) він загрожує їм карою:

Ви — розбойники неситі,
Голодні ворони!
...Над вами розпадеться кара...

В заключній частині «Книги буття українського народу» зосереджена увага на месіанській ролі України в слов'янському світі. «Лежить в могилі Україна, але не вмерла, — говорить у творі. — Бо голос її, що звав всю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слов'янському»⁵³.

У Польщі той «голос України» відізвався 3 травня 1791 р., коли поляки постановили, щоб «не було панів і всі були б рівні в Речі Посполитій; а того хотіла Україна ще за 120 літ до того». Агресивні сусідні держави «розірвали Польщу, як прежде розірвали Україну». «Але не пропаде Польща, — твердять автори, — бо її збудить Україна, котра не пам'ятуєть зла і любить сестру свою, так як би нічого не було між ними»⁵⁴.

Голос України відізвався і в Росії, де після смерті царя Олександра I «хотіли руські прогнати царя і панство і установити Річ Посполиту (республіку. — Г. С.) і слов'ян поєднати... нерозділимо і незмісимо, а сього Україна ще за двісті років до того хотіла»⁵⁵. Тут йдеться про повстання декабристів у 1825 р. Рух декабристів оцінений позитивно, бо він спрямовувався проти царя і панів, кріпосництва і станової нерівності, за встановлення в Росії республіки замість монархії. Об'єднання слов'ян справді передбачалось товариством «Об'єднані слов'яни», що виникло на Україні.

Автори твору шкодують, що повстання декабристів зазнало поразки, а деспот-цар жорстоко покарав декабристів — одних повісив, інших закатавав у сибірських копальнях або послав на Кавказ, де точилася війна.

Далі у «Книзі буття українського народу» говорить про те, що деспот-цар панує над трьома народами слов'янськими (українським, російським і польським), псує, калічить і нівечить «добру натуру слов'янську», але «нічого не зробить», бо «голос України не затих». Автори знову повертаються до твердження про месіанську роль України серед слов'янських народів, причому саме їй належало подати голос, який мав би підняти слов'янські народи на визвольну боротьбу. Месіанство містило цілком визначену утопічну і націоналістичну тенденцію.

«І встане Україна з своєї могили,— говориться у тво-
рі,— і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почу-
ють крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні
царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцо-
га, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні бояри-
на, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні
в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні в Сербів, ні у Болгар».
Тут цілком ясно ставиться радикальна мета — ліквідація
монархії, скасування кріпацтва, усунення нерівності станів.
Передбачалось, що Україна стане «непідлеглою Річчю По-
сполитою (республікою.— Г. С.) в Союзі Слов'янським».
«Тоді скажуть всі язики,— повертаються знову автори до
месії України,— показуючи на те місто, де на карті буде
намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиж-
дущиї, той бисть во главу угла»⁵⁶.

Месіанська роль України тут подана не в плані проти-
ставлення іншим слов'янським країнам або піднесення її
над ними. Вона полягала в тому, що Україна своїм власним
прикладом мала спонукати народи слов'янських країн до
боротьби за своє національне визволення, докорінну пере-
будову соціальних відносин і об'єднання в республіканську
федерацію. У вірші «Стоїть в селі Суботові» (1845)
Т. Г. Шевченко висловив подібну думку про історичну роль
України, пригнобленої царями і панами:

Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.

І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..⁵⁷

Месіанські ідеї в ХІХ ст. були явищем, властивим дія-
чам не лише українського, а й польського та російського
визвольного руху. Їх, зокрема, раніше кирило-мефодіївців
проповідував А. Міцкевич в «Книгах народу польського
і польського пілігримства» (1832), а пізніше також народ-
ники в Росії. Ф. Енгельс, характеризуючи месіанські ілюзії
народників, писав: «...цих людей ми не потягнемо до від-
повідальності за те, що вони вважали свій російський народ
обраним народом соціальної революції. Але поділяти їх
ілюзії ми зовсім не повинні»⁵⁸. Ця важлива вказівка допо-
магає з'ясувати утопічність ідеї кирило-мефодіївців про
месію України серед слов'ян.

В письмовій доповіді царю 28 березня 1847 р. шеф жан-
дармів дав офіційну характеристику рукопису «Книги буття
українського народу». Рукопис містив 109 параграфів, за
його визначенням, «найзлочиннішого змісту»; в ньому «тек-

стами святого письма, перекручено витлумаченими, і прикладами з історії, також невірно зрозумілими, доводиться, що царська влада суперечить законам божеським і природі людській, що люди всі рівні і повинні управлятися лише старійшинами, що від монархічного правління відбуваються одні бідування і муки і що слов'янські племена можуть бути благополучними лише тоді, коли над ними не буде ніякої встановленої людськими влади». Жандармам у першу чергу кинулась у вічі антимонархічна спрямованість цього твору. Не випадковим вони вважали й приєднання до нього двох відозв до українців і до великоросіян та поляків, бо в цих документах містився заклик, щоб «метою життя і діяльності кожного були Слов'янський союз, загальна рівність, братерство, мир і любов»⁵⁹.

Міністр народної освіти С. С. Уваров, ознайомившись з рукописом «Книги буття українського народу», у доповідній записці царю 8 травня 1847 р. писав, що в цьому «зловмисному й небезпечному творі» чимало взято з творів Ф. Ламенне, А. Міцкевича та інших письменників, що сполучали «революційні ідеї з містичною маячнею», а в головній частині, присвяченій Україні, «вся сила шаленого обурення виявлена на сторінках, де він описує рідний край й його удаваному пригніченні»⁶⁰.

Члени Кирило-Мефодіївського товариства надавали особливого значення поширенню ідей, що містилися в «Книзі буття українського народу». Як свідчив донощик Петров, О. В. Маркович читав, висловлювався «з дивною похвалою» про цей твір і з жалем говорив, що ніяк не може активно взятися за «здійснення передбачених намірів», тому що зайнятий написанням дисертації, а коли ці заняття закінчить, він «неодмінно відновить свої дії»⁶¹. Цей документ вказує на те, що кирило-мефодіївці мали намір практично здійснювати радикальні ідеї. Про наявність рукопису «Книги буття українського народу» в М. І. Гулака знав В. М. Білозерський. «Але я напевне знаю,— заявив він на слідстві,— що він (Гулак.— Г. С.) не хотів цей рукопис поширювати і боявся навіть кому-небудь його показувати. Звинувачувати його можна за цікавість і ні в якому разі за злий умисел»⁶². З цього видно, що кирило-мефодіївці усвідомлювали небезпечність поширення «Книги буття українського народу». «Цей рукопис,— записано 20 квітня 1847 р. в жандармському «Журналі дій» для доповіді царю з приводу «Книги буття українського народу»,— змісту найзлочиннішого, з'єднуючи в собі усі думки комуністів і правила революціонерів, з підбурливими відозвами в кінці до слов'янських

племен, містить в собі усі основи таємного товариства...» Жандарми вбачали в творі певний зв'язок з утопічними соціалістичними теоріями. Хоч М. І. Костомаров і пояснював, нібито цей рукопис він перекладав «як факт цікавий та історичний», жандарми переконалися, що твір «пішов в ужиток між іншими і став основою статуту таємного товариства...»⁶³

Висновок жандармів під час слідства про те, що «Книга буття українського народу» — це ідеологічний документ товариства, важливий особливо тим, що він суперечить намаганням самих жандармів під час слідства якось відокремити цей небезпечний документ від діяльності товариства. Та здійснити свої наміри їм не вдалося.

На завершення розгляду змісту і значення «Книги буття українського народу» слід вказати на риси обмеженості цього програмного документа товариства і публіцистичного твору. Обмеженість виявилася в релігійно-містичній формі викладу основних положень, ідеалістичному тлумаченні суті історичного процесу, месіанських ілюзіях і закладених у них націоналістичних тенденціях, апології соціальних принципів християнства. «Соціальні принципи християнства,— вказував К. Маркс,— виправдували античне рабство, звеличували середньовічне кріпосництво...»⁶⁴

В «Книзі буття українського народу» характеристика суспільних відносин і критика самодержавно-кріпосницького ладу в Росії та всіх інших слов'янських країнах подана в основному з позицій буржуазного лібералізму: автори не протестують проти експлуатації народних мас і не закликають їх до революційної боротьби проти визискувачів. У цьому проявляється обмеженість цього твору.

Звичайно, консервативність багатьох положень значно применшує політичне значення «Книги буття українського народу». Однак, попри всі істотні вади, цей твір — певне досягнення передової суспільної думки на Україні, бо спрямований він проти самодержавства й кріпосництва — явищ, які гальмували поступ народів Росії і в їх числі й українського народу. Передова суспільна думка шукала шляхів боротьби за оновлення країни на засадах свободи й справедливості. Поява «Книги буття українського народу» — важливий факт в історії суспільно-політичного руху на Україні.

Ми не маємо відомостей про те, що Т. Г. Шевченко знайомився з «Книгою буття українського народу». Можливо, він і не знав про існування кількох списків цього твору. Однак окремі радикальні положення, співзвучні з револю-

ційно-демократичними поглядами Т. Г. Шевченка, могли з'явитися під впливом творів поета.

Щодо обмеженості, консервативності й помилковості окремих положень «Книги буття українського народу», то їх можна пояснити соціально-економічними умовами та рівнем розвитку суспільної думки на дворянському етапі вільного руху в Росії.

В феодальну епоху народні маси, які вели постійну боротьбу проти гніту й безправ'я, своїм економічним і політичним вимогам надавали релігійної форми, бо релігія в той час залишалася панівною силою в суспільній ідеології. «Почуття мас,— писав Ф. Енгельс,— живилися виключно релігійною поживою; через це, щоб викликати бурхливий рух, треба було власні інтереси цих мас виставляти їм у релігійному вбранні»⁶⁵. Кирило-мефодіївці, які прагнули здійснити реформи в феодальному суспільстві, в «Книзі буття українського народу» також використали релігійну форму для викладу його мрій і сподівань, а гуманістичні християнські заповіді спрямовували проти гнобительських дій царів і панів.

У «Книзі буття українського народу» знайшли певне відображення ідеї утопічного християнського соціалізму, суть якого зводилась до проповіді класової гармонії в суспільстві, самовдосконалення особи на основі християнських догм і моральних постулатів, намагання розв'язати соціальні проблеми без класової боротьби і революції, побудувати таким чином суспільство миру і справедливості. Саме ці утопічні засади проповідували в Кирило-Мефодіївському товаристві буржуазні ліберали (М. І. Костомаров, П. О. Куліш, В. М. Білозерський та ін.), які виступали за перебудову суспільних відносин шляхом реформізму. У той самий час революційний демократ Т. Г. Шевченко рішуче відкидав проповіді реформізму й піддавав нищівній критиці християнські догми, що закликали народні маси до терпіння і смирення, підкорення владі й збереження існуючого ладу. Поет закликав селян збройною силою повалити самодержавство й скасувати кріпосне право, побудувати нове суспільство на засадах свободи, рівності й справедливості. Це були ідеї революційного демократизму, що передували у Росії поширенню наукового соціалізму.

5. ПОЛІТИЧНА ПРОПАГАНДА І ЗВ'ЯЗКИ
КИРИЛО-МЕФОДІЇВЦІВ.
ПОШИРЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Практична діяльність Кирило-Мефодіївського товариства мала важливе суспільно-політичне значення. Прогресивні ідеї пропагувалися в програмних документах, прокламаціях, революційних творах Т. Г. Шевченка, в бесідах, суперечках і дискусіях, на зібраннях і літературних вечорах, в освітній, науковій та літературній діяльності. Для здійснення цих ідей існувало й саме таємне товариство, до якого залучалися передові люди. До практичної діяльності відноситься налагодження зв'язків Кирило-Мефодіївського товариства з революційними організаціями Росії, контактів з прогресивними зарубіжними діячами слов'янського визвольного руху.

На практиці революційно-демократична частина кирило-мефодіївців спиралася на позитивний досвід і революційні традиції декабристів і їх послідовників, а також петрашевців, таємних товариств польського визвольного руху; ліберальна — контактувалася з слов'янофілами, переймаючи від них і тактику політичної діяльності.

Від дум і мрій, створення проектів і планів кирило-мефодіївці поступово переходили до реальної політичної боротьби, практичне значення якої не можна недооцінювати¹. Політична боротьба кирило-мефодіївців на практиці втілювалася переважно в пропаганду революційних ідей найрадикальнішою частиною товариства на чолі з Т. Г. Шевченком. З другого боку, поміркована група під керівництвом М. І. Костомарова і П. О. Куліша пропагувала ліберально-реформістські ідеї.

Така обмеженість у практичній діяльності пояснюється тогочасними умовами, які диктували форми і методи суспільно-політичної боротьби.

Кирило-мефодіївці, прагнучи перейти до практичної боротьби, створювали політичні прокламації. При арешті в М. І. Гулака серед інших документів жандарми знайшли дві прокламації («Брати українці» і «Брати великоросіяни і поляки»), метою яких було ознайомлення багатьох людей на Україні, в Росії і Польщі з програмою товариства. Але й революційно-демократична частина кирило-мефодіївців ще не мала тісних зв'язків з народом.

В прокламації, зверненій до українців, майже повністю викладаються «головні ідеї» статуту товариства. Прокламація складається з семи пунктів, з яких лише четвертий

виходив за межі «головних ідей» і, напевно, доповнював статут².

«Ми приймаємо,— говориться в першому пункті,— що усі слов'яни повинні між собою поєднатися». Решта пунктів, по суті, викладають умови й практичні заходи, необхідні для такого об'єднання. Так, у другому пункті йдеться про те, щоб у федерації кожний народ «скомпонував свою Річ Посполиту (республіку.— Г. С.) і управляв незмісимо з другими», тобто дістав політичну незалежність, а також «свій язик, свою літературу і свою справу общественну». Такими народами названо росіян, українців, поляків, чехів, словаків, хорутан (хорватів), ілліро-сербів і болгар. В третьому пункті висловлюється думка про утворення спільного для всіх «сейму» або «ради слов'янської», де б збиралися депутати від усіх «речей посполитих» і обговорювалися і вирішувалися справи, що торкалися усього «слов'янського союзу». В статуті такий орган названо «слов'янським собором». Четвертий пункт гласив, щоб у кожній «речі посполитій» був «свій правитель, вибраний на года» (тобто на певний час) і над союзом також мав стояти «правитель, вибраний на года». Депутати й урядники ставились «народним вибором» й не за походженням і достатком, а за розумом та освітою (шостий пункт). У п'ятому пункті йшлося про «рівність і свободу», ліквідацію станового поділу. Нарешті, останній (сьомий) пункт утверджував християнство (релігію) основою «закону й общественної справи в цілому союзі і в кожній речі посполитій». Наприкінці прокламації міститься звернення до «братії українців обох сторін Дніпра», щоб вони «пильно» читали викладене, думали, як «сього дійти і як би лучче воно було», а також висловлювалась думка, що «прийде пора говорити об сім». Порівняння прокламації «Брати українці» з «головними ідеями» статуту вказує на тотожність окремих положень обох документів. Можна з певністю сказати, що вони походили від єдиного джерела.

Друга прокламація складена у вигляді звернення до росіян і поляків від України, їх «убокої сестри», яка співчуває їх власному нещастю, готова «проливати кров дітей своїх» за їх свободу. Далі в документі міститься пропозиція прочитати це братське послання і обговорити «важливу справу вашого спільного порятунку». Прокламація закликала братів росіян і поляків «стрепенутися» від сна й дрімоти, знищити у своїх серцях нерозважливу ненависть, запалену царями й панами «на загальну погибель нашої свободи», засоромитися ярма, яке давить їх плечі (йдеться

про кріпосне право), проклясти «святотатствени імена земного царя й земного пана». В кінці прокламації — вимога повернути притаманну слов'янам любов до людства, згадати й про своїх братів, які знемагали в «шовкових ланцюгах німецьких» (тобто під владою Австрійської імперії) і «кігтях турецьких» (під гнітом султанської Туреччини), і поставити за мету життя кожного з них — «слов'янський союз, загальну рівність, братерство, мир...»³

Загалом обидві прокламації послідовно проводять і утверджують ідеї, висловлені в статуті, установчій записці, «Книзі буття українського народу» та інших програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.

Т. Г. Шевченко своїми творами, де висловлювались революційно-демократичні погляди, справляв значний вплив на громадськість України. У 40-х роках ліберально настроєний поміщик В. В. Тарновський (старший) влаштував у Києві літературні вечори, які часто відвідували його друзі й знайомі — М. І. Костомаров, В. М. Білозерський та ін. На цих вечорах іноді бував і Т. Г. Шевченко. Одного разу він прочитав присутнім щойно написану поему «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнє посланіє» (датована 14 грудня 1845 р. — днем 20-х роковин повстання декабристів). М. М. Білозерському (молодшому брату В. М. Білозерського) про ці вечори розповідав сам В. В. Тарновський і особливо про той пам'ятний, коли свій твір читав Т. Г. Шевченко. «Загальний зміст цього твору, — писав М. М. Білозерський, — і особливо ті місця, де говориться про козацьких гетьманів, яких Шевченко перший зрозумів і виставив їх в справжньому вигляді, справили на всіх присутніх приголомшливе враження: з цього моменту схиляння ясновельможним і уявлення про них як про героїв-рицарів зруйнувалось... Слово Шевченка звело їх з п'єдесталів і поставило на належні місця»⁴.

Професор Київської духовної академії В. І. Аскоченський, реакціонер і мракобіс, залишив спогади про один літературний вечір у Києві в його домі 26 травня 1846 р. На вечорі були присутні Т. Г. Шевченко і О. С. Афанасьєв-Чужбинський, а також багато любителів літератури. В центрі уваги, як завжди, був Т. Г. Шевченко, який читав свою поезію, що пізніше увійшла до збірки «Три літа». Духовного наставника шокували революційні за змістом твори, і В. І. Аскоченський почав умовляти поета кинути писати й декламувати такі «погані вірші», які, мовляв, не доведуть його «до добра», загрожував солдатською службою за

крамольні думки. Т. Г. Шевченко не звертав уваги на попередження господаря і ще з більшим запалом читав гостям нові й нові вірші. У своєму щоденнику Аскоченський відверто писав, що спочатку він розгубився, а потім наказав слугі викликати його⁵. Лише таким ганебним способом професорові вдалося схватися, щоб не слухати небезпечні вірші поета. Його спогади підтверджують також велику роль Т. Г. Шевченка в громадському житті Києва, сміливе поширення ним революційних думок саме тоді, коли вже існувало Кирило-Мефодіївське товариство.

Полтавський поміщик П. І. Мартос картав Т. Г. Шевченка за його сатиру на царську сім'ю, з обуренням писав у спогадах (1863), що «він у віршах і на словах по шинках всюди проповідував бунт», збуджуючи селян проти царя і поміщиків⁶.

У 1846 р. під час народного повстання в Кракові та Галичині проти феодалів і австрійського панування до м. Лубни (Полтавщина) приїхала трупа польських мандрівних артистів під керівництвом Лютомського. Градоначальник Андреев наказав заарештувати артистів як бродяг. У записці на ім'я царя (1849) він писав, що в той самий час у Лубнах з'явився і «відомий підбурювач академік Тарас Шевченко, який своїми ліберальними викриками, написаними ним, і образливими епіграмами проти особи вашої імператорської величності видимо намагався кинути вогонь заволоду та кривавих усобиць і в Малоросії, подібно тим, які відбувалися в західних губерніях, підбурити народ проти законної влади». Градоначальник хотів вжити поліцейських заходів і проти Т. Г. Шевченка. Але губернатор не дозволив цього і наказав звільнити поляків — заарештованих артистів. Однак градоначальник надіслав до Петербурга донос на Т. Г. Шевченка і був упевнений в тому, що арешт поета відбувся внаслідок його доносу. В. М. Рєпіна спочатку також зв'язувала репресії з доносом Андреева⁷.

Отже, революційні твори Т. Г. Шевченка були широко відомі на Україні, а його самого скрізь знали як бунтаря проти самодержавства. Спростовуються необгрунтовані твердження буржуазних націоналістів, що Т. Г. Шевченко не вів революційної пропаганди серед народу.

Т. Г. Шевченко відверто назвав ті причини і фактори, які спонукали його до написання та поширення революційних творів, спрямованих проти існуючого несправедливого ладу, не приховував своєї симпатії до поневоленого поміщиками і царизмом народу. «Перебуваючи ще в Петербурзі, — заявив Шевченко на слідстві 21 квітня 1847 р., — я чув

скрізь зухвальство і осуд на царя та уряд. Повернувшись в Малоросію, я почув ще більше й гірше між молодими і між статечними людьми; я побачив злидні й жахливе гноблення селян поміщиками, посесорами і економами — шляхтичами, і все це робилося і робиться іменем царя та уряду»⁸. Ці слова, сказані поетом прямо в обличчя царським сатрапам, прозвучали гнівним осудом і протестом. Він відверто заявив про свою потаємну думку — з допомогою гострого поетичного слова боротися проти існуючої несправедливості. Шевченко був сміливим і відважним революціонером, який вказував учасникам Кирило-Мефодіївського товариства найправильніший шлях боротьби за корінне перетворення суспільства, вів за собою прогресивні сили.

Під час прийому до товариства студента О. М. Петрова, який виявився провокатором, О. О. Навроцький прочитав йому не опубліковані вірші Т. Г. Шевченка, що містили «думки явно протизаконні». Отже, кирило-мефодіївці надавали творам Кобзаря велике агітаційно-пропагандистське значення, вірили у їх великий вплив на людей, які залучалися до товариства. Особливо сильне враження справляли революційно насажені поеми Шевченка «Сон» і «Посланіє до земляків» («І мертвим, і живим...»). В першому творі, повідомляв Петров у доносі, автор зустрічається уві сні з К. Ф. Рилеевим та іншими «змовниками 1825 року», розповідає їм про тяжке становище народу в Росії, а перенісшись до Петербурга він у різких виразах «висловлює свою ненависть на царську сім'ю». У другому поет «намагається підбурити Малоросію до повстання». Крім того, О. О. Навроцький познайомив Петрова з анонімним рукописом про «гайдамаччину», який він вважав досить корисним для «поширення між жителями Малоросії для збудження їх колишнього войовничого, вільного духу»⁹. Кирило-мефодіївці поширювали твори Т. Г. Шевченка серед студентів Київського університету. Зокрема Василь Черниш просив І. Я. Посяду, який вважав Т. Г. Шевченка великим поетом, передати його прохання О. О. Навроцькому, аби той доставив йому вірші Т. Г. Шевченка «Посланіє до земляків» («І мертвим, і живим...»), «Сон» і «Кобзар»¹⁰. О. О. Навроцький, який сам добре знав твори Т. Г. Шевченка і навіть одержував від нього рукописи ненадрукованих поезій, вів бесіди про «Кобзар» і «Гайдамаки» з студентом О. Д. Тулубом. Останній читав поему «Тризна» (опубліковану окремою книжкою в Петербурзі 1844 р.) і рукописні вірші поета в квартирі М. І. Гулака, розповідав про їх зміст студенту

І. Я. Посяді. Творами Т. Г. Шевченка захоплювався О. В. Маркович, який перебував у дружніх відносинах з О. О. Навроцьким, жив з ним два роки в одній квартирі. У Марковича зберігався зошит з творами поета. Певний інтерес до Шевченкової поезії виявляв і студент юридичного факультету Київського університету С. П. Левицький, який після закінчення навчання (1845) поїхав працювати в Оренбурзький край і в Оренбурзі зустрів засланою поета (1847). Це свідчило про інтерес до революційних творів поета з боку студентів Київського університету.

Твори Шевченка виявлено також у М. І. Костомарова, який пояснював, що тримав їх «більше для мови, але поділяти мерзенних думок, у них викладених, я не міг ніколи»¹¹. Він мав намір скласти словник «малоросійських наріч» порівняно з іншими слов'янськими наріччями, над чим почав працювати ще в Харкові, і тому збирав усе, що писалося українською мовою.

Особливо гострою була дискусія з принципових питань діяльності товариства між Т. Г. Шевченком і М. І. Костомаровим. Студент Київського університету Ю. Беліна-Кенджицький у спогадах розповів про суперечку між ними з приводу залучення до товариства поляків, на чому наполягав Т. Г. Шевченко. М. І. Костомаров висловлював недовіру до поляків, посилався на те, що між Україною і Польщею точилася тривала боротьба. «Билися, доки було за що,— доводив йому Т. Г. Шевченко,— а тепер і їх і нас одна рука по голівці гладить (самодержавство.— Г. С.). Пора схаменутись». Поет таки умовив Костомарова зустрітись з молодим студентом-поляком Ю. Беліна-Кенджицьким. Відбулася розмова. Коли Костомаров почав якось незрозуміло говорити про об'єднання інших народів і розпорошеність слов'ян, Шевченко перебив його і зажадав, щоб той розповів усе до ладу. «Я твою думку знаю,— говорив він,— нехай ще інші знають. Хочеш світити, а каганець ховаєш під стіл». Після цього зауваження Костомаров говорив, що «перш за все треба зібрати всіх учених людей із слов'ян до одного товариства» для знайомства і порозуміння. «Таке братство,— продовжував Костомаров,— нехай стелить дорогу до кращого майбутнього, до федерації слов'ян. Коли між ними запанує згода, коли зрозуміють силу єдності, коли народ освітять наукою, тільки тоді створять одно велике політичне тіло»¹².

Ці слова гаряче підтримав Т. Г. Шевченко. Але коли Костомаров заявив: «Під одним православним царем і в одній православній вірі всі повинні поєднатися», то він

з цим рішуче не погодився. «Ось тобі, бабо, весілля! — відповів йому поет. — Ти, Миколо, хочеш усіх слов'ян до попової хати завернути». Розмову Т. Г. Шевченко закінчив словами: «Тяжка то буде справа з тією федерацією»¹³.

Пізніше відбулася розмова між М. І. Костомаровим і Ю. Беліна-Кенджицьким. Останній висловив сумнів, чи дозволить уряд «заснування якогось наукового товариства загальнослов'янського», чи можливе порозуміння і зв'язки слов'ян у Росії і за її межами. На це Костомаров сказав, щоб не було заперечень урядів, то треба таку організацію назвати «Братство св. Кирила й Мефодія» або ж «Наукове товариство св. Кирила й Мефодія». «Справа в тому, — продовжував Костомаров (на думку Беліна-Кенджицького, він уже мав готовий план), — щоб ту силу, якою є слов'янський світ, спрямувати на нову дорогу — згуртування і спільної праці для слов'янської єдності. Нехай слов'яни пізнаються взаємно, нехай навчаться шанувати себе взаємно, нехай з тою думкою дозрівають, а там і пора їх прийде». Шевченкові така думка була до вподоби, і він продекламував уривок з поеми «Єретик»¹⁴.

Костомаров і Беліна-Кенджицький не змогли порозумітись. Костомарівський план навернення усіх слов'ян «до православної церкви і до білого царя» викликав у передових поляків заперечення. «Для тієї його федерації, — писав Ю. Беліна-Кенджицький, — ніхто либонь не відцурається від своєї народності, ні від своєї віри». Він сумнівався і в тому, чи вдасться Костомарову створити таке товариство, в якому «члени, в ім'я науки і взаємного пізнання, для дуже далекої утопії хотіли б ходити на чужому ремінчику». Зміст розмови з Костомаровим Беліна-Кенджицький передав студентам-полякам Анатолію Петкевичу і Олександрю Яблонському, які поставилися до думки Костомарова досить скептично і на зближення не пішли. На думку Беліна-Кенджицького, Шевченко також «не прикладав великої уваги до намірів Костомарова»¹⁵.

Незважаючи на невдачу в переговорах з поляками, Т. Г. Шевченко продовжував дружбу з Ю. Беліна-Кенджицьким, висловлював йому своє негативне ставлення до українських і польських панів, які однаково «катували мужика»¹⁶. Наведений факт спроби порозумітись і об'єднати сили з передовими діячами — поляками сам по собі важливе явище в суспільно-політичному русі на Україні.

«Ідеї заснованого мною товариства, — згадував М. І. Костомаров у своїй автобіографії, — захоплювали мене до фанатизму. Я поширював їх, де міг: з кафедри між студен-

тами, в приватних розмовах між професорами університету і навіть духовної академії. Ідеї товариства швидко пішли в хід». Костомаров назвав «одним з найбільш діяльних їх поширювачем» учителя Д. П. Пильчикова, який відчутно впливав на молодь¹⁷.

Особливо велику увагу М. І. Костомаров приділяв ідеї об'єднання слов'янських народів. При цьому в нього не було сталої позиції: він хитався, проповідуючи то республіканську, то монархічну федерацію. Його висловлювання на користь другої знаходимо в окремих творах до арешту, на допитах і в автобіографічних спогадах. В той самий час програмні документи товариства, створені з його участю, передбачали республіканську федерацію слов'янських народів. Непослідовність і суперечливість поглядів була притаманна йому, як і іншим буржуазним лібералам того часу.

Свої погляди на визволення і об'єднання слов'ян М. І. Костомаров висловив у незакінченому вірші, який починається словами «Діти слави, діти слави!» Він датується кінцем 1846 — початком 1847 р. М. І. Стороженко, публікуючи цей вірш у 1897 р., назвав його «Слов'янам» і помилково приписував Т. Г. Шевченкові. Однак через два роки в листі до редактора «Киевской старины» визнав авторство Костомарова¹⁸. У творі, поряд з висловленням думок про визволення слов'янських народів, міститься чимало консервативних і реакційних панславістських ідей.

М. І. Костомаров у згаданому вірші писав, що настає час вирішення «великого спора»: «розриваються кайдани неволі й неслави», між слов'янськими народами «щезне братня сvara» і освітить їх небо «сонечко свободи», об'єднаються «вільні народи». Говорячи ж про їх сучасне становище, автор відзначав, що ясне небо Слов'янщини «покрила темнота, безпросвітня, нерозумна давня негода», — тут йдеться про перебування її народів під владою деспотичних монархій, соціальне й національне гноблення. Він обурювався на «панство лукаве» за те, що «в гасло неволі обернуло хрест всесесний, гасло вічної волі!» Звинувачував і філософів, які «істину святую от простих ховали». Костомаров закликав слов'ян не боротися за свою свободу, а молитися й виглядати свого часу з неба, прислухатися «до святого небесного гласу»¹⁹.

Вірш закликав слов'ян миритися, очищатися від «п'янства й порока», любитися, бо скоро блисне «звізда от востока». Що ж це за «звізда», якої повинні чекати слов'янські народи, молячись богові і чекаючи як манни з неба? Автор дає недвозначну відповідь — російське самодержавство. Він

співає славу «орлу двоголовому» — символів царизму, який нібито «шпонами своїми вирвав із неволі слов'янську долю». Отже, Костомаров у 1846—1847 рр. був переконаний у тому, що шлях до федерації слов'янських народів — протекторат над ними монархії Романових. Дисонансом звучать заключні рядки вірша, де відчутний вплив поезії Т. Г. Шевченка:

«Згине панство лукавое,
Воскресе свобода!
Слава тобі, Україно...»²⁰

Вірш незакінчений. Випад проти «лукавого панства» у М. І. Костомарова несміливий і не може бути розцінений як заклик, а скоріше побажання. Твір наскрізь пройнятий релігійним духом. Прославлення чехів за «науку», сербів «за чисту віру», заклик слов'ян до братства між собою, миру і вічної згоди — все це трактується автором у дусі панславистської концепції.

Ідею єдності слов'ян М. І. Костомаров висловив у праці «Слов'янська міфологія» (1846), де доводить тези про пантеїстичні уявлення стародавніх слов'ян і прояви єдинобожжя в культурі сонцепоклоніння²¹. Ця праця побачила світ у період діяльності товариства.

Кирило-мефодієвець Г. Л. Андрузький у своїх свідченнях досить вдало показує глибоку різницю суспільно-політичних поглядів і діяльності в товаристві М. І. Костомарова і Т. Г. Шевченка.

На думку Г. Л. Андрузького, захоплення М. І. Костомарова долею слов'ян почалося з вивчення української мови, історії і етнографії України. Він написав дві дисертації, драму і збірки віршів на ці теми. Ідеї слов'янства він черпав також з консервативного журналу «Москвитянин», неофіційним редактором якого був слов'янофіл І. В. Киреевський (з 1845 р.), альманаха «Киевлянин» (видавав М. О. Максимович), а також польських, сербських та болгарських періодичних видань. Разом з тим Костомаров замислювався над минулим України. Під впливом вивчення історії англійської і французької революцій ще в Харківському університеті Костомаров «побажав лібералізму; монархізм став не любим». Однак він не поривав з монархічними ідеями: вони в нього уживалися з республіканськими, породжуючи апатію, роздвоєння і млявість у діях. «Часто говорив, — характеризував Г. Л. Андрузький діяльність М. І. Костомарова, — а діяв слабо, наче боровся з якоюсь думкою, суперечною його напрямкові, — що можна бачити з докорів

Посяди і закидів у листах Шевченка». Характерно, що погляди дворянина Костомарова піддавали критиці вихідці з селян Т. Г. Шевченко та І. Я. Посяда. Костомаров намагався «історією підтвердити свої думки і нерідко послаблював їх, судячи з фактів», що стосувалися історії Польщі й України²².

М. І. Костомаров мав намір здійснити ідею видання «київського журналу на всіх слов'янських наріччях». Цю думку він висловив попечителеві Київського учбового округу і просив на це офіційного дозволу. Однак М. І. Костомарову не вдалося заснувати ні журналу, ні альманаху, і він незабаром «охолов до цієї справи», зайнявся виключно історією.

Не таким був Т. Г. Шевченко, який саме тоді приїхав на Україну. «Його поетичні слова,— свідчив Г. Л. Андрузький,— лунали по всій Малоросії; його ставили вище Жуковського, сподівалися мати в ньому свого Шіллера». Він сам плакав, читаючи «Думи» і «Катерину» Т. Г. Шевченка. «Костомаров,— продовжував Г. Л. Андрузький,— негайно з'явився до великого поета». Т. Г. Шевченко читав товаришам свої кращі твори «Кавказ», «Сон», «Посланіє до земляків» і присутні на вечорах його «підносили до небес». Разом з тим Андрузький, суперечачи собі в оцінці поета, говорив на слідстві про його «духовне падіння», вірші називав «пасквілями» і до них нібито негативно ставилися — він сам («морщився») і Костомаров («позіхав») під час читання — зокрема поеми «Кавказ», але при цьому засвідчував, що усі присутні «Шевченка підносили до небес»²³.

Під впливом Т. Г. Шевченка відродилася ідея видання журналу. Поет обіцяв надсилати для друку свої твори. Коли приїхав М. О. Максимович і йому висловили думку про журнал, він заявив, що коштів на таке видання у Києві немає, але обіцяв видати зібрані М. І. Костомаровим пісні й лише через три роки виконав обіцянку, видавши «Сборник українских песен» (К., 1849).

Т. Г. Шевченко давав оцінки гетьманам Б. Хмельницькому та І. Мазепі (у творі «Великий Лях»), і це викликало дискусію серед членів товариства, зокрема Костомарова, Посяди, Андрузького та ін. Г. Л. Андрузький засвідчував, що у Києві Т. Г. Шевченко «спонукав до більшої діяльності товариство». Сам Андрузький кілька разів зустрічався з поетом, слухав його вірші і читав йому свої²⁴. Незважаючи на окремі випадки проти Т. Г. Шевченка з приводу його віршів, які він називав перед жандармами «пасквілями» і «вульгарними», Андрузький в основному правильно

характеризував вплив поета на товариство, передову громадськість Києва і всієї України.

Досить гострі суперечки з приводу поглядів на соціальні питання, класову боротьбу і суспільно-політичний рух відбувалися між Т. Г. Шевченком і П. О. Кулішем. «Можна сказати,— писав Куліш у спогадах 1867 р.,— що зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були справді вони представниками двох половин козаччини». Так він змальовував свої взаємини з Т. Г. Шевченком, шукаючи причину протилежності їх світоглядів. Поета він вважав спадкоємцем бунтівливих правобережних козаків, а потім гайдамаків. Себе ж відносив до заможного козацтва, що «радувало з царськими боярами», створило Малоросійську колегію, допомагало Катерині II писати проекти законів, заводити на Україні училища замість старих бурс. «Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків,— продовжував Куліш,— читав її з ураженого серця козацького, що рвалося й томилось у підданстві в козацького ворога ляха; другий дорозумувався української бувальщини від такого коліна, що з предку-віку не знало панщини...» Зробивши такий екскурс щодо Шевченкового і свого класового походження, Куліш намагався підвести протилежні ідеології під один стяг — народність: «Глибінь чуття своєї народності була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги хочу й мушу». Куліш «не уподобав» Шевченка за його «цинізм», зносив його норови ради таланту. А Шевченкові не припала до вподоби «аристократичність» Куліша²⁵.

У листі до Шевченка 25 липня 1846 р. Куліш негативно оцінював поему «Гайдамаки», назвав її «торжеством м'ясників» і «кривавою бійнею», а самих гайдамаків вважав за «розбійників по ремеслу». Він радив поетові переробити твір і дати «більше людяності» гайдамакам²⁶. Затушувати в поемі гостроту класової боротьби — так можна розцінювати Кулішеві поради Шевченкові. Це свідчило про їхні різко протилежні погляди на народні повстання проти гнобителів.

Виходячи з своїх ліберальних переконань, П. О. Куліш намагався орієнтувати членів товариства на поширення ідей примирення поміщиків з селянами, а у своїх творах «Михайло Чернишенко» і «Чорна рада» ідеалізував козацьку старшину, яка перетворювалася в поміщиків. На гроші, зібрані кирило-мефодіївцями, він видав брошуру (для поміщиків), в якій виклав свою реакційну концепцію

вирішення селянського питання. На думку Куліша, «мудре правління» і «безкорисливість» поміщиків можна забезпечити кріпосним селянам щасливе і заможне життя, а також і їх звільнення з кріпацького стану²⁷.

Кирило-мефодіївці використовували й інші методи поширення ідей товариства. Так, В. М. Білозерський, який працював учителем військової школи — Петровського кадетського корпусу в Полтаві, у листі до О. В. Марковича 30 серпня 1846 р. висловлював подяку за «живі бесіди» у Києві і водночас повідомляв, що в Полтаві учні його полюбili: розуміють, відчувають, як «серце учителя поривається до них». «Я,— писав він,— читаю їм лекції і промовляю до їх, як до мужей — і моє слово не падає даром. На тому залежать мої зусилля, щоб розвить їх удалності й дорогою добра довести до самопознання»²⁸. Такої думки дотримувався і Д. П. Пильчиков, який також учителював у Полтаві. Білозерський і Пильчиков поширювали там ідеї товариства на літературних вечорах, у відвертих розмовах про діяльність А. Міцкевича у Парижі, міжслов'янські взаємини тощо. Серед передових людей у листі названо місцевих чиновників О. О. Затиркевича, Ф. А. Оліву, лікаря К. Е. Ціммермана.

Ці відомості доповнюються в листі В. М. Білозерського до М. І. Гулака 1 жовтня 1846 р. Він повідомляв, що в Полтаві веде самотнє життя, відвідує небагатьох осіб і прагне, щоб кожна його бесіда «мала зміст». Разом з тим Білозерський проводив і певну роботу на користь товариства, придивлявся до людей, вів з ними відповідні розмови. «Я,— повідомляв він М. І. Гулака,— тут знайшов кількох благородно мислячих людей, які дуже були б корисні, якби їх не обнімав страх. Саме становище їх підтримує в них цілком природньо це почуття». Серед «розумних й благородно діючих людей» Білозерський назвав сина генерала, підпоручика М. Х. Бушена, який висловлював «ділові думки»; при цьому він сподівався, що Бушен — єдина людина, від якої можна чекати з часом «перетворення слів у діла». Більша ж частина знайомих йому людей «обмежується лише словами». В Полтаві Білозерський зустрів чеського музиканта, співака і педагога Венцеслава Єдличку, знайомого з Т. Г. Шевченком, П. Шафариком, В. Ганкою та іншими діячами. Далі Білозерський писав, що у журналі «Москвитянин» прочитав статтю «Слов'янські новини», яка його дуже запалила. Тут же він додавав, що після від'їзду з Києва ні з ким не міг поговорити про «милу Слов'янщину з таким почуттям, з яким говорив у вас»²⁹.

Цікаві відомості про практичну діяльність В. М. Білозерського в Полтаві містить і його листування з О. О. Навроцьким. В одному з листів Навроцький писав, що в Полтаві знайдеться багато таких людей, між котрими можна посіяти «святу любов» до батьківщини, але їм «треба показати дорогу, по якій повинні йти». 2 жовтня 1846 р. Білозерський у листі просив Навроцького пояснити, кого той мав на увазі, бо таких людей він ще не знайшов³⁰. Навроцький, очевидно, радив Білозерському познайомитися з Л. І. Боровиковським, бо той відповідав, що не встиг це зробити за браком часу. Білозерський сповіщав, що, закінчивши дисертацію, він сподівається «взятися пильно за труди для коханої України». Разом з тим він просив надіслати книги про Сербію³¹.

17 жовтня 1846 р. О. О. Навроцький відповів на лист В. М. Білозерського і, зокрема, на його питання про залучення до товариства відданих справі людей. «У мене,— писав він,— не було на приміті, щоб сказати Вам отой, або отой. Пошукайте, то знайдете й знайдете багато... Часом в убогій хатці сидить понура з таким гарячим серцем, що цілий світ може спалити — тільки киньте туди хоч маленьку іскру». Отже, він радив шукати прихильників не лише серед дворян і чиновників, а й серед простого люду. Тут же Навроцький розповів, що княжна В. М. Репніна пропонувала утворити товариство просвітительського і гуманістичного характеру (така ідея з'явилася в неї, очевидно, під впливом Т. Г. Шевченка). Це приводиться як доказ того, що є люди «з щирою вірою і святим помислом» на «добре діло»³².

На слідстві Г. Л. Андрузький свідчив, що В. М. Білозерський у Полтаві «зобов'язаний був розсівати хвилюючі суспільство ідеї»³³.

Про свою діяльність у Полтаві В. М. Білозерський сповіщав також О. В. Марковича. В будинку помічника інспектора Полтавського кадетського корпусу В. А. Скалона, одруженого з дочкою поета В. В. Капніста Софією Василівною, влаштовувалися літературні вечори, на одному з яких письменник О. С. Афанасьєв-Чужбинський читав деякі твори Т. Г. Шевченка і свої записки про Кавказ. На іншому вечорі В. М. Білозерський читав оповідання П. О. Куліша «Орися», яке присутні вислухали з великою увагою і залишилися задоволені. Білозерський був здивований, що «світським дівчатам» міг сподобатися твір, в якому зображується «такий протилежний побут життя» (тобто життя простого народу). С. В. Скалон підтримала думку В. М. Білозерського, що українська література розвивається і займе своє

місце серед слов'янських літератур. Запорукою цьому була творчість Т. Г. Шевченка. На цьому ж вечорі учитель російської словесності Юзеф Корженьовський (польський письменник і колишній професор Київського університету) читав твори М. Ю. Лермонтова та Адама Міцкевича. На наступних вечорах Білозерський збирався читати твори з сербської і чеської літератур, а також «Чорну раду» П. О. Куліша. «Я постараюсь,— писав Білозерський,— щоб ці вечори відзначалися серйозною статечністю; буду вибирати твори, сповнені засад християнських і народних. Я намітив собі план дій, який дуже розшириться і принесе плоди»³⁴. У своїх поглядах і практичній діяльності В. М. Білозерський дотримувався ліберальних концепцій.

Кирило-мефодіївці прагнули утворити товариство для друкування книжок українською мовою. У березні 1847 р. з цього приводу відбувся обмін листами між М. І. Костомаровим і професором Харківського університету, видавцем, поетом-романтиком і фольклористом консервативного напрямку А. Л. Метлинським. Останній відповів згодою приєднатися, але при цьому застерігав, щоб таке товариство було схвалене урядом³⁵. Про план заснування у Києві товариства для друкування книжок йдеться і в листі І. Я. Посяди до учителя Полтавської гімназії, поета-романтика, фольклориста і етнографа консервативного напрямку Л. І. Боровиковського (1846), де покладалися надії на підтримку цього починання і в Полтаві, нагадувалось, що в Москві за видавничу справу гаряче взявся Й. М. Бодяньський (філолог, історик, письменник і перекладач, славіст ліберального напрямку, популяризатор творів Т. Г. Шевченка). В листі повідомлялось, що товариство збиратиме кошти «для відновлення народності й поширення освіти в Малоросії»³⁶. Щоправда товариство для друкування книжок заснувати не вдалося.

Важливі відомості про початкову діяльність Кирило-Мефодіївського товариства містить лист О. В. Марковича з Переяслава до М. І. Гулака від 15 лютого 1846 р. Він повідомляв про свою згоду працювати на користь товариства, стати «діячем, оратаєм рідної землі». «Не хочу називати інших осіб,— писав Маркович,— а вкажу лише на себе, на якого Ви надійтеся, як на передні воли»³⁷. О. В. Маркович висловлював бажання видавати «Сельское чтение» В. Ф. Одоєвського (російський письменник, філософ, критик, музикознавець і ліберальний громадський діяч, знайомий Т. Г. Шевченка) «для простих малоросіян» українською мовою. Цей намір підтримали Т. Г. Шевченко, М. І. Гулак,

М. І. Костомаров і П. О. Куліш. У грудні 1846 р. кирило-мефодіївці трічі збиралися в Києві і вирішили, щоб кожний пожертвував певну суму грошей на видавничі справи. На зібрані кошти у Петербурзі Куліш видав тоді брошуру «Карманная книжка для помещиков...», а також готував до друку в Києві фольклорну збірку «Украинские народные предания»³⁸.

Як приклад практичної діяльності кирило-мефодіївців заслуговує на увагу полеміка О. В. Марковича з його родичкою К. І. Керстен, яка жила в с. Гайворонщині Золотоніського повіту на Полтавщині в маєтку батька І. І. Керстена. Маркович ділився з нею ідеями, які виходили з Кирило-Мефодіївського товариства. Прочитавши за його порадою статтю чеського і словацького поета, діяча слов'янського національного руху Яна Коллара «Про літературну взаємність між племенами і наріччями слов'янськими» («Отечественные записки», 1840, № 1/2), у листі до Марковича від 22 жовтня 1846 р. К. І. Керстен відкунула про неї схвально, звернувши увагу на те, що Коллар вбачав слов'янські взаємини не в політичному об'єднанні і не в «революційних повстаннях проти урядів і царів», а проповідував вірність і покору монархам. Вона читала позацензурну поему Т. Г. Шевченка «Сон» і висловила про неї негативно: «Деякі поети із грубої неосвіченої черні, не зважаючи на Коллара, уявляють, що діють справді в дусі слов'янізму, порівнюючи у своїх віршах імператрицю з вертухою, і милуються з пошлим самовдоволенням своїми дотепами». В цьому самому листі Керстен назвала Марковича та його товаришів «мрійниками», які хочуть з українського «піднаріччя» зробити мову³⁹.

О. В. Маркович виступив проти суджень К. І. Керстен і рішуче захищав Т. Г. Шевченка: «Щоб назвати голову Шевченка мрійливою, значить визнати, що не знаємо і не розуміємо слів: натхнення і патріотизм». В листі до Марковича від 25 листопада 1846 р. Керстен писала, що вона не Шевченка назвала «мрійником», а тих осіб, які прагнуть відродити українську мову, кидають писати російською і пишуть по-українськи. Щодо Т. Г. Шевченка вона висловила думку, нібито він пише твори українською мовою тому, що «не сильний в російській». У відповідь Маркович докоряв Керстен, що вона не розуміє і неспроможна зрозуміти тих, кого називала мрійниками⁴⁰. Керстен стояла на позиціях «офіційної народності» і після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства навіть отримала царський подарунок — золотий перстень.

У свідомості окремих членів Кирило-Мефодіївського товариства не перевелись ілюзії, ніби цар і його міністри, одержавши інформацію про тяжке становище селян, дбатимуть про його поліпшення. Співчуття до тяжкої і безрадїсної долї селян висловив член товариства студент І. Я. Посяда в проєкті листа на ім'я царя, а також в інших паперах. У проєкті листа царю Посяда писав, що в Росії живуть не лише ті, хто підриває її в самому корені, самі вбивці й грабіжники, а й люди, які «гаряче люблять свою вітчизну». Автор писав, що здається дивним, як це народ «благодатної землі» України «не насолоджується майже ніякими її благами». Дари, що їх доставляє природа селянам, вирвані з їх рук «нахабними поміщиками»⁴¹.

В іншому документі, складеному у формі прохання міністру фінансів Ф. П. Вронченку, знову ж таки змальовано жахливі бідкування жителів України. «Куди не підеш,— писав І. Я. Посяда,— куди не поглянеш (в Малоросії) — скрізь плач, скрізь зітхання, мимоволі скажеш: «Ой як тяжко, ой як важко на сім світі жити». Він описав картину бідкування людей на Україні, де єдину опору матері під старість — сина віддають у солдати, селянин збуває останню свою худобу, щоб заплатити надто обтяжливий податок, у селах сотні злидарів втратили надію на краще життя. Соціальні малюнки з життя українського селянства в Посяди перегукуються з яскравими картинами Шевченкової революційної поеми «Сон». Наприкінці документа Посяда висловив упевненість у тому, що є люди, готові допомогти своєї вітчизні і за неї віддати життя⁴². Очевидно, І. Я. Посяда не повірив у доброту царя й міністра, а тому складених документів їм не надіслав.

О. М. Петров на допиті виклав висловлювання М. І. Гулака і О. О. Навроцького про тактику боротьби товариства. Об'єднати і відновити незалежність слов'янських народів вони сподівалися не інакше, як «озброївши їх проти верховних властей». Такий же план боротьби намічався і в Росії та на Україні. При цьому Гулак заявив, що товариство буде діяти миролюбно відносно царської фамілії. Однак коли переворот буде здійснено і цар не побажає скласти з себе верховної влади, то «необхідність примусить пожертвувати царською фамілією». З розмов кирило-мефодіївців донощик зрозумів, що вони задумали показати народові з невігідного боку політику царського уряду і цим викликати його ненависть до останнього та «підбурити до перевороту», щоб в усіх слов'янських країнах, а також в Росії і на Україні встановити «народне правління». Вони також мали намір

подорожувати по селах, де зближувалися з селянами і, знайомлячись з їх побутом, поступово поширювали серед них ідею необхідності «народного правління». Пізніше подібну тактику використовували у своїй революційній діяльності народники. Петров також зробив висновок, що відомі йому прихильники слов'янства Костомаров, Гулак, Навроцький і Маркович «діяли запопадливо для досягнення своєї мети, а особливо діяв Гулак»⁴³.

Політична пропаганда — важлива складова частина практичної діяльності кирило-мефодіївців. У ній, як в дзеркалі, відобразилося розмежування революційно-демократичних і ліберальних сил у товаристві. Всі зусилля пропаганди кирило-мефодіївців спрямовувалися на боротьбу проти несправедливого феодального ладу, кріпосного права і самодержавства, що пригнічували народні маси, гальмували суспільний прогрес.

Важливе місце в практичній суспільно-політичній діяльності кирило-мефодіївців займало налагодження зв'язків з зарубіжними діячами слов'янського визвольного руху, польськими революціонерами та петрашевцями.

М. І. Гулак листувався з видавцем пам'яток літератури, історії і права, відомим чеським поетом Вацлавом Ганкою, який разом з Павлом Шафариком, Яном Колларом і Францом Палацьким справляв великий вплив на суспільно-політичний рух у слов'янських землях. Одержавши листа Ганки від 26 грудня 1845 р., М. І. Гулак 24 лютого 1846 р. у відповіді писав, що присвятив себе вивченню вітчизняних законів і переконався у можливості дійти бажаних результатів лише ґрунтовним вивченням законів і побуту всіх віток «величезного слов'янського племені». Він звернув увагу на спорідненість і навіть тотожність чеського і руського прав, виявлені в «Руській Правді» і законах Владислава. «Переважну увагу,— писав М. І. Гулак,— звертав я досі на правове становище нижчих станів як у Росії, так і в інших слов'ян, саме на рабів, невільників, холопів, селян, підданих та ін. як на предмет, що по важливості й сучасності своїй переважно перед іншими заслуговує уважного вивчення»⁴⁴. Таке відверте висловлення потаємних думок — досить красномовний факт налагодження взаємин і зв'язків передових діячів України і Чехії. Ганка в листі до Гулака 19 березня 1846 р. схвалював його намір і обіцяв допомогти роздобути джерела для наукових досліджень⁴⁵.

Виїхавши в закордонну подорож, кирило-мефодіївці П. О. Куліш і В. М. Білозерський активно налагоджували там політичні зв'язки. 2 квітня 1847 р. Білозерський пові-

домляв з Варшави О. В. Марковича про знайомство з істориком літератури слов'янських народів Вацлавом Мацейовським, філологом і цензором П. П. Дубровським, польським лексикографом Самюелем-Богумілом Лінде, літератором і філософом Елеонорою Земенцькою та іншими поміркованими діячами культури ⁴⁶.

Виходець з міщан Чернігова П. П. Дубровський отримав освіту в Ніжинському ліцеї і Московському університеті, вчителював у Варшаві, в 1842 р. став видавцем журналу «Jutrzenka» («Зоря»), а з 1843 р. — «Славянского обозрения», в яких співробітничали І. І. Срезневський, Вацлав Ганка, Павло Шафарик, Ян Коллар, Вацлав Мацейовський та ін. С.-Б. Лінде — упорядник словника польської мови, деякий час займав посаду генерального директора польських бібліотек і музеїв. Е. Земенцька у своїх творах проповідувала узгодження віри з розумом, досягнень людської думки з християнськими засадами. В 1841 р. вона заснувала у Варшаві журнал «Pielgrzym» («Мандрівник»), в якому пропагувалися консервативні католицько-філософські ідеї.

Твори Т. Г. Шевченка поширювались серед діячів слов'янського національного руху за кордоном. Очевидно, за дорученням поета відомий російський і український славіст Й. М. Бодянский передав книгу «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (видання 1844 р.) чеському і словацькому філологу, історикові і громадському діячеві Павлу Шафарикові за написом: «Павлу Осиповичу пану Шахварику *Иос. Бодянский*. Мая 15-го дня, року 1845. Москва». В. М. Білозерський у спогадах свідчив, що Павло Шафарик читав поему «Єретик» з присвятою йому від Т. Г. Шевченка і при цьому «плакав вдячними сльозами» ⁴⁷.

Польський поет Адам Міцкевич, який емігрував за кордон і жив у Парижі, у 1847 р. одержав через кирило-мефодіївця М. І. Савича, який тоді подорожував по Європі і прибув до Франції, передану йому Т. Г. Шевченком неопубліковану поему «Кавказ» ⁴⁸.

Твори Т. Г. Шевченка справляли великий вплив на зарубіжних діячів слов'янського національно-визвольного руху.

Т. Г. Шевченко надавав великого значення політичним зв'язкам з польськими революціонерами. Ще в Петербурзі він підтримував дружні стосунки з Рудольфом Жуковським, який навчався в Академії художеств, і працював з ним у галузі книжкової ілюстрації. Згодом Р. Жуковський приєднався до гуртка петрашевців ⁴⁹.

На початку 40-х років Т. Г. Шевченко познайомився з білоруським і польським літературознавцем, мистецтвознавцем і поетом Ромуальдом Подберезьким-Друцьким, який тоді працював редактором у журналі «Tygodnik Petersburski». Тут він опублікував повідомлення про художню виставку 1841 р. в Академії художеств, де експонувалися й твори Т. Г. Шевченка-художника, а в статті «Мальовнича Україна» (1844) він підтримав намір поета видавати серію офортів. Р. Подберезький-Друцький видав альманах «Rocznik Literacki», в якому брав участь і згаданий вище Р. Жуковський. Цей альманах передплачував Т. Г. Шевченко. Сам Р. Подберезький-Друцький походив з дворян Віленської губернії (Литва), навчався в Петербурзькому університеті. Брати Ромуальд, Людвік, Анджей і Леонард Подберезькі у 1836—1838 рр. підтримували зв'язки з осередком «Союзу польського народу» у Вільні й притягалися до слідства. Р. Подберезький-Друцький у Петербурзі перебував під таємним наглядом поліції, листувався з Броніславом Залеським, який свого часу належав до осередку «Союзу польського народу» в Дерптському університеті. За переховування заборонених творів царський уряд у 1850 р. заслал Р. Подберезького-Друцького в м. Пінегу⁵⁰. Від Р. Подберезького-Друцького і Б. Залеського Т. Г. Шевченко отримав відомості про діяльність «Союзу польського народу» на Правобережній Україні, в Білорусії, Литві й Польщі.

Революційно-демократична частина Кирило-Мефодіївського товариства, долаючи національну замкненість буржуазних лібералів, у боротьбі проти самодержавства виступала за єднання з польськими революціонерами. Зокрема Т. Г. Шевченко, познайомившись у 1846 р. в Києві з студентом історико-філологічного відділу філософського факультету Київського університету Юліаном Беліна-Кенджицьким, вихідцем з шляхти Подільської губернії, підтримував з ним дружні зв'язки і навіть намагався залучити його до Кирило-Мефодіївського товариства. З товариством підтримував зв'язки і студент Київського університету Леонард Загурський⁵¹. Звичайно, зв'язки кирило-мефодіївців не обмежуються названими особами, а були значно ширшими: не всі їх контакти зафіксовано в історичних документах і спогадах.

М. І. Гулак мав намір поширювати ідеї товариства між студентами-поляками і найбільше сподівався одержати від них допомогу для швидкого здійснення своїх задумів. Взагалі він вважав їх за людей, які «найскоріше можуть бути його помічниками». Крім того, Гулак покладав певні надії

на студентів університету, які, ставши вчителями і займаючись вихованням юнацтва, могли прискорити здійснення радикальних планів товариства⁵².

На слідстві Г. Л. Андрузький говорив, що студенти-поляки ведуть розмови про історію і становище Польщі, читають заборонені польські книги і «плекають надію на відновлення Речі Посполитої», але не мають «зборищ і якихось умов», які б їх об'єднували. Ці ідеї, на думку Андрузького, є «рештки 1839 р.», тобто наслідки впливу таємної організації «Союз польського народу»⁵³. Як видно, кирило-мефодіївці цікавилися польським визвольним рухом. У М. І. Костомарова під час арешту жандарми відібрали чимало творів польського історика і громадського діяча Йоахіма Лелевеля, поетів Адама Міцкевича, Северина Гоцинського та ін. Зокрема, в слідчих матеріалах згадуються твори Адама Міцкевича «Дзяди» і «Книги народу польського і польського пілігримства»⁵⁴. Костомаров і не приховував свого знайомства та інтересу до польського визвольного руху.

З Кирило-Мефодіївським товариством налагоджував зв'язок «Союз литовської молоді» через студентів Києва, Харкова, Кракова, Петербурга. Зокрема член литовської таємної організації Є. Врублевський, який навчався спочатку у Харкові, а потім в Києві, увійшов у контакт з кирило-мефодіївцями⁵⁵. За участь у «Союзі литовської молоді» царський уряд віддав його в солдати і заслав в Оренбурзький край, де він служив у Раїмському укріпленні (на р. Сирдар'ї). Є. Врублевський зустрічався з Т. Г. Шевченком, який у складі Аральської описової експедиції бував у Раїмі (1848—1849). Є. Врублевський там і помер (1850). Через Т. Г. Шевченка Кирило-Мефодіївське товариство встановило зв'язок і з діячами революційної організації петрашевців. Шевченко познайомився і листувався з активним петрашевцем Романом Романовичем Штрандманом, співавтором «Кишенькового словника іноземних слів»⁵⁶.

З щоденника іншого петрашевця М. О. Момбеллі відомо про його знайомство, зустрічі і розмови з Т. Г. Шевченком на політичні теми⁵⁷. Ще до зустрічі з М. В. Петрашевським (1846) Момбеллі організував таємний політичний гурток, члени якого цікавилися соціалістичними вченнями, читали заборонені книги, не пропущені цензурою місця п'єси «Горе з розуму» О. С. Грибоедова, твори французьких матеріалістів і енциклопедистів, книги про польське повстання 1830—1831 рр. тощо. Свою діяльність гурток спрямовував проти самодержавства, кріпосництва і релігії⁵⁸. Цей гурток влив-

ся в організацію петрашевців, де Момбеллі став одним з провідних діячів.

Таємний агент жандармів на слідстві в справі петрашевців свідчив (1849), що М. В. Петрашевський розповідав йому про викриття в Київському університеті «змови», в якій був замішаний Т. Г. Шевченко. При цьому Петрашевський зауважував, що незважаючи на невдачу цієї справи, вона все ж «пустила корені в Малоросії», чому «багато сприяли твори Шевченка», які розійшлися у великій кількості і були причиною «сильного хвилювання умів, так що й тепер Малоросія перебуває в бродінні». М. В. Петрашевський також мав відомості, що Кирило-Мефодіївське товариство викрив провокатор студент Петров, прийнятий пізніше на жандармську службу в III відділ, а також інші деталі, зв'язані з вступом до цього товариства Петрова, ознайомлення його з паперами, що належали товариству⁵⁹. Можна зробити висновок, що петрашевці були проінформовані про діяльність і плани кирило-мефодіївців, їхній вплив на передові сили України, а також і подробиці арешту. Жандармський агент змушений був констатувати, що зв'язки М. В. Петрашевського «величезні й не обмежуються одним Петербургом», а доказом цього служить його знання подробиць подій у Київському університеті, належність до «Харківського товариства», упевненість що «Малоросія перебуває в хвилюванні»⁶⁰.

Дослідник Л. Ф. Хінкулов твердить, що «Харківське таємне товариство справді існувало в 40-х рр.», посиляючись виключно на згадку про нього М. В. Петрашевського в розмові з жандармським агентом⁶¹. Інших даних про це товариство, на жаль, не виявлено.

В практичній діяльності кирило-мефодіївців головним напрямком була пропаганда революційних творів Т. Г. Шевченка, ідей товариства і встановлення політичних зв'язків. При цьому величезне значення мала поетична творчість і громадська діяльність Т. Г. Шевченка, революційно-демократичний світогляд якого на той час уже сформувався.

Обмеженість практичної діяльності кирило-мефодіївців зумовлювалась історичними обставинами, вузькістю і почасти невизначеністю окремих програмних положень, а також обранням більшістю його учасників мирних реформістських шляхів для досягнення поставлених суспільних завдань. Незважаючи на це, кирило-мефодіївці за короткий час своєї діяльності внесли помітний вклад в активізацію суспільно-політичного руху і розвиток передової громадської думки на Україні.

Кирило-Мефодіївське товариство виникло на Україні і відобразило класові суперечності, ідейну боротьбу передових сил проти реакції передусім в українському суспільстві. Однак діяльність кирило-мефодіївців сягала далеко за межі України. Товариство встановило політичні зв'язки з передовими діячами російського, білоруського, польського, чеського, сербського, болгарського та інших народів. У той час ідеї рівності, свободи, суверенності, єднання слов'янських народів висувалися, обґрунтовувалися і поширювалися Адамом Міцкевичем, Яном Колларом, Людевітом Штуром, Вуком Караджичем, Вацлавом Ганкою, Павлом Шафариком та іншими діячами. Кирило-мефодіївці сприйняли гуманістичний напрямок їх думок про долю слов'янських народів і у своїх програмних документах висунули радикальні плани — визволення від іноземного гніту і об'єднання слов'янських країн у федеративну республіку, ліквідація монархій, скасування кріпацтва і станової нерівності, запровадження загальної освіти народу.

6. ДІЯЛЬНІСТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА І КИРИЛО-МЕФОДІЇВЦІВ НА НИВІ ОСВІТИ Й НАУКИ

Кирило-мефодіївці виступали поборниками ідеї поширення освіти серед простого народу і записали це у свою програму. Вони вбачали в освіті та науці могутній рушій соціального прогресу народів, важливе джерело усвідомлення пригнобленими народними масами їх підневільного становища і, як результат, — прагнення до визволення з-під гніту.

У своїх поглядах на суспільну роль освіти й науки кирило-мефодіївці акумулювали здобутки передової педагогічної думки своїх попередників — просвітителів, але при цьому використали їх для вироблення власної програми, що відповідала умовам того часу. На ниві освіти й науки вони зробили спробу практичного здійснення своїх гуманістичних ідей.

Визначний просвітитель Франції XVIII ст. Мореллі вірив у всесильність людського розуму і шукав причину всіх нещастій суспільства в невігластві людей, невмінні законодавців забезпечити чинність розумних первісних природних порядків. Він вважав, що лише освіта здатна знову спрямувати людство на той шлях, яким воно йшло при первісному общинному ладі, і забезпечити людям повернення до «золотого віку», втраченого через поширення приватної

власності¹. Інший французький просвітитель Габріель Бонно де Маблі також високо ставив освіту й зробив висновок, що народна влада і рівність відповідають природному праву в справедливо побудованому людському суспільстві².

Незважаючи на утопічність їх положень та ідеалістичне розуміння історичного процесу, вони зробили значний вклад у розвиток домарксівського соціалізму. Ф. Енгельс вказував, що Мореллі й Маблі висували «вже прямо комуністичні теорії»³.

У Росії просвітителі М. В. Ломоносов, Я. П. Козельський, Г. С. Сковорода, О. М. Радищев, В. В. Капніст, М. І. Новиков та інші значну увагу приділяли освіті народу. У творі «Про умноження й збереження російського народу» (1761) М. В. Ломоносов рішуче виступив за «виправлення звичаїв» і «більшу освіту народу»⁴. Російські просвітителі в поглядах на суспільний розвиток залишалися ідеалістами: головну рушійну силу прогресу вони вбачали в розвитку не виробництва, а науки, поширенні освіти, моральному вихованні й удосконаленні звичаїв людей. Проте їх гуманістичні ідеї справляли позитивний вплив на поступ суспільної думки.

Дворянські революціонери-декабристи не мислили здійснення своїх задумів оновлення Росії без піднесення грамотності її громадян і розглядали народну освіту як важливе знаряддя перебудови суспільства. Вони виходили з відомого просвітительського положення буржуазних революціонерів Європи XVIII ст. про те, що розум править світом. Тому в програмі декабристів значне місце займали питання поширення освіти і наукових знань, необхідних для нормального розвитку суспільства.

Поширення освіти висувалося як одне з важливих завдань діяльності Союзу благоденства. «Союз,— зазначалось в його програмі,— усіма силами картає невігластво і, звертаючи уми до корисних занять, особливо до вивчення вітчизни, прагне запровадити справжню освіту»⁵. Для цього члени союзу зобов'язувалися займатися створенням і перекладом навчальних та наукових книг, поширенням грамоти серед «простого народу». Їх просвітительська робота спрямовувалась на те, щоб виховати молодих людей справжніми патріотами і громадянами, здатними перетворити суспільство на нових соціальних засадах. З ініціативи Союзу благоденства в Петербурзі виникло «Вільне товариство заснування училищ за методом взаємного навчання» (1818) на чолі з Ф. М. Глінкою і Ф. П. Толстим. У Росії і на Україні дворянські революціонери засновували ланкастер-

ські школи, покликані прискорити поширення грамотності серед простого народу. За порівняно короткий час у таких школах навчилися грамоти кілька тисяч чоловік. Царський уряд припинив існування ланкастерських шкіл в Росії, тому що в них навчалися грамоти солдати, діти селян і міщан, поширювалося вільнодумство.

Палким поборником народної освіти в Росії виступив ідеолог декабризму П. І. Пестель. У трактаті «Практичні засади політичної економії» він висловив прогресивні погляди на роль і значення освіти в поступі суспільства. Принципи освіти і виховання П. І. Пестель виклав у «Руській Правді»: створення мережі загальнодоступних шкіл, заснованих революційним урядом, нагляд за приватними училищами, виховання молоді в дусі передових ідей з тим, щоб це сприяло «благоденству» всього народу⁶.

Декабрист М. П. Бестужев-Рюмін, який належав до Південного товариства, вважав, що після здійснення соціальної революції в Росії новий уряд повинен докласти зусиль для поширення освіти в суспільстві. Такий обов'язок покладався на міністерства освіти і зовнішніх зносин⁷.

Товариство об'єднаних слов'ян у програмі під назвою «Правила об'єднаних слов'ян», поряд з радикальними завданнями — ліквідацією самодержавства, кріпосництва і станів — висувало вимогу шанувати науку і мистецтво, поширювати освіту серед простого народу. «Богиня освіти, — зазначалось в «Правилах», — хай буде пенатом твоїм»⁸.

Надаючи великого значення впливу освіти на поступ суспільства, декабристи розгортали активну просвітительську діяльність, не відриваючи її від завдань практичної підготовки соціальної революції — збройного повстання для повалення самодержавства. Позитивний вплив на розвиток освіти й виховання молоді в Росії декабристи справляли своєю літературною діяльністю: твори К. Ф. Рилеева, О. О. Бестужева-Марлінського, В. К. Кюхельбекера, О. І. Одоєвського, В. Ф. Раєвського, Ф. М. Глінки та інших закликали поневолений народ Росії до боротьби проти своїх гнобителів, спонукали до активної революційної боротьби передові сили, пробуджували серед народу почуття людської гідності й ненависть до будь-якого гноблення.

Передові погляди декабристів у галузі освіти й виховання народу знайшли дальшу розробку в середовищі наступного покоління діячів суспільно-політичного руху, зокрема революційних демократів. «Взагалі всі хиби й пороки нашого громадянства, — писав В. Г. Белінський (1840), — виходять з неучтва і неосвіченості; і тому світло знання

й освіченості розганяє їх, як схід сонця нічні тумани»⁹. Великий революціонер-демократ, не применшуючи економічних, класових і соціальних факторів, підкреслював благодотворність дії освіти на суспільний прогрес народів. Такі погляди знаходили підтримку передових сил Росії.

Поширенню освіти серед народу надавали великого значення сучасники кирило-мефодіївців — діячі таємної організації петрашевців. «Завжди,— писав М. В. Петрашевський у статті «Про значення освіти щодо суспільного добробуту»,— обсяг освіти народу, або, краще сказати, освіченість народна, ясно відображаються в самому способі суспільного життя». Він виступав за створення «шкіл для первісної освіти народу». На думку М. В. Петрашевського, освіта народу сприятиме зростанню його добробуту¹⁰. Це свідчило про близькість або тотожність окремих програмних положень петрашевців і кирило-мефодіївців щодо освіти народу.

Щоб зберегти своє існування, самодержавно-кріпосницький уряд Росії усіма засобами прагнув загальмувати культурний розвиток країни, не допустити революції в суспільних відносинах. На шляху освіти й культурного поступу стояла вся система феодального бюрократичного державного апарату, реакційна ідеологія царизму, освячена церквою, підтримувана чиновництвом і жандармами. Посади попечителів учбових округів, університетів, ліцеїв, гімназій, повітових училищ займали переважно реакціонери, які ретельно виконували усі урядові заходи в галузі освіти, спрямовані на те, щоб закрити шляхи в науку дітям селян, міської бідноти, інших непривілейованих станів і соціальних груп. У країні не існувало реальних можливостей для розвитку й поширення прогресивних ідей.

Революційно-демократичні діячі здійснення своїх задумів зв'язували з піднесенням грамотності простого народу і розглядали освіту як одне з важливих знарядь боротьби за перебудову суспільства. В Кирило-Мефодіївському товаристві ці сили очолював Т. Г. Шевченко.

Освіті народу в програмі кирило-мефодіївців відводилося важливе місце. Поміркована ліберальна частина товариства (М. І. Костомаров, В. М. Білозерський, П. О. Куліш та ін.) навіть мріяла про те, щоб за допомогою освіти дійти примирення панівного і пригнобленого класів-станів, добитися ліквідації кріпосництва, забезпечити суспільний прогрес. Це була політична мета, досягнути яку вони прагнули тривалим і мирним шляхом соціальних реформ. Ліберально-реформістські погляди на роль освіти в суспільстві зна-

йшли відображення в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.

Серед документів товариства звертає на себе увагу записка вихованця Київського університету В. М. Білозерського про сільські школи. Цей документ складено у вигляді чернетки офіційної заяви, яку Білозерський та його однокумці мали намір подати до палати державних маєтків на розгляд з тим, що справа поліпшення народної освіти стала предметом уваги царських урядових установ.

У записці йшлося про «благодійну мету уряду» — поступове введення в побут «нищого класу народу» освіти, корисної в його «домашньому і сільському житті», і визнавалось, що ця мета не може бути швидко досягнута через «величезні вимоги» і брак діячів освіти. Існуючі школи лише частково задовольняли потреби «сільського життя». В той час ще не існувало учбових закладів, які готували б вихованців, знайомих із землеробством і ремеслами. Бажаючи виконати «обов'язок своєї вітчизни і вжити з свого боку наявні засоби на благо людства», кирило-мефодіївці (тобто та її група, від імені якої писав В. М. Білозерський) пропонували «свою діяльність і знання на допомогу в досягненні благодійної мети уряду»¹¹.

В записці вони просили дозволу в палати державних маєтків завести на власні і складочні гроші школу для сільських дітей на таких двох умовах: 1) оскільки метою такого закладу вважалась підготовка учнів до того, щоб вони повернулися в те ж коло, з якого вони вийшли (селянство), але «з яснішими знаннями своїх обов'язків, про свою користь і потребу землеробського життя», то й саме виховання повинно відповідати поставленій меті; 2) викладання повинно обмежитися певними предметами. Поряд з законом божим (вивчення молитов, пояснення необхідних моральних правил і обов'язків, знання літургії тощо) учні отримували необхідні знання про явища природи, «зв'язані з землеробським побутом». В програму навчання включалися «найголовніші основи землеробства, садівництва і лісівництва, огородництва і найнеобхідніші господарські пізнання», навчання ремеслам (столярному і токарному), ознайомлення з засобами лікування хвороб і арифметику¹².

Далі в записці викладені умови, при яких цей заклад може принести найбільше успіхів і користі. Таких неодмінних умов вказано кілька.

До закладу приймали хлопчиків віком від 13 до 16 років. Учні за соціальним походженням мали належати до козаць-

кого стану. У тексті оригіналу викреслено пояснення, чому саме поміщицькі селяни не допускалися в школу: «Аби уникнути того, щоб поміщик потім не захотів би здобути собі користь від виховання надмірними і нелюдинолюбними вимогами». Ця умова, як видно, спрямовувалася і проти поміщиків, але водночас не можна її назвати прогресивною, бо вона відмовляла дітям селян-кріпаків навчатися в передбачуваній запискою школі.

Новоприйняті до школи хлопчики повинні вміти хоч би читати, але найбільш важливими могли вступати і без будь-яких знань. Таке ставлення до найбільш бідних дітей свідчило про певну гуманність авторів документа. Навчання розраховувалось на три роки без відпустки учнів на канікули. Для нагляду за моральним станом вихованців і порядком в закладі вводився постійний наглядач¹³.

Кошти для утримання учбового закладу передбачалось взяти з сум, «пожертвуваних в ім'я приязні до людства і народної освіти». Вони витрачалися на найом приміщення, устаткування класів, придбання необхідних учбових посібників і книг для бібліотеки, моделей важливих і корисних землеробських знарядь, одягу для вихованців і їх харчування, плату наглядачеві, прислузі і майстрам, які навчатимуть їх ремісничій справі. Викладання у школі брали на себе особи, які засновували цей заклад.

У записці вказано, що вихованці, закінчивши школу та одержавши в ній моральне виховання й господарські знання, повернуться у свій стан, займатимуться господарством і безумовно сприятимуть його поліпшенню, а добродійною поведінкою вони служитимуть прикладом для своїх братів, і це «благодатно» відобразиться на самому житті «найкориснішого народного класу». Безплатне і вигідне для землеробського життя виховання, на думку автора записки, може пробудити в народі любов до освіти і принести користь суспільству. «Цим,— писав він,— досягнеться істинно християнська людинолюбна мета, яка повинна складати зміст діяльності кожного справжнього громадянина». Крім того, такий заклад може послужити сприятливим прикладом для багатьох бажаючих вжити частку своєї діяльності і майна на достойну людини справу — «благодіяти бідним та вносити в життя справжню освіту», на якій «лише й ґрунтується народний добробут»¹⁴.

В. М. Білозерський і його товариші сподівалися на підтримку «начальства» — палати державних маєтків і заявляля, що найвища нагорода для них буде в тому, що «людинолюбна» мета мала б «благодійні наслідки для бать-

ківщини». Наприкінці документа хтось з приятелів Білозерського зробив приписку олівцем, висловивши в ній свою позитивну думку щодо проекту, але вказав і на можливі труднощі для здійснення намальованих: визначення місця для учбового закладу, відшукування наставників і особливо чесних майстрів, а також і підбір контингенту учнів — «зовні простий, а насправді досить таки складний»¹⁵.

Проект заснування школи підтримав кирило-мефодієвець студент О. О. Навроцький. У листі до В. М. Білозерського 17 жовтня 1846 р. він писав: «Школа — славне діло, тільки трудне — якби удалось, то добре б було». Він обіцяв також поговорити з княжною В. М. Репніною, аби і від неї отримати допомогу¹⁶.

В листі до М. І. Гулака 1 жовтня 1846 р. В. М. Білозерський виклав зміст проекту заснування школи для хлопчиків «козацького стану» і обіцяв «програму» (тобто проект) надіслати М. І. Костомарову¹⁷. М. І. Гулак підтримав також ідею заснування школи для дітей селян.

Обмін думок щодо освіти народу відбувся між П. О. Кулішем і М. І. Костомаровим. В листі від 27 червня 1846 р. з Петербурга Куліш писав Костомарову відносно «розвитку, а не стояння», що він спочатку відбувається «в діячах, а потім (особливо при кращих зовнішніх обставинах) перейде до народу»¹⁸.

На слідстві П. О. Куліш пояснював, що під діячами він розумів самого себе, Костомарова і Шевченка. Кращими обставинами він називав «повсюдне заведення шкіл для простолюдинів і поширення загальної грамотності в народі». Він вважав, що саме через поширення грамотності найзручніше було б літераторам передати народові свою освіченість і дотримувався поглядів на освіту народу, висловлених у статуті товариства і записці Білозерського про сільські школи. Далі Куліш пояснював, що члени товариства мали намір написати короткі підручники українською мовою з священної і громадянської історії, географії, рахівництва і сільського господарства. Школи передбачалося заводити спочатку в невеликій кількості, умовивши поміщиків, у селах «під керівництвом священників»¹⁹. Як і звільнення від кріпацької залежності, так і освіту народу Куліш ставив у повну залежність від волі поміщиків.

Тоді ліберально настроєний М. І. Костомаров, як свідчив П. О. Куліш, допомагав йому «живити відрадну надію, що наші освічені поміщики, так дружно полюбивши національного поета (Т. Г. Шевченка.— Г. С.), зроблять перший крок до визволення земляків від кріпацької залежності». Куліш

і Костомаров «будували систему визволення селян через освіту», а влаштування в панських маєтках шкіл мало на меті «примирити» селян і поміщиків²⁰.

На слідстві жандарми звинувачували В. М. Білозерського в тому, що він сам і всі кирило-мефодіївці передбачали поширювати освіту між селянами і цим готувати їх до повстання. Білозерський виклав характерні для ліберальної частини членів товариства думки з цього приводу. «Слов'яністи, — заявив він, — не лише не думали використати освіту, як знаряддя до повстання, а навпаки освіту вважали запобіжним засобом проти кровопролиття і насильства». Вони засуджували народні повстання в слов'янських землях і дивились на них як на «дію ворожої і шкідливої для слов'ян політики чужоземців». На думку Білозерського, неосвічена людина з «грубими» почуттями й поняттями «в пориві гніву страшніша звіра», що довели «мужицькі війни»; освіта ж повинна «пом'якшити» серце людини, «просвітити розум», вказати для кожного «певне місце» в суспільстві і «примирити його з тим станом і обов'язками, до яких він визначений богом і урядовою волею». Фальсифікуючи думки Т. Г. Шевченка з його поеми «І мертвим, і живим...», Білозерський намагався власні ліберальні погляди виставити як притаманні й поетові-революціонеру²¹. Ось ці слова поета:

Не дуріте дітей ваших,	Бо невчене око
Що вони на світі	Загляне їм в саму душу
На те тільки, щоб панувать...	Глибоко! глибоко!

Т. Г. Шевченко мав на меті не примирення, а рішучу боротьбу селян проти поміщиків, які гнобили і тримали їх у темряві неписьменності та безправ'я.

Як уже згадувалось вище, кирило-мефодіївці В. М. Білозерський і Д. П. Пильчиков, закінчивши Київський університет, учителювали (викладали історію) в Петровському кадетському корпусі (Полтава), де вони поширювали ідеї товариства і знаходили серед вихованців цього закладу досить благодатний ґрунт. Вони поширювали освіту на практиці. Д. П. Пильчиков підтримував ідею відкриття сільських шкіл для навчання грамоті та ремеслам дітей селян. Сам В. М. Білозерський мав намір з дозволу місцевої влади заснувати школу в Полтаві. Він високо цінував і шанував слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія — винахідників азбуки і написав про них науковий твір²².

В галузі суспільних наук В. М. Білозерський займався дослідженням слов'янської філології, зокрема чеської літе-

ратури, вивчав мови слов'янських народів і мав намір здійснити подорож в Польщу, Чехію, та інші країни Європи. Він вивчав російську літературу і написав працю про твори М. В. Гоголя.

Певний інтерес викликає діяльність в галузі освіти і науки вихованця Харківського університету М. І. Костомарова. Менше року (жовтень 1844 — липень 1845 р.) він учителював у Ровенській гімназії на Волині, де водночас з викладанням історії займався збиранням народних пісень, вивченням побуту та звичаїв місцевого населення. Записи народних пісень М. І. Костомаров упорядкував у рукописному збірникові під назвою «Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 г.»²³ До збірника увійшов ряд антикріпосницьких пісень і серед них пісня про Устима Кармалюка, яка поширювалась серед селян і була виявом їх протесту проти феодального гноблення²⁴. Костомарівський збірник народних пісень став певним внеском ученого до фольклористики, якою він займався протягом усього життя.

Знайомлячись з побутом волинського селянства, М. І. Костомаров змушений був визнати його надзвичайно тяжке становище. У листі до К. М. Сементовського від 6 грудня 1844 р. він писав: «Я з жадібністю на кожному кроці розпитував про побут тутешнього народу (признаюсь, це мене більше цікавить тепер, ніж навіть народна поезія) і здобув жахливі відомості. Каторга краще була б для них! Не говорячи про те, що бідний руський селянин працює на поміщика замість вказаних трьох днів цілий тиждень (що водиться і у ваших полтавців, червоніючи, мушу це сказати!), а собі в робочий час приділяють тільки свята... Поводження з ними таке, що перевершує всілякі уявлення про утиски і вкидає в дрож друга людства»²⁵. Вірний своїм ліберальним поглядам, М. І. Костомаров не виявляв і тіні протесту проти тяжкого гноблення селян, хоча констатація останнього і може свідчити про його певні антикріпосницькі настрої. У такому становищі селяни не могли й мріяти про навчання своїх дітей.

З Ровно М. І. Костомаров приїхав до Києва, де рік працював учителем першої гімназії, а в серпні 1846 р. рада Київського університету затвердила його ад'юнктом кафедри російської історії і допустила до читання лекцій студентам історико-філологічного відділу філософського факультету.

«Костомаров у своїх університетських лекціях,— писав студент-провокатор О. М. Петров у доносі на кирило-мефо-

дійців попечителю Київського учбового округу,— завжди прагнув яскраво і різко показати ті місця в первісній російській історії, в яких виявлялись сваволя і непослух народу волі великих князів руських; також дуже яскраво змалювалися ті місця, де народ в пориві гніву замахував на життя великих князів»²⁶. Донощик надто перебільшував. Хоча ліберальні погляди й вели М. І. Костомарова до певної опозиції щодо самодержавства, він залишався лояльним існуючому кріпосницько-поміщицькому ладові, виступав проти революційно-демократичних ідей у вихованні юнацтва.

В період діяльності Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Костомаров, читаючи лекції з російської історії в Київському університеті, на їх основі підготував і опублікував книгу «Славянская мифология». Для цієї праці він переклав з латинської мови на російську три легенди про Кирила і Мефодія, взяті з книги «Acta Sanktorum». Книга була надрукована старослов'янською кирилицею, винайденою в XI ст. болгарським просвітителем Кирилом-філософом²⁷. У ній проводилася ідея, що виходила з програми кирило-мефодіївців, про об'єднання слов'ян у федерацію та їх духовне зближення. М. І. Костомаров і його однодумці висували кирилицю як єдине письмо, прийнятне для усіх слов'ян. За спільну основу системи міфології слов'янських народів вчений брав культ сонця і небесних світил. Язичницька міфологія слов'ян розглядалась як їхня «природна релігія», що передувала християнству. М. І. Костомаров для своєї праці використав дослідження слов'янських учених — Павла Шафарика, Яна Коллара, Франца Палацького, Вука Караджича та ін. Автор гіперболізував значення міфології і релігії в історії слов'ян, вважав їх основою історичної науки.

Всупереч ідеалістичним поглядам М. І. Костомарова на міфологію і народну поезію як основу вивчення історичного процесу Т. Г. Шевченко дотримувався матеріалістичної думки — найдостовірнішими джерелами історії первісного суспільства вважав пам'ятки матеріальної культури, відкриті археологією, що включала також елементи етнографії і фольклористики. Міфологія як історичне джерело не відкидалась, але ставилася на другий план.

Майже одночасно з обранням ад'юнктом університету М. І. Костомарова призначено членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, де він готував до друку літопис Самійла Величка, збирав матеріали з історії визвольної війни на Україні під проводом Богдана Хмельницького, що

пізніше увійшли до монографії «Богдан Хмельницький» (1857). М. І. Костомаров доручав кирило-мефодіївцям О. В. Марковичу, І. Я. Посяді та Г. Л. Андрузькому переклад з латинської мови на російську твору польського історика Йоахіма Пасторія «De Bello Scithico cosaccico» («Скіфсько-козацька війна». — Гданськ, 1652) для потреб Київської археографічної комісії. Проте у видавничій і дослідницькій діяльності комісії М. І. Костомаров активності не проявив. Перший том літопису Самійла Величка вийшов у світ під час заслання М. І. Костомарова (1848).

Представники ліберального дворянства на Україні Г. П. Галаган, В. В. Тарновський, М. А. Рігельман, А. І. Лизогуб, М. І. Ханенко, М. О. Судієнко, А. Г. Родзянко, П. П. Скоропадський та інші, оголошуючи себе «українофілами», висували програму «морального виховання» українського народу шляхом видання і поширення книжок з історії України; а також «народних читань» у дусі ліберальної ідеології з метою не допустити народних повстань і увічнити своє панування.

Чиновник канцелярії київського генерал-губернатора М. А. Рігельман в одному з листів до Г. П. Галагана розвивав програму написання історії й поширення її серед простого народу: «Особливо мені сподобалась твоя думка про видання народного читання; з сердечною участю візьмуся до здійснення її зараз же після приїзду до Києва. З Костомаровим я знайомий, але ще не в такій мірі, щоб судити про його можливість в цій справі. Мені здається, в цій справі найперше — моральне виховання народу; яким би слабким не був цей засіб спочатку, але потопуючий повинен хапатися і за соломинку тим більше, що тут нізвідки нема порятунку. Отже, все, що б то не було у творі народному, матиме ціну остільки, оскільки зможе бути найзручнішим засобом для цього виховання...»²⁸.

Мета морального виховання українського народу — примирити селян з їх експлуататорами, зберегти несправедливий лад, не допустити повстань. Ці думки ще відвертіше М. А. Рігельман виклав у листі до Г. П. Галагана від 31 грудня 1846 р., де він писав: «Ми повинні розумно вести людей до добра, а не з допомогою ножів і крові... Згадай записку Карамзіна про російську історію — ось як би я бажав, щоб хтось написав про Малоросію»²⁹. У такому реакційному дусі поміщики планували створити історію України.

Поміщик В. В. Тарновський, який іноді бував у колі кирило-мефодіївців, при зустрічі у квартирі В. М. Білозерського з М. І. Костомаровим і М. І. Гулаком запропонував

М. І. Костомарову взятися за написання історії України, щоб вона була доступна і зрозуміла, сприяла поширенню серед селян ідей покори своїм поміщикам. Сам В. В. Тарновський в ліберальному дусі написав статтю під назвою «Юридический быт Малороссии» («Юридические записки», 1842, т. II, с. 30—48), яку читав на літературних вечорах у Києві. Ця праця викликала дискусії про становище селян і серед кирило-мефодіївців. Твір імпонував ліберальній частині товариства. О. В. Маркович вважав її за «чудовий твір», що містив «статистику про селян в Малоросії».

Навчаючись в Київському університеті, О. В. Маркович займався історією та етнографією України, збирав народні пісні, матеріали про побут і звичаї українського народу, переклав з грецької мови на українську «Історію» Геродота і мав намір писати географію для простого народу.

5 лютого 1846 р. з приводу написання історії України М. І. Гулак у листі до О. В. Марковича повідомляв: «У розмовах Тарновський не міг не зачепити нашої літератури; він між іншим твердив, що наша література вже перейшла період епічного розвитку; якщо нема у нас Гомера, то наші думи і пісні історичні справжні героїчні рапсодії; природний і поступовий розвиток мови вимагає тепер, щоб поезія перейшла в прозу душі — в історичну розповідь. Микола Іванович (Костомаров.— Г. С.) цілком погодився з цими думками; він навіть обіцяв неодмінно написати історію малоросійським нарiччям, мовою простонародною, але найбільш гарною і притому простою, а тому й народною; одне слово, повинен бути твір, яким пишатиметься не тільки наша література, але який займе почесне місце між кращими творами людського розуму»³⁰.

Свої ідеалістичні й консервативні погляди на історію українського народу М. І. Костомаров виклав у досить обширній статті «Мысли об истории Малороссии», опублікованій у російському реакційному журналі «Библиотека для чтения» (1846, т. 78, с. 21—42). Саме у цій статті він висунув фальшиву тезу про незгладимість ознак і корінну відмінність «двох народностей» — російської і української, що згодом стала наріжним каменем буржуазно-націоналістичних трактовок. На думку М. І. Костомарова, зміст історичного процесу — боротьба на Русі двох засад: федеративно-демократичного, що його відроджувало козацтво на Україні, і самодержавно-централістичного, притаманного власне Росії. Ідеалізуючи суспільний лад запорізького козацтва з його «народними зборами — радою» в Січі, виборністю старшини і кошового управління, він твердив, що

козацтво, втілюючи безкласове «демократичне начало староруського духу», було покликане здійснювати дві політичні ідеї — захист православної віри і збереження української народності. Козацтво розглядалося як єдина демократична маса і ототожнювалося з українським народом. Фальсифікуючи історичні документи, М. І. Костомаров твердив, що козацтво, виступаючи проти «згубної анархії в Польщі, завжди поважало монархічну владу». Ці погляди різко суперечили розумінню історії України революційним демократом Т. Г. Шевченком.

Ліберально настроений кирило-мефодієвець О. В. Маркович, дізнавшись про намір доручити М. І. Костомарову писати історію України, рішуче заперечував і вважав його нездатним до цієї справи. В листі до М. І. Гулака від 15 лютого 1846 р. О. В. Маркович висунув на це кандидатуру П. О. Куліша: «Кулішу писати історію,— як Ви собі хочете. І якщо на Костомарова можете впливати хоч трохи, не підбадьорюйте його у цій думці, а пишіть про неї Кулішу, за якого я ручуся, що голос Ваш буде ним почутий. Я раніше думав справу цю віддати до рук Білозерського, але ми ще нічого не знаємо про його хист до історії, хоч добродесна і прекрасна простота мови у нього збереглася б так само, як і у Куліша»³¹.

Очевидно, ця думка дійшла до П. О. Куліша, який написав популярну історію України під назвою «Повесть об украинском народе» (СПб., 1846)³². На титульній сторінці вказувалося, що книга призначена для дітей старшого шкільного віку. Вона відповідала згаданій вище поміщицькій програмі «морального виховання народу» — містила ідеалізацію козацтва, старшини й гетьманів, осуд селянських повстань проти феодалів, проповідь примирення соціальних суперечностей між селянами й поміщиками. Проте автор мусив писати про події визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, гайдамацький рух і Коліївщину, інші прояви класової боротьби на Україні. Крізь пелену реакційної концепції автора пробивалися факти правдивої історії волелюбного українського народу. І саме це стало причиною заборони «Повести об украинском народе» після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства³³.

П. О. Куліш навчався на філософському і юридичному факультетах в Київському університеті (1839—1840), але не закінчив його, учителював у Ровенській гімназії і Подільському повітовому училищі (Київ). В 5-й гімназії та університеті в Петербурзі П. О. Куліш викладав російську

словесність (літературу). Пізніше він залишив педагогічну роботу й займався науковою, літературною та видавничою діяльністю. У Києві П. О. Куліша призначено членом-співробітником Археографічної комісії (1843—1846), за завданням якої він їздив до м. Черкас для огляду місцевих архівів, брав участь у збиранні фольклорних матеріалів, літописів тощо. Там він працював одночасно з Т. Г. Шевченком. Під час діяльності Кирило-Мефодіївського товариства разом з Й. М. Бодянським П. О. Куліш брав участь у виданні «Літопису Самовидця» в «Чтениях Московского общества истории и древностей российских» (1846); опублікував книжку під назвою «Украинские народные предания» (К., 1847). Але остання праця так і не побачила світу: за наказом цензурного комітету її тираж було знищено в друкарні Київського університету після арешту П. О. Куліша.

Під впливом ідей французького утопічного соціалізму вихованець Харківського університету М. І. Савич висловив думку про необхідність запровадження загальної освіти на всій земній кулі, поєднання «ідей Сходу і Заходу» як один з шляхів людства «до істини»³⁴. Як ученого, М. І. Савича займали й інші соціальні проблеми світового масштабу. Зокрема у праці під назвою «Визволення жінок» він виступив прихильником емансипації жінок. Разом з тим він констатував, що в феодальному суспільстві ще не склалися умови для рівності жінок з чоловіками, розвивав думку, що визволення жінок нерозривно зв'язане з рівнем «морального стану» суспільства. В той час у Росії освіта жінок лише зароджувалась, а вони самі перебували фактично в безправному становищі. Тому боротьба за освіту і права жінок залишалася важливим заходом в перебудові суспільства. «Якщо жінки,— писав М. І. Савич,— хочуть піднятися до становища і прав чоловіків, вони повинні також піднятися до того ж ступеня відчуження ідей. Краса не інакше може здобути собі владу як через союз свій з думкою. Але це майбутнє долі жінок не може бути відділене від морального стану світу»³⁵. Звичайно, автор твору дотримувався ліберального світогляду і не розумів, що лише революційне перетворення суспільства могло визволити жінок від вікового рабства й перетворити їх у повноправних громадян. Серед ліберальних діячів Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Савич займав досить радикальні позиції своїми сміливими виступами й думками. Проте його погляди не сягали за межі просвітництва.

Загалом ліберальна частина членів Кирило-Мефодіїв-

ського товариства не йшла далі поміркованих концепцій в поглядах на освіту народу. Їх наукова діяльність також підпорядковувалась ідеї поступових реформ в суспільних відносинах.

Широка громадсько-політична і просвітительська діяльність Т. Г. Шевченка почалася з виходом у світ «Кобзаря» (1840) та «Гайдамаків» (1841), які здобули на Україні велику популярність і часто-густо по них люди вчилися читати. Багато мовних засобів у творах поета поєднувалося з ідеями боротьби за волю. Вдруге ці твори видано в одній книжці під назвою «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (1844). Крім того, до арешту й заслання окремими книжками надруковано поеми «Гамалія» і «Тризна» (1844). В рукописах поширювалися поеми «Сон», «Кавказ», «Єретик», «І мертвим, і живим...», вірш «Заповіт» та інші революційно насажені твори, що мали агітаційне, освітнє і виховне значення.

Ще до виникнення Кирило-Мефодіївського товариства Т. Г. Шевченку, який щойно закінчив навчання в Петербурзькій академії художеств, вже мав план діяльності на ниві народної освіти. Його родич В. Г. Шевченко у спогадах розповів про ці думки поета. Перебуваючи у 1845 р. в рідному селі Кирилівці, останній показував там портрети своїх приятелів, які «умовились працювати задля народної просвіти». Вони мали на меті створити громадську касу, яка б допомагала біднякам здобувати вищу освіту в університеті. Закінчивши університет, особи, яким надавалася допомога, повинні були шість років працювати учителями в селах. Передбачалося дістати від уряду дозвіл на відкриття шкіл в державних і поміщицьких селах. Т. Г. Шевченко говорив, що «думка, як би завести по Україні добрі сільські школи, народилася у нього ще тоді, як він був у кирилівській школі»³⁶.

З 8 грудня 1843 р. при Київському університеті існувала Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, підпорядкована генерал-губернатору. За рекомендацією професора М. О. Максимовича, Т. Г. Шевченко став членом-співробітником цієї комісії, яка займалася археологією і етнографією, збиранням і упорядкуванням архівних документів. «Після випуску з академії,— писав поет про себе під час слідства в справі Кирило-Мефодіївського товариства,— влаштувався до Київської археографічної комісії співробітником в галузі малювання і збирання народних легенд, казок, пісень в південно-руських губерніях». Ця практична і водночас наукова діяльність імпонувала Т. Г. Шевченкові,

який за короткий час навчання в Академії художеств дістав енциклопедичну освіту.

Т. Г. Шевченко особисто прагнув працювати в галузі освіти і домогся призначення на посаду вчителя малювання в Київський університет. У заяві на ім'я попечителя Київського учбового округу (27 листопада 1846 р.) Тарас Григорович писав, що він, закінчивши курс навчання в Академії художеств по класу професора Карла Брюллова, присвятив себе «переважно вивченню художньої сторони нашої батьківщини» і бажає використати здобуті в мистецтві знання для навчання «молодих людей» в учбовому закладі. Крім викладання живопису, Т. Г. Шевченко ще зобов'язувався безплатно виконувати замовлення по літографуванню в університетській друкарні³⁷.

10 грудня 1846 р. Т. Г. Шевченко звернувся до шефа Київської археографічної комісії генерал-губернатора Д. Г. Бібікова з проханням, щоб з боку археографічної комісії, в якій він і надалі мав бажання залишатися співробітником, не було заперечень проти його призначення в університет учителем малювання і навіть просив його сприяння у цій справі³⁸.

Педагогічній діяльності в університеті поет надавав великого значення. «Коли б то ви були такі трудящі і добрі,— писав він з Борзни (Чернігівщина) 1 лютого 1847 р. в листі до М. І. Костомарова,— щоб розпитали в університеті (хоть у Глушановського (юрисконсульта.— Г. С.), він усі діла знає), чи я утверджений при університ[еті], чи ні... Коли б то бог дав мені притулитися до універ[ситету], дуже добре було б...»³⁹ М. І. Костомаров виконав прохання й повідомив поетові радісну звістку про призначення його вчителем малювання⁴⁰. Кирило-мефодіївці вітали поета і покладали на нього великі надії щодо поширення ідей товариства через освіту молоді. Арешт перешкодив його педагогічній діяльності.

Т. Г. Шевченко дбав про розвиток художньої освіти на Україні. Зокрема він створив серію офортів під назвою «Живописная Украина», куди увійшло шість творів: «У Києві», «Видубицький монастир у Києві», «Старости», «Судня рада», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 року». «Желая более сделать известными достопримечательности родины моей, богатой воспоминаниями историческими, и резко отличающейся от других народным бытом настоящего времени, я предпринял издание, названное мною «Живописная Украина...» — писав Т. Г. Шевченко в заяві до Товариства заохочування художників (жовтень 1844 р.)⁴¹. «Живопис-

ная Україна» мала значний успіх на Україні і сприяла естетичному вихованню художньої інтелігенції на реалістичних творах Т. Г. Шевченка.

Працюючи співробітником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Т. Г. Шевченко брав участь у наукових експедиціях в багатьох губерніях України, археологічних розкопках старовинних курганів (1845—1846). Він глибоко цікавився досягненнями історичної науки, особливо археології. «Я люблю археологію,— писав поет в щоденнику 13 серпня 1857 р. на засланні.— Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории»⁴².

Київська археографічна комісія неодноразово давала Т. Г. Шевченку відрядження з завданням — змальовувати історичні пам'ятники України, збирати народні пісні й казки, історичні матеріали про могили та урочища. Ці поїздки давали поетові матеріали не лише наукового характеру. Він спостерігав тяжке життя пригноблених селян, записував фольклорні матеріали, використовував свої враження в поетичній творчості. В передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченко 8 березня 1847 р. рішуче виступив проти ліберальних письменників, які, не знаючи народного життя, писали твори, де воно ідеалізувалося. «Щоб знать людей, то треба пожить з ними,— писав він.— А щоб списувать, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу»⁴³.

В Київській археографічній комісії Т. Г. Шевченко працював разом з М. І. Гулаком, який займав тоді посаду чиновника канцелярії генерал-губернатора і згодом став одним із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, професорами Київського університету М. О. Максимовичем, М. Д. Іванишевим (з ним поет розкопував давні могили), В. Ф. Домбровським, О. І. Ставровським, М. І. Костомаровим, вчителем Києво-Подільського повітового училища П. О. Кулішем, художником О. Ф. Сенчило-Стефановським, учителем гімназії П. Крижановським та іншими особами. Він брав участь у підготовці до видання розкішної книжки-фоліанта (російською і французькою мовами) під назвою «Древности, изданные Временною комиссией для разбора древних актов» (1846), де було вміщено чимало літографічних малюнків, виконаних фарбами і золотом. Книга вийшла у двох варіантах в Петербурзі і Києві. Вона мала певну художню і наукову цінність, звернула на себе увагу в Росії та за кордоном. Під час відряджень за завданням Київської археографічної комісії Т. Г. Шевченко робив подорожні записи, які пізніше дослідники назвали археоло-

гічними нотатками. Археологічні нотатки Т. Г. Шевченка містять чимало роздумів його над історичною долею українського народу⁴⁴. Про свої подорожі поет на засланні згадував у щоденнику, де він висловив і своє ставлення до пам'яток минулого, які свідчили про героїчну боротьбу народу України за свободу: «А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начиняла своим вольным и вражьем трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, врага деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная умирала. Вот что значит могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя»⁴⁵.

Вище йшлося про те, що один з головних засновників Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Гулак, вихованець Дерптського університету, підтримував ідею поширення освіти серед простого народу, а також схвалював проект заснування сільської школи, висунутий у записці В. М. Білозерського. Він схилився до утопічної думки, що заснування шкіл та видання книг, поширення освіти з часом приведе до повстання пригноблених мас народу Росії проти поміщиків⁴⁶.

М. І. Гулак вважав, що для надійного поширення ідей свободи між слов'янськими народами необхідно засновувати школи, а також писати й видавати твори для простих людей. Лише так можна досягнути бажаного успіху якщо не тепер, то в майбутньому.

Маючи юридичну освіту, М. І. Гулак займався науковою роботою — досліджував взаємовідносини станів за давніх часів у слов'янських народів, історією Померанії (Помор'я), разом з М. І. Костомаровим готував до друку літопис Самійла Величка. Він написав велику працю (без назви), в якій містилися радикальні думки й висновки про початок кріпацтва на Русі. Разом з тим в М. І. Гулака зберігався рукопис невідомого автора під назвою «Рассуждение о поземельной собственности в Малороссии», де йшлося про жалювання Катериною II маєтків вельможам⁴⁷. Таким чином, предмет наукових занять М. І. Гулака визначився цілком ясно — становище народних мас, пригноблених феодалами з давніх часів. Він вивчав також чеську і сербську мови, радив іншим кирило-мефодіївцям займатися слов'янськими мовами.

М. І. Гулак належав до революційно-демократичної частини Кирило-Мефодіївського товариства й шанувальників поетичного таланту Т. Г. Шевченка. Його думки про долю

пригнобленого народу та майбутню селянську революцію були близькими до Шевченкових.

Погляди Т. Г. Шевченка і М. І. Гулака поділяв О. О. Навроцький, який перед арештом (1847) закінчив історико-філологічний відділ філософського факультету Київського університету, вивчав російську (твори Г. Р. Державіна і О. С. Пушкіна) і німецьку (твори Й. Гете і Ф. Шіллера) літератури. Він написав наукову працю під назвою «Гайдамаки», яку вважав корисною для збудження «воїнственного і вільного духу» серед жителів України⁴⁸. Очевидно, назву твору О. О. Навроцький запозичив у Т. Г. Шевченка. Наукову працю з самого початку він підпорядковував інтересам суспільно-політичної боротьби. У лютому 1847 р. О. О. Навроцький мав намір їхати в Полтаву, щоб дістати місце вчителя Петровського кадетського корпусу, де вже працювали В. М. Білозерський і Д. П. Пильчиков.

Прихильником освіти простого народу виступив студент Київського університету Г. Л. Андрузький. У чорновому «Проекті досягнення можливого ступеня рівності й свободи (переважно в слов'янських землях)», написаному до арешту, він значне місце відводив освіті в оновленні суспільства. На думку кирило-мефодіївця, освіта сприятиме «викоріненню будь-якого зла». «Свобода простого народу,— говориться в проекті,— довершить це, вкорінивши освіту в усіх прошарках народу, і, давши волю розвиткові народності, що є першою умовою вищого ступеня суспільного добробуту, рівні державні права для всіх осіб дадуть владу мудрості»⁴⁹. Отже, поширення освіти Г. Л. Андрузький тісно пов'язував з ліквідацією кріпацтва, яке пригнічувало селян й гальмувало їх духовний розвиток.

У преамбулі до цього проекту йдеться про необхідність реформи суспільних відносин насамперед у Росії. На думку автора, будь-якому прагненню до реформи в той час перешкождали три фактори: поділ народу на стани, сваволя монарха і неправильний напрям освіти. Для усунення цих перешкод передбачалось здійснити відповідні політичні заходи: а) злити стани або тісно об'єднати їх «загальним благогородним інтересом»; б) обмежити волю монарха законами; в) дати освіту в інтересах переважно суспільного життя⁵⁰. Ці помірковані заходи певною мірою зближували позицію Г. Л. Андрузького в Кирило-Мефодіївському товаристві з його ліберальною частиною.

Цікаві й радикальні думки висловив Г. Л. Андрузький і в творі під назвою «Ідеал держави», де йшлося про необхідність ліквідації станів, запровадження рівності перед

законом і особистої свободи людей, обмеження кріпосництва й скасування самодержавства, які гальмували суспільний прогрес, визнання республіки кращим устроєм в суспільстві⁵¹.

Обидва твори Г. Л. Андрузького стали і певним вкладом в суспільні науки — історію, право, політичну економію тощо.

Г. Л. Андрузький працював також у галузі мовознавства — складав азбуку, удосконалював орфографію української мови. Про його азбуку знав І. Я. Посяда, який поділяв думки кирило-мефодіївців про освіту простого народу рідною мовою.

Слід вказати, що студент І. Я. Посяда цікавився історією України, зокрема визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького, діяльності якого дав високу оцінку. «Хмельницький, — писав він, — по-моєму, добре розумів цей народ і тому по-братерськи з'єднав його з Росією. Хмельницький заслуговує в моєму серці найвищої подяки, тому що він своїм об'єднанням зберіг, а не занастив український народ»⁵². І. Я. Посяда вивчав російську літературу, особливо творчість М. В. Гоголя, яка стала предметом дослідження в його майбутній кандидатській дисертації.

Займаючись наукою, І. Я. Посяда мріяв і про освіту українського народу, підтримував освітні ідеї, що їх висловлював Т. Г. Шевченко в Кирило-Мефодіївському товаристві. Він висував пропозицію щодо видання українською мовою «Сельского чтения» В. Ф. Одоевського для освіти і морального виховання простого народу.

Кирило-мефодіївці ставили прогресивну й гуманну мету в статуті — дбати про поширення грамотності серед простого народу. Проте революційно-демократична й ліберальна групи в поглядах на суспільну роль освіти різко розходилися. Т. Г. Шевченко та його однодумці вважали освіту гострою зброєю у боротьбі проти самодержавно-кріпосницького ладу, запорукою суспільного прогресу, знаряддям виховання людей у дусі свободи, прищеплення їм ідей тираноборства й ненависті до гнобителів. Ліберали ж вбачали в освіті головного рушія суспільного розвитку, прагнули використати освіту й виховання для примирення класових суперечностей, вважали освіченість людей панацеєю від усіх незгод у класовому суспільстві.

Принципові розходження поглядів цих груп Кирило-Мефодіївського товариства на завдання освіти не применшують значення постановки ними питання про поширення грамотності серед простого народу як корисної і необхідної

справи для суспільного поступу, подолання віковичної відсталості. Кирило-мефодіївці належали до світу учених, які зробили помітний вклад у дослідження з історії, літератури, етнографії, фольклористики та інших суспільних наук. Вони дбали про розвиток освіти й науки, вважаючи їх джерелом і засобом піднесення загальної культури на Україні. При цьому Т. Г. Шевченко і його однодумці виступали представниками демократичної культури, яка розвивалася в середовищі експлуатованої маси українського народу.

«В кожній національній культурі,— зазначав В. І. Ленін,— є, хоча б не розвинуті, *елементи* демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну»⁵³. Це положення може бути віднесене і до характеристики діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, коли розвивалися елементи демократичної культури і на Україні. Тоді розгорталася боротьба усіх прогресивних сил проти феодалізму, а національна культура перебувала в руках панівного класу — дворянства і буржуазії, як народжувалася в суспільстві. «...Коли не було ще розколу нації на буржуазію і пролетаріат,— підкреслював В. І. Ленін,— лозунг національної культури міг бути єдиним і цільним закликком до боротьби проти феодалізму і клерикалізму»⁵⁴.

Прогресивні ідеї кирило-мефодіївців щодо запровадження освіти й поширення грамотності серед простого народу знайшли свій дальший розвиток в діяльності наступних поколінь учасників суспільно-політичного руху, які в ході рішучої боротьби проти самодержавства й кріпосництва виступали також за демократизацію освіти і культури в країні.

7. АРЕШТ, УВ'ЯЗНЕННЯ І ЗАСЛАННЯ КИРИЛО-МЕФОДІЙВЦІВ

Кирило-Мефодіївське товариство існувало з січня 1846 по квітень 1847 р., тобто близько 15 місяців, і за цей час виробило програмні документи, розгорнуло та здійснило певну позитивну роботу. Однак йому не судилося провести в життя широкі плани. Через брак конспіративного досвіду і пильності учасників товариство було викрито.

Збори і дискусії кирило-мефодіївців часто проводилися у квартирі М. І. Гулака, який жив на вулиці Стрілецькій

(за іншими відомостями — Кадетській) у будинку протоієрея Андріївської церкви В. Завадського (батька засновника Харківсько-Київського таємного товариства П. В. Завадського). Сусідом Гулака виявився син жандармського офіцера студент Київського університету О. М. Петров, який ще в грудні 1846 р. почав через стіну підслуховувати розмови членів товариства, слідкувати за їх діяльністю і в ролі провокатора проник у товариство (прийнятий М. І. Гулаком). Втершись в довір'я Гулака і Навроцького, він познайомився з програмними документами і навіть зняв собі копію з статуту товариства¹.

Спочатку Петров усно повідомив про існування товариства помічникові попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефовичу (28 лютого 1847 р.). Можливо, цей донос і наполягання Юзефовича послужили причиною того, що адміністрація Тимчасової комісії для розгляду давніх актів вже 1 березня звільнила з служби Т. Г. Шевченка. В щоденнику поет не дарма назвав Юзефовича «зрадником»².

3 березня 1847 р. провокатор Петров представив попечителю учбового округу О. С. Траскіну письмовий донос на Кирило-Мефодіївське товариство. В ньому повідомлялося про зміст бесід Гулака, Савича, Костомарова і Навроцького, утворення таємного товариства, яке прийняло емблему — перстень з іменами слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія, дав характеристику програмних документів — статуту і «Книги буття українського народу» (названої ним «Законом божим»), а також революційних творів Т. Г. Шевченка. Нарешті Петров описав подробиці власних розмов з Гулаком і Навроцьким та вступу до товариства. Попечитель доручив Петрову «продовжувати діяти повністю в дусі товариства», аби зібрати більше відомостей для з'ясування діяльності товариства. В новому доносі від 29 березня 1847 р. О. М. Петров писав про участь у товаристві О. В. Марковича, який читав у квартирі М. І. Гулака «Книгу буття українського народу» і говорив про неї з «дивною похвалою»³.

Попечитель учбового округу негайно повідомив зміст першого доносу і представив копію статуту таємного товариства генерал-губернатору Д. Г. Бібікову, який саме тоді перебував у Петербурзі. 17 березня Бібіков усі ці матеріали передав шефу жандармів О. Ф. Орлову і запропонував заарештувати М. І. Гулака, який тоді вже працював у канцелярії Ради Петербурзького університету⁴.

Повідомлення про існування на Україні таємного політичного товариства викликало тривогу в корпусі жандар-

мів. О. Ф. Орлов спішно доповів справу спадкоємцеві престолу Олександрові Миколайовичу (Микола I саме хворів) і отримав дозвіл на арешт Гулака. 17 березня 1847 р. в III відділі була заведена сумнозвісна справа «Про Україно-слов'янське товариство». Другого дня жандарми заарештували Гулака⁵.

На підставі доносу Петрова і захопленого в Гулака листування шеф жандармів запропонував генерал-губернатору Д. Г. Бібікову заарештувати, зробити обшук і допитати М. І. Костомарова, І. Я. Посяду, О. В. Марковича, О. Д. Тулуба, Г. Л. Андрузького, Т. Г. Шевченка, В. М. Білозерського, О. О. Навроцького. Бібіков доручив Київському губернаторові, попечителеві учбового округу і жандармському полковникові Білоусову провести арешти в Києві⁶. Арешту підлягали й члени товариства П. О. Куліш і В. М. Білозерський, які перебували у Варшаві, М. І. Савич (подорожував у Німеччині), а також поручики П. Л. Ашанін і М. Х. Бушен, професор Ф. В. Чижев (слов'янофіл, який знаходився у закордонному науковому відрядженні), згадані в листуванні кирило-мефодіївців⁷.

За браком доказів причетності до Кирило-Мефодіївського товариства студента О. Д. Тулуба, який певний час перебував під арештом у Київській фортеці, місцеві власті після допиту звільнили. Кирило-мефодієвець Д. П. Пильчиков до слідства не притягався, і свідчення про його участь у таємному товаристві жандарми залишили без уваги. Пояснення причин цим фактам документи не дають.

Царський уряд приділяв велику увагу слідству в справі Кирило-Мефодіївського товариства. В III відділі вівся спеціальний «Журнал дій... в справі колезького секретаря Миколи Івановича Гулака і Слов'янського товариства» з 17 березня по 14 червня 1847 р.⁸ Цей журнал регулярно, в міру проведення розшуку і допитів, подавався Миколі I для читання. Цар весь час уважно слідкував за ходом слідства, і вже цей факт свідчив про те, наскільки небезпечним для існуючого ладу вважалося Кирило-Мефодіївське товариство, викрите на Україні через кілька місяців після значного антифеодального повстання народних мас Галичини, відгуки якого мали місце між селянством Правобережної України і в середовищі інтелігенції.

Слідство в Петербурзі розпочалося з допитів арештованого М. І. Гулака, якого жандарми вважали за головного організатора й керівника таємного товариства і така думка в них залишилася до кінця слідства. Гулак ні в чому не зізнався, але в нього під час обшуку знайдено перстень

з написом «Св. Кирилл и Мефодий», два рукописи «Книги буття українського народу», що містила 109 параграфів «різних демократичних ідей, спрямованих на знищення всякого роду властей», і відозви до українців, великоросіян і поляків⁹. Відібране листування свідчило про зв'язки Гулака з іншими слов'яністами за кордоном. Гулака допитував спочатку управитель III відділом генерал-лейтенант Л. В. Дубельт, а через кілька днів сам шеф — граф О. Ф. Орлов. Однак ні умовляння, ні погрози не впливали на заарештованого: він рішуче відкидав звинувачення і заявляв, що дав «клятвенне слово» нічого і нікого не видавати. Тоді жандарми вдалися до підлих засобів — надіслали листа до батька Гулака з проханням подіяти на синову «упертість», викликали з Синоду «освіченого священника» А. І. Малова для «релігійного умовляння» і, нарешті, кинули «злочинця» до Олексіївського рavelину Петропавлівської фортеці (раніше там сиділи декабристи) як «закоренілого і доведеного політичного злочинця», для утримання «найсуворішим чином»¹⁰.

На підставі письмового доносу і усних свідчень Петрова, а також захоплених у Гулака документів III відділ 28 березня 1847 р. склав для царя доповідь під назвою «Про таємне Слов'янське товариство». Тут дана загальна характеристика напряму товариства: «Гулак і особи, які з ним листувалися, проявляють спосіб думок, ворожий нашому урядові... Малоросію і усі слов'янські племена невірною уявляють собі в пригніченому становищі, виражають полум'яне бажання визволити, особливо Малоросію, від цього становища і навіть натякають про якесь товариство, називаючи його християнським»¹¹.

У доповіді йдеться про донос Петрова і викриття таємної організації під назвою «Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія», арешт Гулака і знайдені в нього документи товариства, дано оцінку антимонархічних положень «Книги буття українського народу» як твору «найзлочиннішого змісту», статуту і правил товариства, названо його учасників — Савича, Навроцького, Шевченка, Костомарова, Куліша, Марковича, Білозерського, Посяду, Андрузького, вказано на «вперту затятість» Гулака, який на допиті відмовлявся в зізнанні, заходи примусу щодо нього і, нарешті, описано зроблені розпорядження про арешт 13 осіб, причетних до цієї справи. Шеф жандармів вважав, що «ця справа містить в собі надзвичайну важливість»¹².

З приводу справи про Слов'янське товариство за наказом царя шеф жандармів особисто інформував міністра народ-

ної освіти С. С. Уварова, у відомстві якого служила більшість причетних до неї осіб¹³.

Наприкінці березня і на початку квітня 1847 р. губернатор і царські жандарми в Києві спішно провели арешти кирило-мефодіївців. Першим вони заарештували М. І. Костомарова — в день його одруження 30 березня і, отримавши від нього пояснення, негайно відправили в супроводі жандарма до Петербурга. На станції Бровари Костомаров зустрівся з студентом Г. Л. Андрузьким. «За що вас?» — запитав Андрузький. Костомаров відповів: «Та Гулак в Петербурзі чорт зна що написав, а на мене звернув, а сьогодні день мого весілля!». «Ну що ж, нехай везуть; нехай і мене, виправдається», — сказав тоді Андрузький. Як видно, останній зрозумів причину арешту Костомарова — причетність до таємної організації. Сідаючи на візок, Костомаров ще по-французьки додав: «Скажіть Марковичу, щоб був обережним. Та іншим». Він звертався до Андрузького як спілєника. Доручення Андрузький не виконав, бо на березі Дніпра його в той самий день також схопили жандарми, й тримали під арештом в будинку університету, а після допиту відправили в Петербург¹⁴.

5 квітня при переправі через Дніпро на поромі жандарми заарештували Т. Г. Шевченка, який з Чернігівщини повертався до Києва. Вони відібрали в поета альбом віршів, листи, а також його власну рукописну збірку «Три літа». Київський губернатор І. І. Фундуклей знайшов у поета багато віршів «обурливого і злочинного змісту»¹⁵.

Після арешту кирило-мефодіївців у квітні 1847 р. поліція виявила прокламацію «До вірних синів України», приклеєну до штахета одного з будинків Києва. 13 квітня Д. Г. Бібіков надіслав копію прокламації шефу жандармів О. Ф. Орлову, повідомивши, що з приводу цієї знахідки ведеться слідство. В прокламації невідомий автор писав: «Брати! Настає великий час — час, в який вам трапляється нагода змити ганьбу, завдану прахові батьків наших, нашій рідній Україні, підлою рукою вічних ворогів наших. Хто з вас не підніме руки за велику справу. За нас бог і добрі люди». Жандарми III відділу небезпідставно зв'язували появу прокламації зі справою про «Україно-слов'янське товариство», а цар навіть вважав, що прокламація — справа польської еміграції. На листі Бібікова власноручна царська резолюція гласила: «Явна робота тієї ж загальної пропаганди з Парижа; довго цій роботі на Україні ми не вірили; тепер їй сумніватися не можна і слава богу, що так розкрилось». В кінці резолюції цар написав О. Ф. Ор-

лову: «Бібікову дай знати, що йому пора на місце і треба скрізь суворо наглядати»¹⁶.

Перед від'їздом з Петербурга на Україну Д. Г. Бібіков 14 квітня 1847 р. звернувся до Миколи I з офіційною запискою під назвою «Про київський учбовий округ», де констатував, що відносини попечителя і генерал-губернатора «невизначені й незручні, особливо в системі виховання». Зважаючи на те, що «в Малоросії і між деякими особами з малоросіян, учителів і учнів у Києві, відкрився у цей час шкідливий напрям», Бібіков запропонував на деякий час управління Київського учбового округу підпорядкувати в усіх відношеннях генерал-губернаторові під головним наглядом міністра народної освіти. Цар схвалив пропозицію Бібікова і наказав повідомити про це міністра народної освіти, «не обумовлюючи причин» такого рішення¹⁷. Так виникла в справі товариства частина під назвою «Про обурливу відозву в Києві і підпорядкування учбових закладів Київ. воен. губернаторові». Підпорядкування учбових закладів генерал-губернаторові означало посилення урядової реакції на прояви суспільно-політичного руху.

Що стосується «обурливої відозви», то Бібіков 17 червня 1847 р. (на нагадування О. Ф. Орлова) повідомив, що автора її ще не відкрито¹⁸. Натрапити на його слід жандармам так і не вдалося.

До середини квітня майже всі члени Кирило-Мефодіївського товариства були доставлені жандармами до Петербурга і ув'язнені в каземати похмурого будинку III відділу¹⁹. Тоді ж М. І. Гулак, М. І. Костомаров, В. М. Білозерський, Т. Г. Шевченко, П. О. Куліш, О. О. Навроцький і Г. Л. Андрузький, а дещо пізніше — І. Я. Посяда, О. В. Маркович і М. І. Савич стали перед спеціальною слідчою комісією, яку очолив начальник штабу корпусу жандармів і управитель III відділом генерал-лейтенант Л. В. Дубельт. Для кожного арештованого розроблялися детальні, з найменшими подробицями, «питальні пункти», на які арештовані складали відповіді у письмовій формі.

Жандарми уважно вивчали захоплені в арештованих папери. Зокрема в М. І. Костомарова вони виявили рукопис «Книги буття українського народу» українською мовою, три легенди про св. Кирила і Мефодія, записку про панславізм, записку про слов'янські народи, де висловлені «думки слов'яністів про важливість і вільність слов'янських племен в давні часи, про необхідне прагнення їх злитися в одно ціле» і про надії, що це злиття «рано чи пізно обов'язково станеться». Крім того, в нього відібрано п'ять листів Ку-

ліша, на кількох аркушах неопубліковані вірші «обурливо-го змісту» і дві книги віршів Т. Г. Шевченка (рукописна ілюстрована і друкована), наповнених «вільними думками», рукописну драму польською мовою (без автора), присвячену польським революціонерам, про утиски Польщі й Литви царизмом, перстень з написом «Св. Кирилл и Мефодий» та печатку з вибитими словами «Иоанн, гл. VIII, ст. 32», в якому сказано: «И уразумеете истину и истина освободит вы»²⁰.

В розпорядження ІІІ відділу з Києва надійшли і матеріали попереднього дізнання. Крім першого письмового доносу Петрова і його усних відповідей на запитання попечителя учбового округу, жандармам представлено копію донесення київського губернатора генерал-губернатору про обшук 29 березня в квартирах Марковича, Костомарова, Тулуба, Посяди і Андрузького у Києві і відібрані в них папери та речі, пояснення Костомарова, додаткові письмові свідчення Петрова, матеріали допиту Тулуба, Посяди і Марковича²¹.

Особлива увага на слідстві приділялась головним організаторам і керівникам товариства. Як уже говорилося, перші допити Гулака не дали результатів. 1 квітня він відповідав на запитання жандармів, але в належності до товариства не зізнався і нікого не видав. На очній ставці 15 травня з Білозерським, Костомаровим, Посядою, Андрузьким і Петровим Гулак рішуче відмовився визнати будь-які звинувачення проти нього. Дізнавшись про свідчення Білозерського і Костомарова, Гулак лише 17 травня визнав свою участь у товаристві і навіть взяв на себе авторство статуту і «Книги буття українського народу»²².

Твердо тримався під час слідства О. О. Навроцький. На допиті 10 квітня він не видавав товариства і заперечував навіть своє знайомство з творами Т. Г. Шевченка. І на додатковому допиті 30 квітня Навроцький заявив, що не читав «Книги буття українського народу», і лише під тиском свідчень інших кирило-мефодіївців змушений був визнати, що він знав деякі уривки з віршів Шевченка, але всі вони «чисто літературного змісту і не містили в собі ніяких протизаконних думок». Разом з тим Навроцький заперечував звинувачення в зберіганні та поширенні віршів Т. Г. Шевченка²³. Жандармам так і не вдалось вирвати у Навроцького істотних визнань про товариство, незважаючи на всі їх зусилля. «Навроцький у своєму свідченні ні в чому не признався,— зазначено в «Журналі дій» 14 квітня.— Він твердить, що якщо чув іноді від багатьох осіб судження

про слов'янство, то лише учені,— про таємне ж товариство, об'єднання слов'янських племен і державне перетворення нібито зовсім нічого не знає»²⁴.

Ув'язнення кирило-мефодіївців і слідство в похмурому будинку жандармів III відділення царської канцелярії Т. Г. Шевченко яскраво зобразив у вірші «Н. Костомарову» (19 травня 1847 р.), написаному в казематі:

Веселе сонечко ховалось	Сердешним чаєм напували
В веселих хмарах весняних.	І часових переміяли,
Гостей закованих своїх	Синемундирних часових.

У спогадах М. І. Костомаров писав, що Т. Г. Шевченко на слідстві «відзначався безтурботною веселістю і жартівливістю». Після оголошення царського присуду поет, прощаючись з Костомаровим, сказав: «Не журись, Миколо, ще колись будем укупі жити». Проте обстановка слідства, мабуть, не могла настроїти поета на такий лад, як його описав Костомаров. Адже в згаданому вище вірші Т. Г. Шевченко з невимовною тугою писав:

Дивлюсь: твоя, мій брате, мати	Хвалить тебе не перестану!
Чорніше чорної землі	Що я ні з ким не поділю
Іде з хреста неначе знята...	Мою тюрму, мої кайдани!
Молюся! Господи, молюсь!	

Цей вірш — свідчення того, що жандармам не вдалося зламати волі й духу поета.

Мужнім і непохитним борцем стояв перед жандармами Т. Г. Шевченко, якому 21 квітня вчинено єдиний допит і 15 травня очна ставка з Андрузьким. На всі запропоновані 22 запитання поет дав гідну відповідь, не видавши товариства. При цьому не лише не виправдовувався за свої революційні вірші, а навпаки, причиною їх появи назвав загальне невдоволення в країні царським урядом та «жахливий гніт селян поміщиками». На слідстві Шевченко визнав себе автором «зухвалих і обурливих віршів», але всі інші звинувачення відкинув²⁵.

«Художник Шевченко,— зазначено в «Журналі дій»,— закінчив свої відповіді, але його свідчення ніскільки не прояснюють справи. На всі головні питання про Слов'янське товариство, його членів і їх задуми він відповідав рішучим незнанням». Поет заявив, що випадково був знайомий з Гулаком, Костомаровим, Кулішем та іншими, але не чув від них ніяких «протизаконних» розмов, та й сам нібито «не вдавався ні до яких політичних ідей». Жандарми дійшли висновку: «Безперечно, не вірші Шевченка подобались молодим людям, які задумували народний переворот, а його зухвальство і буйні, обурливі думки, за які вони

могли вважати його для себе важливою зброєю для поширення своїх ідей»²⁶. Жандарми зрозуміли могутню силу революційного слова поета.

Інші кирило-мефодіївці не змогли зберегти таємницю існування товариства і під тиском жандармів мусили визнавати свою участь в ньому, вказувати на інших діячів.

14 квітня дав відповіді на запропоновані жандармами запитання Г. Л. Андрузький, який своїми свідченнями по суті видав існування товариства, назвав його учасників і у загальних рисах змалював основні принципи ідеології й тактики кирило-мефодіївців, напрямки діяльності товариства і його політичний характер. «Перевага в діяльності малоросіян була настільки велика, — свідчив Андрузький, — що слов'янське товариство майже випустило з виду головну мету — об'єднання усіх слов'янських племен — і турбувалось лише про Малоросію, відновлення її народності, мови і навіть незалежності». Як засоби для досягнення мети Андрузький назвав поширення освіти і примирення вороженці між народами. Повинен «був повторитися 1825 рік». Андрузький вказав на існування в товаристві двох партій: «поміркованої» (Костомаров, Гулак) і «непоміркованої» (Шевченко, Куліш). Крім цих чотирьох осіб, членами товариства Андрузький назвав Білозерського, Навроцького, Марковича, Посяду, Пильчикова, Судовщикова, Загурського і себе. Не маючи певних відомостей, Андрузький заявив, що товариство не мало «особливої організації» і положень або статутів, трималось «доброю волею кожного»²⁷. Помилковим було віднесення Гулака до «поміркваних», а Куліша до «непоміркваних» діячів товариства.

У відповідях, представлених III відділові 17 квітня, П. О. Куліш не виказав ніяких фактів про Слов'янське товариство та його «політичні задуми». Він клявся, що «не причетний до злочинного напрямку», а про існування товариства не знав. Щодо «вільних думок» у паперах і книгах Куліш визнав можливу від них шкоду, пояснюючи, що все це сталося від його надмірної любові до України. Він відмовлявся від знайдених під час обшуку «Книги буття українського народу» та інших «злочинних паперів», вказуючи, що вони належать В. М. Білозерському, з яким у Варшаві він жив в одній квартирі. 24 квітня Куліш звернувся до Л. В. Дубельта з листом, в якому знову каявся і просив помилування. Визнаючи свої «помилки», Куліш обіцяв царю і жандармам усі свої зусилля й здібності направити на те, щоб майбутніми творами «загладити шкоду», що сталося від його «нерозсудливих дій»²⁸.

15 квітня жандарми запропонували М. І. Костомарову спочатку п'ять запитань, а 17 квітня ще сімнадцять, на які він закінчив відповідати лише 20 квітня. Ознайомившись з свідченнями Костомарова, жандарми зробили запис у журналі: «Свідчення його складають сукупність прямо неправдивих пояснень, суперечностей, темних напіввизнань і загальної затятості». Він намагався все пояснити в «дозволеному» вигляді і виставити себе невинним, але разом з тим видав існування товариства і його учасників, а себе показав «однією з важливих осіб у зловмисності слов'янств». Костомаров звинувачував Гулака в намірі створити Слов'янське товариство, а Марковича, Посяду і Навроцького назвав його учасниками, Савича — прихильником «французького комунізму». Він дав суперечливі характеристики Гулаку, Кулішу, Білозерському, Навроцькому та іншим особам, плутані пояснення про утворення товариства і появу «Книги буття українського народу». Заплутуючись у свідченнях, Костомаров раз-у-раз видавав жандармам нові відомості про діяльність товариства. Все це дало їм можливість зробити висновок, що хоч можливо й не було остаточно організованого таємного товариства, але «без сумніву молоді люди займались політичними ідеями, прагнули до перевороту і коли б самі не зробили важливого безпорядку, то могли посіяти, а може вже й посіяли шкідливе насіння у підростаючому поколінні...»²⁹

На початку травня 1847 р. М. І. Костомаров звернувся до шефа жандармів з проханням дозволити йому подати нові свідчення, оскільки раніше він знаходився «в збентеженому дусі», під впливом «розумових випадків» і припустився багатьох «нісенітниць». Жандарми не лише дозволили, але й дали «для міркування» попередні свідчення.

В спогадах М. І. Костомарова є відомості, що управитель 1-ї експедиції III відділу М. М. Попов порадив йому розповісти якусь іншу версію щодо «Книги буття українського народу» і не брати на себе вини навіть за переклад частини цього рукопису з польської мови, а про товариство розповісти як про організацію панславістичну. 7 травня Костомаров замість попередніх дав нові свідчення. Він характеризував товариство як коло знайомих людей, що без статуту займалися «слов'янською наукою», переслідуючи «чисто учений напрям». Майбутнє слов'ян ці люди нібито уявляли у вигляді «федеративної монархії під владою російського царя». Від Шевченкових революційних ідей Костомаров повністю відмежувався. Загалом Костомаров характеризував товариство як незначне за чисельністю і по-

літично нешкідливе, бо воно нібито трималось лише шляхів «учених і мирних», зосереджувало свої зусилля на поширенні «православ'я і освіти», а такі заходи могли привести до мети хіба через сотні або тисячі років. «Одним словом,— зроблено висновок у «Журналі дій»,— розумування їх були не більш як учена маячня»³⁰.

Царським жандармам виявились до вподоби і відверті вірнопідданські свідчення В. М. Білозерського. 26 квітня він подав слідчим відповіді на 30 заданих йому запитань, а на другий день на ще одне додаткове. При цьому відповіді і пояснення Білозерського жандарми вважали вірогіднішими від «опису Андрузького». Як і Костомаров, Білозерський намагався показати товариство як наслідок «нешкідливих» учених занять ідеями панславізму, при цьому звужував його склад і діяльність. Ідеї об'єднання слов'янських народів він зводив до панславістичних намірів встановлення протекторату над ними російського імператора. Розповідаючи про мирні засоби і шляхи (поширення освіти, релігії тощо), Білозерський пояснював, що учасники товариства нібито сподівалися на схвалення їх діяльності царським урядом. Загалом Білозерський переконував жандармів, що товариство вважалось «колом людей, зв'язаних між собою дружбою, без будь-яких політичних і обурливих намірів». Він запевняв, що «слов'яністи» (Білозерський, Гулак і Костомаров) роз'їхалися в середині 1846 р. «охолоді до слов'янської ідеї»³¹. Жандарми досить схвально поставились до свідчень Білозерського, який також допоміг їм скласти версію про товариство як «нешкідливу» організацію.

Арештованих кирило-мефодіївців І. Я. Посяду і О. В. Марковича місцеві власті ув'язнили в Київській фортеці, де вони через хвороби перебували деякий час до відправки в Петербург.

Папери І. Я. Посяди (записки, листи тощо) привернули особливу увагу місцевих властей і жандармів III відділу. Київський губернатор І. І. Фундуклей, помічник попечителя учбового округу М. В. Юзефович і жандармський полковник Білоусов внаслідок двох допитів у березні й квітні дізналися, що І. Я. Посяда зустрічався з іншими членами товариства, складав записки про тяжке становище України і пригнічення селян поміщиками та урядовцями, листувався з приводу створення товариства для видання книг для простого народу, читав вірші Т. Г. Шевченка, вступив до Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія. Матеріали допитів надсилалися в Петербург. В кінці квітня 1847 р. і самого І. Я. Посяду доставили в III відділ, де на допитах

30 квітня і 17 травня він підтвердив свої свідчення, на підставі яких його звинувачували в антиурядових діях.

Певний інтерес жандарми виявили і до особи О. В. Марковича, якого двічі (у квітні і травні 1847 р.) допитували в Києві губернатор І. І. Фундуклей, попечитель учбового округу О. С. Траскін і жандармський полковник Білоусов. О. В. Маркович розповів про свої знайомства і зустрічі з іншими кирило-мефодіївцями, бесіди про бідність і неосвіченість селян, жорстоке ставлення до них поміщиків, необхідність визволення селян з кріпацтва, пояснював зміст свого листування, зокрема про видання книжок «Сельского чтения» для простого народу, розмови про визволення і об'єднання слов'ян, створення товариства, до якого його запрошував М. І. Костомаров, читання і зберігання віршів Т. Г. Шевченка. Ці свідчення були 28 травня доставлені в Петербург, а 2 червня і самого О. В. Марковича привезли в III відділ. Свідчення послужили підставою для звинувачення його в нелояльності до існуючої влади.

26 травня 1847 р. шеф жандармів подав царю підсумкову доповідь «Про Україно-слов'янське товариство», де викладався зміст доносу Петрова і подробиці арешту учасників товариства, давалась оцінка важливості справи, розкривалися результати слідства про діяльність таємного товариства, характеризувалися «обурливі рукописи» учасників товариства і визначався ступінь їх вини, містилися загальні висновки і рішення справи.

З доповіді видно, що слідством визнано «більш або менш винними» у справі «Про Україно-слов'янське товариство» десятьох осіб: Гулака, Білозерського, Костомарова, Куліша, Шевченка, Андрузького, Навроцького, Посяду, Марковича і Савича³².

Попередні відомості і відкриття в процесі слідства «представляли Україно-слов'янське товариство в надзвичайно важливому вигляді». Чимало обставин примушували думати, що товариство мало «остаточне влаштування таємної зловмисної справи», бо в Гулака знайдено статут товариства, з правил якого видно, що «україно-слов'яни» намагалися хоч і мирними засобами переважно поширенням освіти «з'єднати усі слов'янські племена і влаштувати в них народне представницьке правління», в деяких виявлено «Закон божий» («Книгу буття українського народу»), де містилися уже «не мирні передбачення», а «революційні й комуністичні правила», а до цього рукопису додавалися ще й «підбурливі відозви»; у багатьох знайдені вірші Шевченка «вищою мірою зухвалого і обурливого

змісту». Шефа жандармів стурбувало й те, що Петров і Андрузький змальовували діяльність товариства «як справу прямо революційну»³³.

Зваживши всі ці обставини, жандарми III відділу звернули найпильнішу увагу на ретельність ведення слідчої справи «Про Україно-слов'янське товариство». Слідством відкрито, що «політичне зло, на щастя, ще не встигло розвинутися до такого ступеня, як представлялось за попередніми відомостями». Доноси про діяльність таємного товариства надто перебільшували його загрозу, а «справа виявилась у вигляді, менш небезпечному»³⁴.

Шеф жандармів висловив думку, що таємне товариство існувало кілька місяців, а його учасники висловлювали багато «необережних суджень». Про М. І. Гулака в доповіді говорилося, що це людина з твердим характером, і вона «не зупинилася б на мирних засобах, якби таємні задуми його могли здійснитися». Шеф жандармів вважав, що Т. Г. Шевченко і П. О. Куліш не належали до товариства, але вони «винні за своїми власними окремими діями». Зокрема, Шевченко писав вірші українською мовою «найобурливішого змісту», висловлював сум «за поневолення і біди України», ображав осіб царської фамілії. «Шевченко здобув між своїми друзями славу знаменитого малоросійського письменника, а тому його вірші подвійно шкідливі й небезпечні». Він міг бути якщо не «дійовою особою» товариства, то «знаряддям» його учасників³⁵.

Твердження шефа жандармів про те, що Т. Г. Шевченко не належав до товариства, спростовується багатьма документами й свідченнями кирило-мефодіївців. Правдоподібно, що шеф жандармів був особливо зацікавлений у тому, щоб відділити поета від товариства, показати його ізольованим від суспільно-політичного руху на Україні. Т. Г. Шевченко у вірші «Згадайте, братія моя...» (з циклу «В казематі. Моїм союзникам посвящаю») повністю спростував жандармську версію про неналежність його до таємного товариства:

Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось:
Як ви гарнесенько і я
Із-за решотки визирали.

І певне, думали: — Коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На цій зубоженій землі?³⁵

Відносно П. О. Куліша в жандармському документі говорилося, що він помилявся, але не виношував задумів, спрямованих проти існуючого ладу, і був «відданим престолові».

У загальних висновках шеф жандармів писав: «Україно-слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія було не

більше як учена маячня трьох молодих людей. Засновники його Гулак, Білозерський і Костомаров за своїм становищем у світі учених людей, звичайно, не були б спроможні ні залучити у своє товариство військових або народ, ні зробитися швидкою причиною повстання. Але шкода від них могла відбутися повільна і тим більше небезпечна. Виховуючи юнацтво, вони мали можливість сіяти в підростаючому поколінні зіпсованість і готувати майбутнє безладдя. На щастя, зло ще не визріло, частково знищилось само по собі, а решта відвернена розпорядженням уряду»³⁶.

Шеф жандармів зрозумів слабкість сил товариства і його неспроможність у той час на серйозні акції, але у висновках немає недооцінки його діяльності і можливих наслідків. Знаючи загальний ріст в країні вільнодумства, опозиційних настроїв до самодержавства і кріпосництва, III відділ вбачав небезпеку і в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, антикріпосницька і антимонархічна спрямованість програмних документів якого була цілком очевидна; доведена слідством і певна робота кирило-мефодіївців у напрямі здійснення планів та задумів.

Шеф жандармів у доповіді царю зазначав, що слідство проводилося «з усією суворістю», а тому «слідів Україно-слов'янського товариства не залишилося»³⁷.

Відносно учасників таємного товариства він вважав, що «було б зручніше покарати їх без суду, але не зберігаючи в таємниці рішення справи, аби усім було відомо, яку долю приготували собі ті, хто займався слов'янством в душі, суперечному нашому урядові, і навіть відволікати інших слов'янофілів від подібного напрямку»³⁸.

Покаранням кирило-мефодіївців царизм намагався настрахати також слов'янофілів, які у своїй діяльності відхилилися від офіційної ідеології, примусити їх вірою і правдою служити самодержавно-кріпосницькому ладові. У доповіді шефа жандармів конкретно викладалися пропозиції щодо вирішення справи, які лягли в основу визначення кари кирило-мефодіївцям.

Визначаючи міру покарання учасникам Кирило-Мефодіївського товариства, шеф жандармів безпідставно і досить штучно поділив їх на безпосередніх учасників товариства (Гулак, Костомаров і Білозерський), небезпечних своєю літературною діяльністю (Шевченко, Куліш) і близьких до товариства, але не членів його (Андрузький, Навроцький, Посяда, Маркович і Савич). В такий спосіб шеф жандармів намагався підкреслити слабкість сил таємної організації.

М. І. Гулака «як головного керівника Україно-слов'янського товариства, який спочатку і довго відпирився у своїх злочинних задумах, а ще більше як людину, здатну на будь-яку шкідливу для уряду справу» пропонувалось кинути на три роки в Шліссельбурзьку фортецю, а потім відправити у віддалену губернію під суворий нагляд. Погодившись з цим, цар додав на полях: «Нехай виправиться у способі думок»³⁹. Після ув'язнення Гулака відправлено на заслання у Пермську губернію.

За участь у товаристві М. І. Костомарова, який придумав перстень і назву товариству, дав хід «злочинному рукописові «Закон божий», хоч він і відверто у всьому признався, вирішено ув'язнити на один рік у Петропавлівській фортеці, а пізніше відправити в одну з великоросійських губерній на службу («не по ученій частині») з встановленням за ним суворого нагляду. Цар визначив місце заслання: «У В'ятську губернію»⁴⁰. Після року ув'язнення Костомарова було заслано в Саратов.

В. М. Білозерського, який брав участь у товаристві, склав його статут і «злочинний рукопис» для пояснення того статуту, але визнав вину і щиро розкався, пропонувалось протримати чотири місяці у фортеці, а потім заслати в одну з великоросійських губерній на цивільну службу (не по міністерству народної освіти), під нагляд начальства, поки не доведе «нешкідливість свого способу думок старанною службою і статечною поведінкою». Білозерському цар власноручно визначив: «За відвертість прямо на службу в Олонецьку губернію — під нагляд»⁴¹. Там він кілька років служив чиновником у Петрозаводську.

Царизм особливо жорстоко покарав Т. Г. Шевченка. «Художника Шевченка, — говорить в доповіді шефа жандармів, — за створення обурливих і вищою мірою зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, відправити рядовим в Оренбурзький окремих корпус з правом вислуги, доручивши начальству найсуворіше наглядати, аби від нього ні під яким виглядом не могли виходити обурливі і пасквільні твори». Отже, поета карали за його твори революційного змісту. А на полях доповіді цар ще збільшив кару: «Під найсуворіший нагляд і з заборонаю писати й малювати». Шевченко особливо гірко переживав цю варварську заборону⁴².

Щодо П. О. Куліша жандарми взяли до уваги те, що «він сам зі страхом тепер бачить ту шкоду, яка могла відбутися від його творів», висловлює «щирий жаль про минулу свою помилку, що з'явилася від надміру любові до

своєї вітчизни», і визначили йому кару — ув'язнення в фортеці на чотири місяці, а потім відправку в одну з великоросійських губерній на службу («не по ученій частині») з встановленням суворого нагляду і без увільнення на Україну або виїзду за кордон і щоб цензура звертала пильну увагу на його твори. Цар до цього ще додав: «Заборонити писати і на службу в Вологду»⁴³. П. О. Куліша без ув'язнення було заслано в Тулу.

О. О. Навроцького за участь в таємному товаристві і «упертість в незізнанні» вирішено витримати шість місяців на гауптвахті, а потім відправити на службу в одну з віддалених великоросійських губерній під суворий нагляд⁴⁴. Відсидівши на гауптвахті у Вятці півроку, він відбував заслання у одному з повітів Вятської губернії.

Студентів Г. Л. Андрузького, який складав «обурливі вірші і проекти про державну перебудову, доходючи в них до республіканських думок», та І. Я. Посяду, який писав «з перебільшенням» про «бідкування малоросійських селян», вирішено відправити в Казанський університет для закінчення навчання, а потім заслати на службу у великоросійські губернії (першого під нагляд властей і без звільнення на Україну)⁴⁵. З Казані Андрузького відправлено в Петрозаводськ на службу, а Посяду — в Рязань.

30 травня шеф жандармів представив царю окрему доповідь і зазначив міру покарання О. В. Марковичу. За зв'язки з таємним товариством Марковичу визнано за покарання перебування під арештом у Київській фортеці і вирішено заслати його в Орловську губернію з заборону звільнення на Україну, поки «не доведе нешкідливість свого способу думок відданою службою і статечною поведінкою»⁴⁶. На засланні в Орлі він одружився з М. О. Вілінською (Марком Вовчком).

Під час слідства М. І. Савич перебував за кордоном у м. Франкфурті на Майні (Німеччина). 10 червня 1847 р. російський посланник при Німецькому союзі повідомив Савичу царський наказ негайно повернутися в Росію. Савич дав розписку дипломатам, що він одержав наказ і немає причин для затримки його за кордоном. Однак прибувши 12 червня в м. Кассель (земля Гессен), він намагався покінчити життя самогубством — у бані перерізав собі судини на руках і шиї бритвою, але служителі вчасно це помітили і врятували самогубця. Кассельській поліції Савич заявив, що причиною замаху на життя є царський наказ повернутися в Росію і він, хоч і ні в чому не винний, «боявся бути засудженим». Німецький лікар виявив у нього захворюван-

ня іпохондрією. В супроводі лікаря, поліцейського чиновника і офіцера Савич був доставлений у Петербург 16 липня і в той же день прийнятий управителем 1-ї експедиції III відділу М. М. Поповим ⁴⁷.

Тоді ж М. І. Савич звернувся до царя з листом, в якому розповідав, що в Парижі він видавав себе за представника роду Романових і, «наслідуючи приклад французів, ліберальничав». На допиті він не вніс нічого істотного в справу про товариство: підтвердив знайомство з Гулаком, Костомаровим і Навроцьким, розмови у квартирі Гулака про об'єднання слов'янських народів, але відносно антимонархічних висловлювань і намірів щодо використання для перевороту Київської фортеці та військових училищ рішуче заперечував звинувачення, висунуті Петровим. 22 липня цар наказав відправити М. І. Савича в його маєток у Гадяцький повіт Полтавської губернії, доручивши нагляд за ним місцевому начальству і повітовому предводителю дворянства, який повинен був турбуватися ще й про лікування Савича ⁴⁸.

Розправляючись з учасниками таємного товариства, царський уряд у той самий час не забув щедрою рукою винагородити донощика і зрадника Петрова: йому достроково присуджено ступінь дійсного студента (тобто нарівні з тими, хто закінчував університет), зараховано чиновником у штат III відділу і видано грошову нагороду. Крім того, удвічі збільшено пенсію його матері ⁴⁹.

Закінчуючи доповідь цареві, шеф жандармів висловив думку, що виявлення і знищення товариства «зміцнить на десятки років той спокій в Малоросії, який там міг бути порушений» ⁵⁰.

Крім покарання учасників товариства, царський уряд здійснив цілий ряд запобіжних заходів не лише на Україні, а й по всій Російській імперії. У затвердженій царем доповіді шефа жандармів від 26 травня 1847 р. передбачалось заборонити і зняти з продажу надруковані твори Т. Г. Шевченка («Кобзар»), П. О. Куліша («Повість про український народ», «Україна» і «Михайло Чернишенко») і М. І. Костомарова («Українські балади» і «Вітка»). Цензорам цих творів оголошувалась сувора догана. Міністерству народної освіти рекомендувалося дати розпорядження цензорам «звертати на літературні праці пильнішу увагу» ⁵¹. Цим був даний привід і поштовх для нової хвилі цензурних утисків щодо передової літератури взагалі і української зокрема.

Генерал-губернатори одержали царську вказівку нагля-

дати у ввірених їм губерніях України, щоб не поширювались вірші Т. Г. Шевченка, рукопис «Книги буття українського народу» та інші «обурливі твори»; звертати увагу на тих осіб, які особливо займаються «малоросійськими древностями, історією і літературою», при цьому старатися припинити в цій галузі наук «будь-яке зловживання», але робити це непомітно і обережно, «без відкритого переслідування і, наскільки можливо, не дратуючи уродженців Малоросії»⁵².

Царський уряд, проводячи слідство, був напевне зацікавлений в тому, щоб виставити Кирило-Мефодіївське товариство у вигляді «вірнопідданської» організації, а ідею об'єднання слов'янських народів у республіканську федерацію підмінити реакційним панславізмом. Крім того, III відділ намагався затушувати появу суспільно-політичного руху на Україні.

Саме таку думку підтверджує серія документів, що вийшли з III відділу і Міністерства народної освіти, про слов'янофільство і покликані заглушити демократичні ідеї слов'янського єднання реакційним шовіністичним галасом.

Шеф жандармів О. Ф. Орлов у записці на ім'я царя від 26 травня 1847 р. «Про слов'янофілів» небезпідставно визнавав, що слов'янофіли, переважно московські письменники, «досі діють на користь вітчизни». Турбуючись про утвердження мови і «способу думок власне російських», про очищення народності від «надмірних домашніх іноземного», вони можуть бути «благодатними двигунами в державі, зняряддям її самостійності і могутності, так що уряд повинен їх підтримувати».

Як зазначено в записці, слов'янофільство на Україні «знайшло собі форму українофільства». Там молоді люди з ідеєю об'єднання слов'ян сполучають думки «про відновлення мови, літератури й звичаїв Малоросії, доходячи навіть до мрій про повернення часів минулої вольниці й гетьманщини». О. Ф. Орлов вважав з цих двох напрямів небезпечнішим «українофільство». Слов'янофіли ж викликали лише деякий сумнів у царської влади своїми двозначними твердженнями «про всесвітнє питання щодо слов'ян».

Звертає на себе увагу висновок шефа жандармів, що «усі вони не змовники, не злочинці»: слов'янофіли захопилися лише «модним напрямком наук», а українофіли — палкою любов'ю до своєї батьківщини. На його думку, уряд повинен вжити деяких запобіжних заходів щодо слов'янофілів, аби їх «викрики про приєднання до Росії іноземних слов'ян не викликали невдоволення сусідніх держав, що

володіли слов'янами». Особлива ж увага приділялась «українофілам», бо їх думки про відродження української на-родності «можуть привести малоросіян, а за ними й інших підвладних Росії народів до бажання існувати самобут-ньо»⁵³.

Міністр народної освіти С. С. Уваров намітив ряд запо-біжних заходів з метою «уберегти» учбові заклади від проникнення небезпечних ідей. Після особистої зустрічі з шефом жандармів і обговорення там ситуації, що ство-рилася в учбовому відомстві після викриття Кирило-Ме-фодіївського товариства, 8 травня 1847 р. міністр предста-вив цареві доповідну записку, в якій, всупереч версії жан-дармів, викрите товариство характеризувалось далеко не вірнопідданською організацією⁵⁴. «З відомостей і паперів, переданих мені конфіденційно графом Орловим,— писав Уваров,— виявляється, що кілька чоловік різного звання і походження посміли, під виглядом нібито слов'янства, дійти до злочинної думки — посягнути на уряд і загальний спокій Вітчизни». На його думку, ці люди — порушники закону, які підривали «суспільний порядок».

Зважаючи на виявлені задуми в середовищі професорів і студентів Київського університету, С. С. Уваров вважав необхідним посилити «запобіжні заходи» з метою усунення «непорозумінь, що могли оволодіти умами як учителів, так і учнів». До цих заходів належали розсилка циркулярів попечителям учбових округів і посилення нагляду за діяль-ністю слов'янофілів. Доповідна записка, схвалена царем, стала основою реакційної політики в галузі освіти — поси-лення великодержавного шовінізму.

27 травня С. С. Уваров у циркулярі попечителеві Москов-ського учбового округу виклав урядову точку зору на сло-в'янофільство як різновидність панславізму. Слов'янофіль-ство він намагався показати як частину офіційної урядо-вої політики. «Російське слов'янство,— писав він,— в чи-стому вигляді повинне виражати безумовну відданість пра-вослав'ю і самодержавству; але все, що виходить за межі цього, є домішка чужих понять, гра фантазії або личина, під якою зловмисні люди намагаються ввіймати недосвід-ченість і спокусити мрійників»⁵⁵. Царський уряд намагався зробити слов'янофільство підвалиною самодержавного ла-ду, позбавити цю суспільну течію «політичних ідей», які скільки-небудь суперечили б офіційальному курсу.

Такого змісту циркуляр С. С. Уваров надіслав попечите-лям Петербурзького, Харківського і Київського учбових округів. Звертають на себе увагу деякі особливості цирку-

лярів, надісланих Харківському і Київському університетам. Так, міністр сподівався, що Харківський університет «своїм благорозумним впливом усуне будь-які необдумані поривання провінціального духу, який міг би бути іноді захоплений далі межі справжнього і дозволеного, незважаючи на загальний похвальний напрямок умів між туземцями»⁵⁶. На університети покладался обов'язок стримувати прояви національного руху і проводити урядову політику. Від викладачів Київського університету вимагалось більше пильності, бо «під личиною слов'янства легко може сховатися заколотницький польський дух, готовий ввіймати уми недосвідченого юнацтва і підступно потягти його за собою»⁵⁷.

Але згаданим циркуляром не обмежилися реакційні заходи царизму, спрямовані проти передових ідей в учбових закладах. У червні 1847 р. у Київській і Волинській губерніях жандарми встановили нагляд за особами, які закінчили Київський університет⁵⁸. Царські жандарми небезпідставно вважали університет розсадником вільнодумства.

Після розправи над кирило-мефодіївцями сталася досить курйозна подія. В газеті «Санкт-Петербургские ведомости» № 138 від 21 червня 1847 р. з'явилося оголошення про продаж у книжковій лавці видавця І. Т. Лисенкова книги Т. Г. Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки». Це відбулося після даного міністром народної освіти розпорядження по цензурному відомству про заборону передрукування «Кобзаря» та інших творів, названих у доповіді шефа жандармів цареві 26 травня 1847 р. Шеф жандармів вимагав пояснень з цього приводу від міністра народної освіти і міністра внутрішніх справ, відомству якого підпорядковувалась книжкова торгівля. Інцидент вичерпався суворими вказівками відповідним департаментам про заборону продажу творів Шевченка, Куліша і Костомарова, а також друкування без суворої цензури будь-яких об'яв⁵⁹.

Урядова реакція торкнулася учбових закладів, цензури, книгодрукування і торгівлі літературою. Посилився національний гніт на Україні, на що вказують учасники товариства.

«Після київської справи,— писав М. І. Костомаров у листі до видавця «Колокола» О. І. Герцена,— були заборонені всі твори обвинених, а цензура і шпionство почали страшно лютувати проти України; не лише українським книгам не дозволювано являтися в світ, але переслідувано навіть наукові статті про Україну на російській мові; самі назви Україна, Малоросія, Гетьманщина уважано за нело-

яльні»⁶⁰. Саме тоді стало помітним посилення гноблення українського народу царським самодержавством.

Водночас царський уряд вживав реакційних заходів в галузі освіти, намагаючись відволікти молодь і професорів від крामольних ідей. 10 вересня 1847 р. Д. Г. Бібіков подав царю, який саме тоді перебував у Києві, записку під назвою «Про зміну учбового напрямку», де в загальних рисах викладено програму боротьби проти проявів суспільно-політичного руху серед молоді учбових закладів. «На мою думку,— писав він,— було б корисно освіті молодих людей в учбових закладах дати напрямок більш **матеріальний**, який, займаючи їх ум знаннями **позитивними**, не давав би часу уяві відволікати їх від корисних занять». Для цього пропонувались деякі перетворення, особливо в навчальних курсах гімназій і училищ. На думку Бібікова, тоді можна було сподіватися, що **«мріям про народність, про самостійну Польщу тощо»** не було б місця: діяльність матеріальна знищила б «обмани мрії», і успіхи на цьому полі діяльності **«захопили б усіх і кожного»**⁶¹.

Думки генерал-губернатора були взяті до уваги царським урядом. У 1849 р. вийшов урядовий закон, за яким з IV класу гімназій учні поділялися на дві частини: одні готувалися на службу, інші — продовжувати навчання в університетах. Навчальна робота в гімназіях перебудовувалась на підставі цього закону. Однак припинити поширення прогресивних ідей ці запобіжні заходи не змогли.

Слідство над кирило-мефодіївцями показало безсилля властей за допомогою насадження теорії «офіційної народності» перешкодити розвиткові передової суспільної думки в Росії. Царський уряд всупереч фактам намагався виставити Кирило-Мефодіївське товариство у вигляді нешкідливої і навіть вірнопідданської організації. Документи спростовують цю офіційну версію. Та й запобіжні заходи по міністерству народної освіти і цензурному відомству свідчили, що це товариство не належало до лояльних існуючому ладові. Самодержавство змушене було посилювати поліцейний нагляд за діяльністю освіченої частини суспільства, шукати засобів до того, щоб не допустити поширення прогресивних ідей, а також намагалось припинити розвиток суспільно-політичного руху на Україні.

Царський уряд сподівався, що з розгромом Кирило-Мефодіївського товариства і засланням його учасників, зрештою, настане спокій для самодержавства. Саме цими ілюзіями наповнені доповіді царю шефа жандармів і записка міністра народної освіти. Та їх сподівання виявились

марними. Революційний демократ Т. Г. Шевченко, перебуваючи ще у в'язниці III відділу, свої помисли спрямовував на продовження боротьби. Він тоді писав, звертаючись до кирило-мефодіївців в одному з віршів циклу «В казематі»:

Чи ми ще зійдемося знову? І слово правди і любові
Чи вже навіки розійшлись? В степи і дебри рознесли! ⁶²

Десятирічна солдатчина не зломилася Т. Г. Шевченка, який і там у найважчих умовах продовжував боротьбу проти самодержавства. Справу Кирило-Мефодіївського товариства Т. Г. Шевченко вважав справедливою. У листі до свого друга, відомого українського композитора і оперного співака С. С. Гулака-Артемовського, який жив у Петербурзі, поет 15 червня 1853 р. писав з Новопетровського укріплення: «Ты пишешь, что не знаешь дела, по которому меня постригли в солдаты! Знай же, что дело не подлое...» Поет залишався борцем за свободу. Повертаючись із заслання в 1857 р., він під час зупинки пароплава в Саратові відвідав Тетяну Петрівну Костомарову — матір М. І. Костомарова й залишив їй на спомин вірш «Н. Костомарову», написаний у в'язниці III відділу 19 травня 1847 р. У Казані Т. Г. Шевченко цікавився долею кирило-мефодіївців І. Я. Посяди та Г. Л. Андрузького, відправлених до Казанського університету для закінчення навчання, а потім засланих у різні губернії Росії під нагляд властей ⁶³.

Після повернення в Петербург Т. Г. Шевченко зустрічався з колишніми кирило-мефодіївцями: М. І. Костомаровим, В. М. Білозерським, П. О. Кулішем. Але останні не виправдали сподівань поета-революціонера. Вони назавжди залишилися лібералами, відмовившись від світлих ідеалів боротьби за правду і волю народу. Лише Т. Г. Шевченко у рядах революційних демократів, очолюваних М. Г. Чернишевським, до кінця життя боровся проти самодержавно-кріпосницького ладу.

8. ВІДГОМІН ТА ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КИРИЛО-МЕФОДІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Суспільно-політична й освітня діяльність, зв'язки з російськими та зарубіжними прогресивними діячами сприяли тому, що розгром Кирило-Мефодіївського товариства царським урядом і арешт його учасників не залишилися непоміченими, знайшовши відгомін не лише в Росії, а й за кордоном — в Австрії, Франції та інших країнах.

Незважаючи на глибоку таємницю, в якій жандарми тримали арешт і слідство над кирило-мефодіївцями в III відділі, звістка про це поширювалася серед громадськості Петербурга. «На півдні, у Києві, — записав у своєму щоденнику професор Петербурзького університету і цензор О. В. Никитенко 2 травня 1847 р., — відкрито товариство, що мало метою конфедеративний союз усіх слов'ян в Європі на демократичних засадах, подібно Північ. Американським Штатам. До цього товариства належать професори Київського університету Костомаров, Куліш, Шевченко, Гулак та інші... Чи мають ці південні слов'яни який-небудь зв'язок з московськими слов'янофілами — невідомо, але уряд, здається, має намір за них взятися»¹.

Інтерес О. В. Никитенка до Кирило-Мефодіївського товариства не випадковий. Сам він походив з селян-кріпаків Харківщини. Виявивши високу гуманність, декабристи К. Ф. Рилєєв, Є. П. Оболенський, О. М. Муравйов, Ф. М. Глінка та інші у 1824 р. викупили на волю талановитого юнака. Ця подія стала широко відомою у Петербурзі, бо декабристи створили навколо поміщика, якому належав кріпак Никитенко, негативну суспільну думку. Згодом О. В. Никитенко, закінчивши Петербурзький університет, став професором, літературознавцем і критиком поміркованого напрямку. У 1840 р. Т. Г. Шевченка зустрівся з О. В. Никитенком на літературних вечорах в Петербурзі й заприятелював з ним. О. В. Никитенко-цензор у 1844 р. дозволив випуск у світ книги Т. Г. Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки». Добрі стосунки між ними збереглися й в наступні роки.

В Росії поширювалися чутки, нібито в Києві таємне товариство викрито завдяки надісланним австрійським урядом у Петербург матеріалам про діяльність слов'яністів. Мабуть, ці відомості засновувалися на якомусь реальному ґрунті.

Особливо велику зацікавленість до звісток про розгром Кирило-Мефодіївського товариства виявили петрашевці, які, як уже вказувалось, підтримували певні політичні зв'язки з кирило-мефодіївцями. Відомий петрашевець М. О. Момбеллі у своєму щоденнику за серпень 1847 р. занотував зміст чуток, які з'явилися в Петербурзі у зв'язку з арештом кирило-мефодіївців. У той час стало відомо, що заарештованих Шевченка, Куліша і Костомарова, а також кількох інших осіб в Петербурзі кинуте до в'язниці. Про Шевченка навіть ширилися чутки, ніби він віршами написав «відозву до малоросіян» і намагався видрукувати її

за кордоном. Момбеллі писав, що деякі люди називали поступок Шевченка «нерозсудливим», а план його «безглуздим і нездійсненним». «Малоросіяни ж,— зазначив він,— більш знайомі з умовами місцевості, навіть дуже не схвалюючи поступка Шевченка уже тому, що він не вдався, визнають його план зовсім не таким безглуздим, як це може здаватися на перший погляд». Українські борці за волю вважали, що «після повстання в Малоросії заворушився б і Дон», незадоволений заходами царського уряду. Цим скористалися б і поляки. «Весь південь і захід взявся б за зброю»².

Шеф жандармів О. Ф. Орлов цікавився, яке враження на місцевих жителів справили вісті про викриття таємного товариства. Підполковник Я. Лаптев 14 травня 1847 р. повідомляв з м. Полтави жандармському начальству, що про викриття у Києві таємного товариства йому стало відомо з чуток, які дійшли в Полтавську губернію у квітні, і він розпочав перевірку їх правдивості та розвідування їх впливу. Він їздив до м. Ромен на Вознесенський ярмарок, куди збиралося дворянство Полтавської губернії. Тоді ж підполковник довідався, що там говорять про Слов'янське товариство, як про «невелику кількість безумних дітей, від яких нічого доброго ...чекати не можна, бо в те товариство був прийнятий якийсь Шевченко — мужик, облагодіяний нашим двором...» Поміщики шкодували, що одна особа з дворян Полтавської губернії (Навроцький) «замішалась» до товариства³. Отже, серед частини дворянства Полтавщини спостерігалось негативне ставлення до викритої організації. Проте на Чернігівщині, як свідчила мати провокатора — Є. І. Петрова в листі до шефа жандармів 4 вересня 1847 р., поступок її сина, який доніс властям на товариство, серед дворянської інтелігенції «викликав загальне обурення»⁴.

Справа кирило-мефодіївців знайшла відгук в інших містах України. Зокрема є відомості про її резонанс серед військових і чиновників Черкас. 8 липня 1847 р. прапорщик Наливайко подав шефу корпусу жандармів графу О. Ф. Орлову «доповідну записку», в якій викладено ряд фактів, що проливають світло на громадське життя в Черкасах. Одного разу письмоводитель-канцелярист Черкаського повітового стряпчого Ліпай спитав Наливайка, чи заборонено тримати в себе твори декабриста К. Ф. Рилєєва. На це той відповів ствердно. Тоді Ліпай повідомив, що «тут в м. Черкасах поширюється між чиновниками останній його твір»⁵.

У Наливайка з'явилася думка виявити, яким способом

ці твори потрапили сюди і з якою метою вони поширювалися. Йому вдалося довідатися, що відставний чиновник з Черкас Єгор Коломійцов показував рукописи віршів і при цьому твердив, що вони написані власноручно К. Ф. Рилевим; дав зняти копії з рукописів справнику Шкляревському, губернському секретарю Шавловському і секретарю Черкаського земського суду Ляковському, який у свою чергу поширював ці твори між молодими людьми в Черкасах. Наливайко очікував випадку, щоб дістати в Коломійцова рукопис і представити жандармам в III відділ. Так діяв цей добровільний провокатор.

Одного разу Наливайко і капітан корпусу лісничих Василенко зустріли Коломійцова, який запросив їх до себе в будинок і там прочитав їм вміщений в журналі «Северная пчела» (1847, № 52) вірш «Насильний шлюб», надаючи йому «особливий смисл» і роблячи «найзухваліші і непристойні» порівняння (старого барона з царем, а дружину барона з Польщею). Потім Коломійцов запропонував прочитати їм вірш К. Ф. Рилеева, але не зміг відшукати рукопис серед паперів.

Далі Наливайко характеризував Коломійцова, як людину «неблагомыслячу», що проявилось ще тоді, коли він був Махновським повітовим справником і головою слідчої комісії про «заколотників» 1831 р. За це його відставлено від служби на поліцейських посадах. Збираючи відомості про Коломійцова, Наливайко від штабс-капітана Стишевського дізнався, що Коломійцов у його присутності в будинку купця Юдіна «поширював чутки, що нібито в Малоросії був заколот і що з приводу нього заарештовано 30 чоловік»⁶. В Золотоноші Коломійцов нібито був свідком арешту двох офіцерів уланського полку флігель-ад'ютантом⁷. При цьому, на думку Стишевського, Коломійцов виявив свою «прихильність до такого злісного задуму», бо коли Стишевський висловив бажання, щоб його з батареєю гармат послали в Малоросію, і він там «бив би зрадників, то Коломійцов, зітхнувши запитав: «Капітан! Адаже ви самі малоросіянин і не вже зважитесь іти проти своїх рідних?» Це чув і прапорщик Храповицький⁸.

24 липня 1847 р. шеф жандармів О. Ф. Орлов надіслав у Київ генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову листа, в якому виклав зміст записки Наливайка, і всю справу передав на розгляд місцевих властей. Для розслідування Д. Г. Бібіков відрядив у Черкаси спеціального чиновника, якому доручено провести допити і обшуки в тих осіб, на яких вказано у доносі Наливайка. 12 серпня 1847 р. генерал-губерна-

тор повідомляв III відділ, що в будинках Коломійцова, Шкляревського, Шавловського і Лясковського віршів К. Ф. Рилєєва знайти не вдалося. Купець Юдін на допиті розповів, що у квітні 1847 р., повернувшись з Полтавської губернії, Коломійцов розповідав про викриття урядом злочинного листування «між студентами, Кулішем та іншими», відбулись «безпорядки», внаслідок яких «взято вже кілька чоловік», але в чому полягали ці «безпорядки», Коломійцов не пояснював. Сам Коломійцов заявив чиновникові, що «відносно Малоросії він розповідав лише, що в той час арештовано було кілька чоловік по україно-слов'янській справі»⁹.

Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства поетичні твори Т. Г. Шевченка поширювалися на Північному Кавказі. Місцеві переселенці — українці зачитувалися його книгами «Кобзар» і «Гайдамаки», щиро співчували засланому поетові¹⁰.

Справу кирило-мефодіївців царському урядові не вдалося утримати в таємниці. На розгром Кирило-Мефодіївського товариства відгукнувся В. Г. Белінський у листі до ліберального літератора П. В. Анненкова 1—10 грудня 1847 р. З листа видно, що відомості про товариство досягли Парижа, де в серпні того самого року вони стали темою бесіди В. Г. Белінського, М. О. Бакуніна і П. В. Анненкова, причому Бакунін назвав Шевченка «мучеником свободи», очевидно, знаючи його кріпацьке походження і революційні твори. З цього листа (якщо відкинути необгрунтовані випадки проти Шевченка) дізнаємось, що критик мав певні відомості про характер діяльності товариства і репресивні заходи царизму. Своєю діяльністю товариство «дратувало» і «робило підозрливим» царський уряд, спричинило посилення цензурного і поліцейського нагляду. В листі Белінський досить точно визначив політичні позиції у товаристві Шевченка («радикал») і Куліша («ліберал»). Незважаючи на дещо своєрідний і дратівливий тон документа, він містив відомості про резонанс у колах революційної демократії справи Кирило-Мефодіївського товариства. Революційний демократ О. І. Герцен на сторінках «Колокола» опублікував інформацію про викриття таємного Кирило-Мефодіївського товариства, арешт його учасників і дав позитивну оцінку їх діяльності¹¹.

Відомості про арешт кирило-мефодіївців потрапили і в закордонні газети. В Австрії газета «Augsburger Allgemeine Zeitung» (№ 185, 1847, 4 липня) під рубрикою «Росія» вмістила повідомлення, назване «Покарання панславістич-

них агітацій», про арешт М. І. Костомарова, П. О. Куліша та інших осіб. В ньому йдеться про те, що російські учені й письменники дозволяли собі останнім часом поширювати «слов'янські тенденції», проти яких виступає російський цар і про які нібито «не хочуть знати й закордонні слов'янські племена». Напавши на слід «таємних агітацій», австрійський уряд нібито поскаржився російському урядові, вказавши на Богемію, де й був схоплений «відомий Куліша» (Куліш). Звичайно, ця інформація неточна, бо Куліш до Богемії не доїхав, а був заарештований у Варшаві. Далі газета сповіщала про арешт інших осіб, серед яких були викладачі Київського університету, і відправку заарештованих до Петербурга, ув'язнення їх у Петропавлівській фортеці та «суворе слідство» над ними «як зловмисниками проти існуючого порядку». На думку газети, цей урок «надовго відніме у російських панславівців бажання прагнути до здійснення їх мрій». Наприкінці повідомлення в газеті відмічалось, що ця справа обгорнута «глибокою таємницею» і про неї нічого офіційного не відомо, крім «невизначених чуток»¹².

Ця сама газета через деякий час опублікувала повідомлення, одержані з Петербурга 19 червня, про те, що міністерство народної освіти, за царським наказом, звеліло усім професорам російських університетів та іншим ученим «унікати будь-яких панславівських напрямків» і взяло з них підписку «ні словом, ні твором не схилитися до цього предмету»¹³.

Звістка про арешт кирило-мефодіївців потрапила і в газети Франції. Паризькі газети «Журналь де деба» і «Демократи пасіфік» влітку 1847 р. писали про арешт учасників таємного товариства і заслання в солдати Т. Г. Шевченка, до якого передові французи ставилися з глибоким співчуттям¹⁴.

Справа кирило-мефодіївців мала відгомін у Східній Галичині, що знаходилася під владою цісарської Австрії, під час революційних подій 1848 р. У серпні — жовтні 1848 р. у Львові вийшло дев'ять номерів ліберальної газети «Дневник руський» під редакцією колишнього учасника просвітительського гуртка «Руська трійця» І. М. Вагилевича. В газеті висловлювались симпатії до суспільно-політичного руху в Росії. В ній вміщено вірш польського революціонера Г. Яблонського «Мученикам вольності з року 1847», присвячений Кирило-Мефодіївському товариству. В статті «Слово о Русі і її становищі політичеськом» невідомий автор високо оцінював діяльність прогресивних сил на

Україні: «Чую голос народа, борючогося в путах деспотизма, чую возваніє мучеників народної справи... З-помеж інших вспом'яну Шевченка, котрий сьогодні уважений єсть, яко мученик справи руської вольності...» Цю статтю незабаром передрукували прогресивні газети Чехії¹⁵.

Царський уряд кілька десятиріч приховував від громадськості Росії важливі програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства. Лише перша російська революція примусила його відкрити для дослідників жандармські архіви III відділу. Відомий буржуазний учений ліберально-народницького напрямку В. І. Семевський до 50-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка в журналі «Русское богатство» (1911, № 6), що виходив під редакцією видатного російського письменника В. Г. Короленка, вмістив велику статтю під назвою «Кирило-Мефодіївське товариство (1846—1847 р.)», де поряд з викладом історії цієї організації вперше дав аналіз змісту «Книги буття українського народу», привівши чимало цитат з тексту цього твору. Перед самим виходом у світ журнал потрапив до Петербурзького комітету в справах друку. Царська цензура відразу ж звернула пильну увагу на зміст цитат з «Книги буття українського народу», спрямованих проти царської влади.

Петербурзький комітет 23 червня 1911 р. звернувся до Головного управління в справах друку з листом, в якому дана характеристика цитат з «Книги буття українського народу», крамольних з точки зору царської цензури й кримінальних законів. «Червоною ниткою через ці цитати з рукопису Костомарова,— говориться в документі,— проходить прагнення підірвати авторитет верховної царської влади, до якої автор «Книги буття українського народу» відноситься вкрай негативно». Крім того, автор рукопису прагнув довести, що «царська влада несумісна з християнством»¹⁶. Все це, на думку цензорів, становить «склад злочинної дії», передбаченої царськими законами. Справа була передана на розгляд Петербурзької судової палати.

Петербурзька судова палата своєю ухвалою від 7 липня 1911 р. підтвердила арешт, накладений Петербурзьким комітетом в справах друку на № 6 журналу «Русское богатство», і вимогу виключення з нього статті «Кирило-Мефодіївське товариство (1846—1847 рр.)». 23 вересня 1911 р. інспекція по нагляду за друкарнями, літографіями й книжковою торгівлею при Петербурзькому градоначальникові повідомила Головне управління в справах друку про знищення вирізаних з 2479 примірників журналу аркушів згаданої статті¹⁷.

В наступні роки продовжувалось урядове переслідування журналу «Русское богатство». Начальник Головного управління в справах друку в листі до Петроградського градоначальника 15 вересня 1914 р. зазначив, що журнал «Русское богатство» під редакцією В. Г. Короленка «завжди проводив радикально-опозиційну точку зору на явища політичного і суспільного життя». В умовах військового часу журнал, висвітлюючи питання соціально-політичного життя, «дає цим питанням рішення в дусі і напрямі однієї з крайніх політичних партій», може своїми статтями «внести в суспільство дуже небажане збудження і викликати політичне бродіння». Він радив градоначальнику, скориставшись законами військового часу, закрити журнал. 18 вересня 1914 р. рішенням Петроградського градоначальника видання «Русского богатства» припинено¹⁸.

Згадана справа свідчить, що «Книга буття українського народу» і через багато років після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства залишалася небезпечною для царизму.

Кирило-Мефодіївське товариство посідає помітне місце в історії суспільно-політичного руху на Україні. На прогресивний характер ідей, висунутих радикальною частиною кирило-мефодіївців, вказували революційні демократи, які уважно сліdkували за усіма проявами суспільно-політичного руху в Росії.

О. І. Герцен підкреслював, що «пробудження слов'янських народностей швидко відобразилося на Україні», де серед передової інтелігенції поширювалася ідея визволення і єднання слов'янських народів. «На Україні,— зазначав він,— ця ідея слов'ян відразу ж втілилась у світлу форму федеративного союзу слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості при загальній особистій і громадянській свободі. Разом з тим виникло переконання, що тільки цим і тільки таким шляхом Україна може піднятися з занепаду і зберегти свій власний, так несправедливо і безжалісно зневажений образ. Молодь Харківського і Київського університетів швидко стала проймається цими ідеями»¹⁹.

Про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства та його програму довідався і М. Г. Чернишевський, який у Саратові познайомився з засланим туди М. І. Костомаровим й там з ним зустрічався у 1851—1853 рр. Особливу увагу М. Г. Чернишевський звернув на принципові розходження поглядів слов'янофілів і кирило-мефодіївців щодо шляхів визволення і об'єднання слов'ян. У замітці «По поводу «Автобиографии Н. И. Костомарова» він писав, що

в М. І. Костомарова в поглядах на слов'янське питання відсутні «егоїстичні елементи», які виявилися притаманними слов'янофілам. М. Г. Чернишевський досить критично відзивався про погляди М. І. Костомарова з цього важливого питання. Костомарівський ідеал федерації усіх слов'янських народів революційний демократ вважав глибоко помилковим. Сам він рішуче виступав за революційне визволення і єднання народів. Разом з тим М. Г. Чернишевський зазначив, що М. І. Костомаров під час його перебування в Саратові з приводу багатьох соціальних питань висловлював думки «або цілком правильно, або незрівнянно правильніше, ніж більшість тодішніх російських учених»²⁰. Він мав на увазі буржуазних учених того часу, особливо слов'янофілів і західників.

Оцінка М. Г. Чернишевським поглядів М. І. Костомарова на слов'янське питання під час відбування останнім заслання в Саратові зроблена на підставі відвертих бесід. Вона може бути віднесена також і до основних засад програми ліберальної частини Кирило-Мефодіївського товариства в слов'янському питанні.

Пізніше й революційний демократ І. Я. Франко позитивно оцінював прогресивні ідеї кирило-мефодіївців. Він писав, що «кожна нова деталь, яку дізнаємося про Кирило-Мефодіївське братство і про його тодішніх членів, побільшує нашу симпатію до них та zarazом викликає гіркі почуття до загалу освічених земляків-українців та й самих тих братчиків у пізніші роки, що так приспали, приглушили в собі і затаїли на довгі роки від суспільства свіжі та високі ідеї того товариства»²¹.

Член І Інтернаціоналу і активний борець Паризької Комуні, видатний діяч робітничого руху Бенуа Малон в п'ятитомній «Історії соціалізму і пролетарів» (Париж, 1884—1885) дав характеристику програми Кирило-Мефодіївського товариства і революційних поглядів Т. Г. Шевченка як його активного учасника. «Шевченко й Костомаров,— писав Бенуа Малон,— не допускали у своїй програмі релігійної нетерпимості та гегемонії одного народу над іншим... Ідея українських слов'янофілів виражена в Шевченковому «Єретіку»: «Щоб усі слов'яни стали добрими братами...». Звернувши особливу увагу на відверті революційні висловлювання Т. Г. Шевченка і його радикальну позицію в товаристві, той же автор зазначав: «Шевченко непохитно ненавидів привілеї панів і невільництво в усіх його формах, і тому цей поет мусить стати поетом усіх знедолених, бо його поезія є формою заклику до соціальної боротьби»²².

Револуційна і літературна діяльність Т. Г. Шевченка, а також історія Кирило-Мефодіївського товариства привернули увагу К. Маркса. Читаючи брошуру М. П. Драгомано-ва «Література українська, переслідувана російським урядом», видану французькою мовою в Парижі (1878), К. Маркс зацікавився викладом характеристики особи Т. Г. Шевченка як революціонера і поета («...син народу в повному розумінні цього слова. Більше, ніж хто інший, він заслуговує звання народного поета») і його впливу на таємне Кирило-Мефодіївське товариство в Києві, думок кирило-мефодіївців про визволення і об'єднання слов'янських країн в республіканську федерацію, описом жорстокої розправи царизму над учасниками товариства і особливо заслання Т. Г. Шевченка в солдати. Такі місця в брошурі К. Маркс підкреслив синім олівцем²³. Нині брошура з Марксовими помітками зберігається в Архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (Москва).

Методологічне значення мають також оцінки, дані Кирило-Мефодіївському товариству В. І. Леніним і більшовицькою пресою в дореволюційний час.

В. І. Ленін відзначив як позитивне явище республіканські ідеї товариства, а також висунутий ним план об'єднання слов'янських народів у федерацію штатів з рівними правами, що мало стати результатом скасування кріпацтва і усунення національного гноблення їх деспотичними монархіями. В ленінських замітках про книгу «С. Н. Щеголев. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» відзначалось: «...Кирило-Мефодіївське братство за федерацію слов'янських штатів і за республіку (Шевченко, Куліш, Костомаров)»²⁴. Цим рішуче викривалась безпідставна спроба буржуазних націоналістів і великодержавних шовіністів трактувати товариство як організацію сепаратистів, що прагнули відірвати Україну від Росії, і предтечу націоналістичних партій епохи імперіалізму. Більшовицька газета «Путь правды» в редакційній статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка» характеризувала Кирило-Мефодіївське товариство, в якому взяв активну участь революційний демократ Т. Г. Шевченко, як прогресивну політичну організацію, що виникла на Україні в післядекабристський період і зайняла помітне місце в суспільно-політичному русі, таємне товариство, «одним з пунктів статуту якого було визволення селян і освіта народу»²⁵.

Історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства розглядається в економічному, політичному, ідеологічному, культурному, суспільному і міжнародному аспектах.

Слов'янське або Кирило-Мефодіївське товариство виникло на Україні в умовах розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи в Російській державі і слов'янських країнах, поневолених Турецькою, Австрійською і Пруською монархіями, й відображало прогресивні процеси в феодальному суспільстві. Таємне товариство за своїм характером — антикріпосницька і антимонархічна організація передової інтелігенції з дворян і різночинців.

«Марксизм,— писав В. І. Ленін,— вимагає безумовно історичного розгляду питання про форми боротьби»²⁶. Кирило-мефодіївці в нових умовах намагалися виробити й відповідні форми діяльності й боротьби — створювали програмні документи, займалися поширенням пропаганди й освіти, налагоджували зв'язки, писали твори тощо.

Під впливом розстановки класових сил у суспільстві на Україні в Кирило-Мефодіївському товаристві формувалися і розмежовувалися революційно-демократична течія, що стояла за інтереси закріпаченого селянства, й ліберально-буржуазна. Між течіями точилася політична полеміка, що відображала класову непримиренність її представників. Вони співіснували, але не могли йти на компроміс. В ідеологічних засадах та політичній програмі, висунутій революційно-демократичною частиною товариства, знайшли відображення ідеї Французької буржуазної революції 1789 р., просвітителів, декабристів, революційних демократів Росії.

Протиборствуючи офіціальній ідеології самодержавства і, зокрема, його реакційному панславізмові, товариство загалом відстоювало прогресивну на той час ідею визволення слов'янських народів від іноземного панування, ліквідацію монархізму й кріпосництва, об'єднання слов'янських країн у федеративну республіку, щоб забезпечити їх незалежний суспільний розвиток.

Кирило-Мефодіївське товариство на Україні, як політична організація, справило позитивний вплив на розвиток прогресивної суспільної думки завдяки діяльності в ній революційно-демократичної течії під проводом Т. Г. Шевченка. Революційне слово і діло поета пробуджувало передові сили й гуртувало їх у боротьбі проти самодержавства і кріпосництва. Він виступав поборником селянської революції й закликав до неї народні маси. «...Безмежна відданість революції,— вказував В. І. Ленін,— і звернення з революційною проповіддю до народу не гине навіть тоді, коли цілі десятиріччя відділяють сівбу від жнив...»²⁷

Радикальні ідеї, закладені в творах Т. Г. Шевченка і програмних документах товариства, мали пропагандист-

ське значення напередодні революційних подій 1848—1849 рр. у країнах Європи.

Українські буржуазні націоналісти трактували програму Кирило-Мефодіївського товариства в дусі теорії націоналістичного месіанства, безкласовості і «єдиного потоку», замовчували наявність у ньому глибоко відмінних революційно-демократичної і ліберально-буржуазної течій. Сучасні антикомуністи за рубежем намагаються відродити давно спростовані націоналістичні постулати, скомпрометувати Т. Г. Шевченка і його політичних однодумців, видавши їх за своїх предтеч.

Радянська історична наука з позицій марксизму-ленінізму рішуче спростовує націоналістичні вправи М. С. Грушевського і його горезвісної «школи», що фальсифікувала справжню історію Кирило-Мефодіївського товариства і діяльність в ньому Т. Г. Шевченка. В умовах сучасної ідеологічної боротьби марксизму-ленінізму проти буржуазної ідеології антикомунізму на міжнародній арені радянські історики об'єктивно і по-партійному висвітлюють суспільно-політичний рух і не віддають на поталу ворогам діячів Кирило-Мефодіївського товариства, а використовують його прогресивні засади для відсічі потугам антикомуністів, відкидаючи їх фальсифікації історичного минулого українського народу.

І сьогодні особливо актуальне положення В. І. Леніна: «...питання стоїть *тільки так*: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут немає»²⁸.

Оцінюючи досить складну та суперечливу ідеологію, програму й тактику учасників Кирило-Мефодіївського товариства, радянська історіографія виходить з вчення основоположників марксизму-ленінізму про роль особи та політичних організацій в історії класового суспільства.

«Про історичні заслуги, — писав В. І. Ленін, — судять не по тому, чого *не дали* історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони *дали нового* в порівнянні з своїми попередниками»²⁹.

Кирило-мефодіївці виступили на політичну арену суспільної боротьби після декабристів. Їх революційно-демократична частина на чолі з великим бунтарем Т. Г. Шевченком не лише розвинула кращі традиції дворянської революційності, а й висунула нові радикальні ідеї, спрямовані проти самодержавства й кріпосництва. Головна з цих ідей — селянська революція, обґрунтування якої становило основу ідеології, програми й практичної діяльності революційних демократів упродовж ХІХ ст.

ВИСНОВКИ

Кирило-Мефодіївське товариство посіло помітне місце в історії суспільно-політичного руху на Україні. Ця політична організація успадкувала й розвинула прогресивні традиції просвітителів і декабристів, увійшла складовою частиною до всеросійського визвольного руху проти панування кріпосників і царського самодержавства, внесла певний позитивний вклад у розвиток передової суспільної думки. Назване слов'янським, Кирило-Мефодіївське товариство сприяло розвиткові визвольної боротьби слов'янських народів, пригноблених іноземними державами — султанською Туреччиною, цісарською Австрією і королівською Пруссією.

Участь у Кирило-Мефодіївському товаристві геніального українського поета і революційного демократа Т. Г. Шевченка — знаменне явище в суспільно-політичному русі на Україні. «У тісному єднанні з російськими революційними демократами, — зазначено в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», — вів боротьбу проти царизму і кріпосництва великий син українського народу, поет і революційний демократ Т. Г. Шевченко. Своїми творами, пройнятими глибокою ненавистю до гнобителів, він відіграв величезну роль у розвитку національної і соціальної самосвідомості українського народу. Шлях до визволення українського народу він бачив насамперед в революційному єднанні всіх слов'янських народів з російським народом. Шевченко був непримиренним борцем проти українського буржуазного націоналізму і лібералізму»¹.

Виникнення Кирило-Мефодіївського товариства припало на бурхливий час зрушень в соціально-економічному розвитку країн Європи і зокрема Росії, де відбувався прискорений розклад і криза кріпосницької системи, зростання буржуазних відносин, загострення класової і суспільно-політичної боротьби.

До таємного товариства належали переважно представники дворянства, але крім них членами організації стали

вихідці з селян і міщан, що свідчило про наявність процесу демократизації суспільно-політичного руху й поступового витіснення з нього дворян різночинцями. Різниця в соціальному походженні безперечно позначилась і на ідейних розходженнях учасників суспільно-політичного руху.

Вступ до Кирило-Мефодіївського товариства колишнього кріпака Т. Г. Шевченка, який на той час сформувався як революційний демократ, справив на учасників товариства величезний вплив. Революційні твори його вже були відомі по всій Росії і особливо на Україні. Вони закликали кріпосне селянство до повалення самодержавства, знищення кріпацтва, визволення трудящих з неволі. Серед радикально настроєних кирило-мефодіївців поет знайшов своїх прихильників і послідовників. Їх було небагато, але вони опиралися на найпередовішу революційно-демократичну ідеологію.

Загалом програма Кирило-Мефодіївського товариства носила антикріпосницький і антисамодержавний характер, містила республіканські ідеї. Вона зазнала певного впливу ідей Французької буржуазної революції 1789 р., соціалістів-утопістів, О. М. Радищева, декабристів, петрашевців, польських революціонерів, революційно-демократичних сил російського визвольного руху, очолюваного В. Г. Белінським і О. І. Герценом. Однак у програмних документах товариства мали місце консервативні ідеї «християнського соціалізму», які підміняли заклики до рішучої боротьби проти реакційних сил, за визволення пригноблених народів просвітительством, проповіддю смирення і терпіння. А це вело до обмеженості програми й тактики, пасивності в практичних діях, слабких зв'язків з селянським рухом того часу, сходження на позиції реформізму й лібералізму, проти чого рішуче й безкомпромісно виступав Т. Г. Шевченко.

Практична діяльність кирило-мефодіївців полягала в поширенні ідей товариства шляхом освіти й усної пропаганди, революційних творів Т. Г. Шевченка, відстоюванні прогресивних думок у дискусіях на важливі соціальні й наукові теми, збиранні коштів для потреб народної освіти, літературної і педагогічної роботи, налагодженні зв'язків з політичними організаціями Росії, зарубіжними діячами слов'янського визвольного руху. Найбільша увага приділялась освіті, яка, на думку багатьох ліберально настроєних кирило-мефодіївців, мала стати головною панацеєю для усунення недоліків тогочасного суспільства. Т. Г. Шевченко і його прихильники вбачали в освіті зброю для боротьби проти існуючого несправедливого ладу. Зв'язки

членів Кирило-Мефодіївського товариства з петрашевцями свідчили про їх солідарність у боротьбі проти самодержавства й кріпосництва. Найвизначніша роль у налагодженні політичних зв'язків належала Т. Г. Шевченкові, який користувався великим авторитетом серед діячів визвольного руху в Росії і за кордоном.

Царизму вдалося викрити й ліквідувати Кирило-Мефодіївське товариство в період його формування й розгортання практичної діяльності. Але воно залишило глибокі корені на Україні й мало певний резонанс у загальноросійському визвольному русі. Урядовій реакції не вдалося залишити в таємниці товариство, що діяло кілька місяців і здійснило певну практичну роботу.

Кирило-мефодіївці належали до представників передової суспільної думки, що протистояла офіційній ідеології самодержавства. Їх наміри визволити, поліпшити долю й просвітити простий народ — селянство мали демократичний і гуманістичний характер.

Проте слід наголосити на тому, що суспільно-політичні погляди кирило-мефодіївців не були однорідними і різнилися принципово. В ідеології й тактиці Кирило-Мефодіївського товариства визначилися дві різні течії: революційно-демократична під проводом Т. Г. Шевченка, що висувала радикальні шляхи здійснення політичної програми, і ліберально-буржуазна, що на чолі з М. І. Костомаровим і П. О. Кулішем прагнула до реформізму й поміркованості і обрала для своєї діяльності цілком мирну пропаганду. Поява течій у товаристві свідчила про те, що в Росії і на Україні в суспільно-політичному русі намітились дві тенденції політичної боротьби, які напередодні і в період селянської реформи оформилися в два принципово відмінних напрями суспільної думки.

В середині 40-х років XIX ст. буржуазний лібералізм, який тоді вже почав розмежовуватися з революційним демократизмом, мав ще певні прогресивні риси — спрямованість проти кріпосного права й самодержавства. Це пояснюється соціальними причинами: в Росії і на Україні ще не відбулося різкого поділу націй на протилежні класи — буржуазію і пролетаріат, які саме народжувалися в надрах феодального суспільства. Тому, за визначенням В. І. Леніна, лозунг національної культури тоді залишався «єдиним і цільним закликком до боротьби проти феодалізму і клерикалізму»².

Однак революційний демократизм і буржуазний лібералізм ніколи мирно не уживалися в суспільно-політичному

русі. Між Т. Г. Шевченком, з одного боку, і М. І. Костомаровим та П. О. Кулішем — з другого, виникали принципові дискусії й суперечки з важливих соціальних проблем, які хвилювали товариство в цілому. Ця полеміка тоді ще не набувала такої гостроти, щоб привести товариство до розколу. Прихильники обох тенденцій в ідеології й тактиці товариства співіснували завдяки прийнятим радикальним програмним положенням (ліквідація кріпацтва й самодержавства, загальна освіта народу, республіканська федерація слов'янських народів) й рішуче розмежовувалися в питаннях, що стосувалися селянської революції й реформ.

Історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства полягало в позитивній теоретичній і практичній діяльності нового покоління борців, які, виступаючи за ліквідацію кріпацтва й самодержавства, тим самим утверджували необхідність перетворення суспільства на буржуазних засадах. Висуненням програми повалення монархічного деспотизму, що панував в слов'янських країнах, кирило-мефодіївці не лише відстоювали право народів на свободу, незалежність та встановлення республіканського ладу, а й прогресивну ідею їх об'єднання на засадах рівності й суверенності. Нарешті, визнанням потреби загальної освіти народу, як необхідної умови прогресу, товариство продемонструвало своє розуміння соціальних завдань нової епохи.

Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства відображала кардинальні соціально-політичні зрушення в суспільстві. Революційно-демократична частина товариства на чолі з Т. Г. Шевченком дотримувалась й відстоювала ідею селянської революції та боролася проти консервативності буржуазних лібералів, які здійснення програми відсували на невизначено тривалий час мирним реформістським шляхом.

Історична обмеженість програми й діяльності Кирило-Мефодіївського товариства полягала насамперед у тому, що більшість ліберально настроєних учасників не враховувала об'єктивних умов, політичних та економічних можливостей для здійснення задуманої справи, не була пов'язана з селянським рухом проти кріпосництва, боялась селянської революції. До того ж ліберально-буржуазні діячі намагались відволікти товариство від революційної тактики й спрямувати його по шляху реформізму, проповідували месіанські й націоналістичні ідеї. Однак у боротьбі проти буржуазних лібералів зростали й міцніли сили революційних демократів, які горою стояли за інтереси селянства. Ра-

дикальні ідеї, що їх проповідувала революційно настроєна частина товариства на чолі з Т. Г. Шевченком, стали цінним надбанням суспільної думки й справили позитивний вплив на дальший розвиток суспільно-політичного руху на Україні.

Таким чином, в історії суспільно-політичного руху на Україні Кирило-Мефодіївське товариство загалом виявило себе прогресивною організацією, яка виступила з програмою ліквідації кріпосного права й самодержавства, відстоювала ідею визволення народів від гніту, суверенність і братерський союз вільних слов'янських республік, запровадження освіти серед простих людей. Товариство відобразало соціальні суперечності всередині феодального суспільства, під впливом яких царизм змушений був скасувати кріпосне право й відкрити шлях для розвитку капіталістичної суспільно-економічної формації.

В період комуністичного будівництва XXVI з'їзд КПРС надає великого значення вихованню радянських людей на прогресивних традиціях, висвітлення яких є безумовно актуальним завданням історичної науки. Спростування буржуазно-націоналістичних і антикомуністичних фальсифікацій минулого нашої Батьківщини сприяє ще глибшому осмисленню трудящими величі тривалої й тяжкої боротьби проти царизму, поміщиків і буржуазії — від збройного виступу декабристів до перемоги Великого Жовтня, який поклав початок новій ері в історії людства. В цю боротьбу свою частку вклали й ті кирило-мефодіївці, які йшли за революційним демократом Т. Г. Шевченком. Їх діяльність не забута й стала надбанням вітчизняної історії.

Радянський народ побудував розвинуте соціалістичне суспільство і невпинно прямує до вищої мети людства — комунізму. В наш неповторний час не згасає інтерес людей до героїчного минулого нашої Батьківщини, зокрема до революційної титанічної діяльності О. М. Радищева, декабристів, О. І. Герцена, В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, Т. Г. Шевченка, народників, пролетарських революціонерів. Ці великі борці за волю і щастя народів викликають почуття гордості в радянських людей, які глибоко шанують революційні традиції, дбають про їх збереження й використання для виховання поколінь будівників комуністичного суспільства.

ДОДАТКИ

№ 1

Устав Славянского общества св. Кирилла и Мефодия

Главные идеи

1) Принимаем, что духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они должны стремиться.

2) Принимаем, что при соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность, а такими племенами признаем: южноруссов, северноруссов с белорусами, поляков, чехов с словенцами, лужичан, иллиро-сербов с хорутанами и болгар.

3) Принимаем, что каждое племя должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан по их рождению, христианским вероисповеданиям и состоянию.

4) Принимаем, что правление, законодательство, право собственности и просвещение у всех славян должно основываться на св. религии господя нашего Иисуса Христа.

5) Принимаем, что при таком равенстве образованность и чистая нравственность должны служить условием участия в правлении.

6) Принимаем, что должен существовать общий славянский собор из представителей всех племен.

Главные правила общества

1) Устанавливаем общество с целью распространения вышеизложенных идей, преимущественно посредством воспитания юношества, литературы и умножения числа членов общества. Общество именует своими покровителями святых просветителей Кирилла и Мефодия и принимает своим знаком кольцо или икону с именем или изображением сих святых.

2) Каждый член общества произносит присягу при поступлении — употреблять дарования, труды, состояние, общественные свои связи для целей общества, и ежели бы какой член претерпел гонение и даже мучение за принятые обществом идеи, то, по данной присяге, он не выдаст никого из членов, своих братьев.

3) В случае член попадет в руки врагов и оставит в нужде семейство — общество помогает ему.

4) Каждый принятый член общества может принять нового члена без необходимости сообщать ему об именах прочих членов.

5) В члены принимаются славяне всех племен и всех званий.

6) Совершенное равенство должно господствовать между членами.

7) Так как в настоящее время славянские племена исповедуют различные вероисповедания и имеют предубеждения друг против друга, то общество будет стараться об уничтожении всякой племенной и религиозной вражды между ними и распространять идею о возможности примирения разногласий в христианских церквях.

8) Общество будет стараться заранее об искоренении рабства и всякого унижения низших классов, равным образом и о повсеместном распространении грамотности.

9) Как все общество в совокупности, так и каждый член должны свои действия соотносить с евангельскими правилами любви, кротости и терпения, правило же: цель освящает средство, общество признает безбожным.

10) Несколько членов общества, находясь в одном известном месте, могут иметь свои собрания и постановлять частные правила для своих действий, но дабы они не противоречили главным идеям и правилам общества.

11) Никто из членов не должен объявлять о существовании и составе общества тем, которые не вступают или не подадут надежды вступить в него.

Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и государственного управления СССР, ф. 109, 1 эксп., 1847 г., д. 81, ч. 1, л. 3—4. Опубл.: журн. «Былое», 1906, № 2, с. 66—67.

№ 2

Видозва Кирило-Мефодіївського товариства «Братья украинцы»

Это рассуждение предлагаем вам перед глаза и даем на размышление: хорошо ли будет, как эти пункты скажут:

1) Мы принимаем, что все славяне должны между собой соединиться.

2) Но так, чтобы каждый народ составил особенную Речь Посполитую и управлялся неслитно с другими, так чтобы каждый народ имел свой язык, свою литературу,

свое общественное устройство. Такими народами признаем: великороссиян, украинцев, поляков, чехов, словаков, хорутан, иллиро-сербов, болгар.

3) Чтобы существовал сейм или славянское собрание, где бы сходились депутаты от всех республик славянских и там рассуждали бы и решали дела, которые относятся ко всему союзу славянскому.

Чтобы в каждой республике был правитель, избранный на время, и над целым союзом был такой же правитель, выбранный на время.

Что[бы] в народной республике были всеобщее равенство и свобода и никакого различия сословий.

Чтобы депутатами и чиновниками делали не по происхождению и не по имуществу, а по уму и образованности народным выбором.

Чтобы вера христова была основанием законодательства и общественного порядка в целом союзе и в каждой республике.

Вот, братья украинцы, жители Украины обеих сторон Днепра, мы даем вам это на размышление, прочитайте со вниманием и пусть каждый думает, как достигнуть этого, и как бы лучше сделать. Много голов, много умов, говорит пословица. Если вы об этом станете прилежно думать, тогда, когда пора вам заговорить об этом, господь дарует вам смысл и уразумение.

Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и государственного управления СССР, ф. 109, 1 эксп., 1847 г., д. 81, ч. 2, л. 80. Опубл.: журн. «Быльсе», 1906, № 2, с. 67—68.

№ 3

Вірш Т. Г. Шевченка «Н. Костомарову»

(з циклу «В казематі.

Моїм союзникам посвящаю». 1847 р.)

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних.
Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували
І часових переменяли,
Синемундирних часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,

Моїх кровавих тяжких сльоз.
А їх чимало розлилось
На марне поле. Хоч би рута,
А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село.
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині..
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати!
Дивлось: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята..
Молюся! господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

Шевченко Т. Г. Повн. збір. творів. У 6-ти томах. К., 1963, т. 2,
с. 14.

№ 4

**Про участь Т. Г. Шевченка
в Кирило-Мефодіївському товаристві
(з статті «Памяти Т. Г. Шевченка»
в більшовицькій газеті «Путь Правды»
№ 21 від 25 лютого 1914 р.).**

...В Києве Шевченко вступає в тайное политическое общество, называемое Кирилло-Мефодиевским, одним из пунктов устава которого было освобождение крестьян и просвещение народа.

Но на членов тайного общества был сделан донос, и некоторые из них были арестованы и отправлены в Петербург. Шевченко был признан одним из наиболее важных преступников на том основании, что он «сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания». А так как он приобрел славу знаменитого писателя, то стихи его поэтому «вдвойне вредны и опасны».

И вот поэт в самом расцвете своих сил и таланта был приговорен к сдаче рядовым в Оренбургский отдельный корпус со строгим запрещением писать и рисовать, а сочинения его были изъяты из продажи. И десять лет провел Шевченко в таких безотрадных условиях, здоровье его сильно расстроилось, молодость ушла, и только в 1857 г[оду] после многих хлопот удалось добиться его освобождения...

Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. К., 1950, с. 370.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Вступ

- ¹ *Ленін В. І.* Повне збір. творів, т. 2, с. 497.
- ² Там же, т. 5, с. 292.
- ³ Там же, т. 1, с. 283—284.
- ⁴ Там же, т. 20, с. 169.
- ⁵ Там же, т. 11, с. 54.
- ⁶ Там же, т. 34, с. 157.
- ⁷ Там же, т. 26, с. 130.
- ⁸ Там же, с. 131.
- ⁹ Шевченкознавство: Підсумки й пробл.— К., 1975, с. 222.
- ¹⁰ *Ленін В. І.* Повне збір. творів, т. 25, с. 251.
- ¹¹ Там же, т. 30, с. 330—331.
- ¹² Из истории «Общества св. Кирилла и Мефодия» (1847).— Былое, 1906, № 2, с. 66—68; *Стороженко Н.* Кирилло-Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Костомаров.— Киев. старина, 1906, № 2, с. 138—152; *Зайончковский П. А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847).— К., 1959, с. 85, 88.
- ¹³ Из идеологии Кирило-Мефодіївців. Записка Василя Білозерського.— Україна, 1914, кн. 1, с. 78—83.
- ¹⁴ *Семевский В. И.* Кирилло-Мефодиевское общество, 1846—47 гг.— Голос минувшего, 1918, № 10/12, с. 101—158; *Костомаров М.* Книги битія українського народу.— Наше минуле, 1918, № 1, с. 7—21; *Костомаров М.* Книги битія українського народу.— Львів, Київ, 1921; *Люціані Ж.* Книга буття українського народу.— Париж, 1956, с. 95—143 (фр. і укр. мовами); *Зайончковский П. А.* Вказ. праця, с. 149—160.
- ¹⁵ З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства: I. Записка В. Білозерського про сільські школи. II. Записка М. Костомарова про панславізм. III. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич». IV. Малюнок Куліша до народної пісні.— Україна, 1924, кн. 1—2, с. 121—134.
- ¹⁶ *Шевченко Т.* Листи до різних осіб. Офіціальні листи та ділові папери.— Повне збір. творів: У 6-ти т. К., 1964, т. 6, с. 9—300; Листи до Т. Г. Шевченка, 1840—1861.— К., 1962.
- ¹⁷ За сто літ. К., 1928, кн. 2, с. 33—98; Україна, 1925, кн. 3, ст. 69—72; Рус. старина, 1875, кн. 5, с. 154—155.
- ¹⁸ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— К., 1950.— 514 с.; Тарас Шевченко: Документи і матеріали, 1814—1963.— К., 1963.— 565 с.; Т. Г. Шевченко: Документи та матеріали до біогр.— К., 1975.— 600 с.; *Новицький М.* Шевченко в процесі 1847 р. і його папери.— Україна, 1925, кн. 1/2, с. 69—99; Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства: Признання кирило-мефодіївців.— К., 1915.— 157 с.; Признання Н. И. Костомарова в III отделении; (По неизд. данным).— Былое, 1907, № 8, с. 200—228; К биографии Т. Г. Шевченко.— Былое, 1906, № 8, с. 4—12; Доклад III отделения об Андрузском.— Былое, 1907, № 9, с. 132—133; Матеріали по политическому делу Т. Г. Шев-

- ченко.— В кн.: Шевченко Т. Твори. Б. М., 1911, т. 2, с. 97—143; *Бородин В. С.* Твори Шевченка в архіві кирило-мефодіївців.— В кн. 36. праць чотирнадцятої наук. шевченк. конф. К., 1955, с. 114—126; *Його ж.* Твори Шевченка в політичному процесі Кирило-Мефодіївського товариства та заборона й вилучення «Кобзаря».— В кн.: 36. праць сімнадцятої наук. шевченк. конф. К., 1970, с. 52—91.
- 19 Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.— К., 1958; Спогади про Шевченка.— К., 1958; Т. Г. Шевченко в wspomинаниях современников.— М., 1963; *Костенко А. І.* Шевченко в мемуарах.— К., 1965.
- 20 Правда. Письмо наукове і літературне. 1868, ч. 2, с. 19—21; ч. 3, с. 32—34; ч. 4, с. 45—46.
- 21 *Куліш П.* Спогади про Тараса Шевченка.— Х.; К., 1930.
- 22 Автобіографія Николая Ивановича Костомарова.— Рус. мысль, 1885, кн. 5, с. 190—223; кн. 6, с. 20—54; Костомаров Н. И.: Автобиография.— Литературное наследие.— Спб., 1890, с. 3—217; Костомаров Н. И. Автобиография.— М., 1922.— 440 с.
- 23 Киев. старина, 1883, № 2, с. 221—234.
- 24 Ист. вестн., 1890, № 4, с. 116—153.
- 25 Звеня, 1935, кн. 5, с. 304—342.
- 26 *Луначарський А. В.* Шевченко і Драгоманов.— В кн.: Пам'яті Михайла Драгоманова. Х., 1920, с. 49—55.
- 27 *Петров Н. И.* Очерки истории украинской литературы XIX столетия.— Киев, 1884, с. 233—368.
- 28 *Франко І.* Твори: В 20-ти т. К., 1955, т. 17, с. 90.
- 29 Киев. старина, 1897, № 2, с. 176—187.
- 30 *Кониский О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. Львів, 1898, т. 1, с. 199—200.
- 31 Киев. старина, 1906, № 2, с. 135—152.
- 32 *Франко І. Н. И.* Стороженко. Кирилло-Мефодієвские заговорщики.— Твори: В 20-ти т. К., 1956, т. 19, с. 759—760.
- 33 *Сватиков С. Г.* Общественное движение в России (1700—1895).— Ростов н/Д, 1905, с. 200—202.
- 34 Рус. старина, 1911, № 12, с. 692—696.
- 35 *Стороженко А. В.* Происхождение и сущность украинофильства.— Киев, 1911, с. 26—29.
- 36 *Щеголев С. Н.* Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма.— Киев, 1912.
- 37 Рус. богатство, 1911, № 5, с. 98—127; № 6, с. 39—67. Цензура вилучила розділи, де викладався зміст «Книги буття українського народу». Повністю вона вийшла в журналі «Голос минувшого», 1918, № 10/12, с. 101—158.
- 38 Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1917, т. 119—120, с. 217—347.
- 39 *Возняк М.* Кирило-Мефодіївське брацтво.— Львів, 1921.— 238 с.
- 40 *Плеханов Г. В.* Соч. М., 1924, т. 10, с. 346; т. 13, с. 199—200.
- 41 *Луначарський А.* Шевченко і Драгоманов.— В кн.: Пам'яті Михайла Драгоманова. Х., 1920, с. 49—55; *Луначарський А. В.* Великий народний поет. (Тарас Шевченко).— К., 1961.
- 42 *Куклин Г. А.* Материалы к изучению революционного движения в России. Т. 1 (1800—1854).— Женева, 1905.
- 43 Зап. філол. відділу ВУАН, 1923, кн. 4, с. 49—57.
- 44 Україна, 1925, кн. 1/2, с. 51—99.
- 45 *Багалій Д. Т. Г.* Шевченко і кирило-мефодіївці.— Х., 1925.— 93 с.
- 46 *Гуревич З.* Молода Україна: До восьмидесятих роковин Кирило-Мефодіїв. брацтва.— Х., 1928.— 117 с.
- 47 Каторга і ссылка, 1929, № 5, с. 179—182.
- 48 Тр. ист. фак. Киев. ун-та, 1939, т. 1, с. 221—271.

- 49 Пам'яті Т. Г. Шевченка.— Наук. зап. Київ. ун-ту. Зб. філол. фак., 1939, № 1, с. 275—298.
- 50 Тр. іст. фак. Одес. ун-ту, 1939, т. 1, с. 45—58.
- 51 Нариси історії України, 1939, вип. 8, с. 152—161, 167—173.
- 52 Пам'яті Т. Г. Шевченка : Зб. статей до 125-ліття з дня народження, 1814—1939.— К., 1939, с. 53—89.
- 53 Вісті АН УРСР, 1944, № 3/4, с. 39—53.
- 54 Наук. зап. Житомир. пед. ін-ту, 1950, т. 1, с. 69—87.
- 55 Укр. іст. журн., 1966, № 3, с. 75—78.
- 56 Назаренко І. Д. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка.— К., 1964, с. 184—213.
- 57 Нарис історії філософії на Україні.— К., 1966, с. 149—157.
- 58 Буцик А. К. Суспільно-політичний рух в Росії 30—50-х років XIX ст.— К., 1964, с. 178—215.
- 59 Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX века.— К., 1979, с. 98—112.
- 60 Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів, 1826—1850.— К., 1971, с. 175—260.
- 61 Укр. іст. журн., 1971, № 1, с. 69—74.
- 62 Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР, 1964, № 1, с. 60—64.
- 63 Історіографічні дослідження в Українській РСР, К., 1971, вип. 4, с. 150—172.
- 64 Навіки разом : Матеріали і документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією.— К., 1979, с. 37.
- 65 Комуніст України, 1981, № 6, с. 8.

1. Соціально-класове розмежування сил в суспільно-політичному русі Росії. Початок діяльності Т. Г. Шевченка

- 1 Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 450.
- 2 Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.) — К., 1962, с. 25.
- 3 Гуржій І. Зародження робітничого класу України.— К., 1958, с. 13.
- 4 Там же, с. 97.
- 5 Кеппен П. Девятая ревизия : Исслед. о числе жителей в России в 1851 г.— Спб., 1857, с. 199—200.
- 6 Отчет о состоянии Киевского учебного округа за 1844 год.— [Документ без вихідних даних і нумерації сторінок].
- 7 Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг. : Сб. документов.— М., 1961, с. 818—821.
- 8 Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 65.
- 9 Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 9, с. 9.
- 10 Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (Далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 1, арк. 102—107 зв.
- 11 Там же, ч. 19, арк. 23, 24.
- 12 Н. И. Костомаров : Автобиография.— М., 1922, с. 141, 148, 165.
- 13 Там же, с. 102.
- 14 Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 382—383.
- 15 Там же, т. 41, с. 7.
- 16 Там же, т. 25, с. 90.
- 17 Белінський В. Г. Вибрані філософські твори. К., 1948, т. 1, с. 488.
- 18 Там же, с. 494—495.
- 19 Там же, с. 533.
- 20 А. И. Герцен в русской критике : Сб. статей.— М., 1953, с. 82.

- ²¹ *Ленін В. І.* Повне збір. творів, т. 21, с. 243—244.
- ²² *Герцен О. І.* Минуле і думи.— К., 1957, с. 236.
- ²³ Див.: *Ленін В. І.* Повне збір. творів, т. 2, с. 496.
- ²⁴ *Лейкина-Свирская В. Р.* Петрашевцы.— М., 1965, с. 143.
- ²⁵ Философские и общественно-политические произведения петрашевцев.— М., 1953, с. 263—264, 359—364, 637—642, 645—649.
- ²⁶ Там же, с. 503—504.
- ²⁷ *Герцен А. И.* О развитии революционных идей в России.— М., 1958, с. 75.
- ²⁸ Ист. вестн., 1890, № 4/6, с. 121, 131, 134, 135, 138, 143.
- ²⁹ Дело петрашевцев. М.; Л., 1951, т. 3, с. 405—406, 500.
- ³⁰ Україна, 1924, кн. 3, с. 82—83.
- ³¹ *Герцен А. И.* Поляки прощают нас! — Полн. собр. соч. и писем.— Пг., 1919, т. 7, с. 258—259.
- ³² Україна, 1924, кн. 3, с. 88, 90.
- ³³ *Франко І.* Твори: В 20-ти т. К., 1955, т. 17, с. 85.
- ³⁴ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.— К., 1958, с. 22.
- ³⁵ Путь правды, 1914, 18 лют.
- ³⁶ *Жур. П.* Літо перше: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка.— К., 1979, с. 14.
- ³⁷ *Шевченко Т.* Повне збір. творів: У 6-ти т. К., 1963, т. 3, с. 84.
- ³⁸ *Анісов В., Середа Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка.— К., 1976, с. 49; *Жур П.* Літо перше, с. 49—62, 233—235. Пізніше Т. Г. Шевченко подарував поему «Тризна» (Спб., 1844), М. О. Максимовичу і П. О. Кулішу з дарчими написами. І в такий спосіб Т. Г. Шевченко поширював революційні ідеї серед своїх знайомих.
- ³⁹ *Жур П.* Вказ. праця, с. 55.
- ⁴⁰ Киев. старина, 1898, № 9, с. 217.
- ⁴¹ *Чужбинский А.* Воспоминание о Т. Г. Шевченко.— Спб., 1861, с. 8.
- ⁴² *Жур П.* Вказ. праця, с. 95.
- ⁴³ Там же, с. 89, 90.
- ⁴⁴ Листи до Т. Г. Шевченка, 1840—1861, с. 15.
- ⁴⁵ *Жур П.* Вказ. праця, с. 120—121, 163—183, 196—199.
- ⁴⁶ *Шевченко Т.* Повне збір. творів: У 6-ти т. К., 1963, т. 1, с. 205.
- ⁴⁷ *Жур П.* Вказ. праця, с. 193—196.
- ⁴⁸ Листи до Т. Г. Шевченка, 1840—1861.— К., 1962, с. 49. У цьому виданні лист датується помилково 1845 р.
- ⁴⁹ Вінок Шевченкові.— Одеса, 1912, с. 5.
- ⁵⁰ Листи до Т. Г. Шевченка, 1840—1861, с. 23.
- ⁵¹ *Шевченко Т.* Повне збір. творів, т. 1, с. 354.
- ⁵² Спогади про Шевченка.— К., 1958, с. 211.
- ⁵³ *Франко І.* Твори: В 20-ти т. К., 1955, т. 17, с. 90.

2. Заснування в Києві Кирило-Мефодіївського товариства і вступ до нього Т. Г. Шевченка

- ¹ Костомаров Н. И. : Автобиография.— Литературное наследие.— Спб., 1890, с. 61—62.
- ² Киев. старина, 1883, № 2, с. 226.
- ³ Костомаров Н. И. : Автобиография, с. 62.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Там же.
- ⁶ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців. К., 1915, с. 90.
- ⁷ Житие Константина-философа.— Чтения в Императ. о-ве истории и

- древностей рос., 1885, № 4/5, с. 75; Повесть временных лет : Ист.-лит. очерк и коммент.— М.; Л., 1950, с. 258.
- ⁸ В Болгарії на честь Кирила і Мефодія як засновників національної культури щороку 24 травня святкується День болгарської освіти і культури, слов'янської писемності і друку. В Софії існує Народна бібліотека імені Кирила і Мефодія. Болгарський уряд встановив орден Кирила і Мефодія, яким нагороджуються діячі освіти, культури і науки.
- ⁹ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 13—14, 46—47, 108, 151.
- ¹⁰ Былое, 1906, № 2, с. 66.
- ¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 1—19.
- ¹² *Куліш П.* Спогади про Тараса Шевченка.— Х.; К., 1930, с. 27.
- ¹³ Рус. старина, 1886, кн. 1, с. 109—191.
- ¹⁴ Костомаров Н. И. : Автобиография, с. 63.
- ¹⁵ Рус. мысль, 1885, кн. 5, с. 211.
- ¹⁶ *Шевченко Т.* Повне зібр. творів: У 6-ти т., т. 6, с. 39.
- ¹⁷ Рус. старина, 1875, кн. 5, с. 155.
- ¹⁸ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.— К., 1958, с. 106.
- ¹⁹ Україна, 1925, кн. 1/2, с. 53.
- ²⁰ *Багалій Д. Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці.*— Х., 1925, с. 85.
- ²¹ *Ястребов Ф. О. Т. Г. Шевченко в революційному русі 30—50-х років XIX ст.*— В кн.: Пам'яті Т. Г. Шевченка : Зб. статей до 125-ліття з дня народження, 1814—1939. К., 1939.
- ²² *Бортников А.* Кирилло-Мефодиевское общество : (Главные идеи и цели).— Тр. ист. фак. Киев. ун-та, 1939, т. 1, с. 257—263.
- ²³ *Горбатюк В. Т. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство.*— Тр. ист. фак. Одес. ун-ту, 1939, т. 1, с. 45.
- ²⁴ *Ковмір Ю. О. Т. Г. Шевченко в Кирило-Мефодіївському товаристві.*— Наук. зап. Житомир. пед. ін-ту, 1950, т. 1, с. 84—86.
- ²⁵ *Зайончковский П. А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847).— М., 1959, с. 76.
- ²⁶ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 98.
- ²⁷ За сто літ.— К., 1928, кн. 2, с. 52.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 104.
- ³⁰ *Куліш П.* Спогади про Тараса Шевченка, с. 79.
- ³¹ Там же, с. 81.
- ³² Там же, с. 30, 31, 38, 39, 42, 45; Киев. старина, 1899, № 3, с. 310.
- ³³ *Куліш П.* Спогади про Тараса Шевченка, с. 34.
- ³⁴ Там же, с. 39, 46, 52, 70—71, 72.
- ³⁵ Там же, с. 71.
- ³⁶ Там же, с. 39.
- ³⁷ Листи до Т. Г. Шевченка, 1840—1861.— К., 1962, с. 56.
- ³⁸ Библиотека западной полосы России, 1880, т. 1, с. 13.
- ³⁹ *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли й соціалізм.— Львів, 1906, с. 32.
- ⁴⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 2, арк. 6-а; За сто літ. К., 1927, кн. 1, с. 36—38.
- ⁴¹ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 24—25, 132, 133.
- ⁴² Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 17, 19; Советская Украина, 1961, № 5, с. 162.
- ⁴³ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 17—18.
- ⁴⁴ Там же, с. 18.
- ⁴⁵ Там же, с. 7.

- ⁴⁶ Там же, с. 7—8.
⁴⁷ Там же, с. 8.
⁴⁸ Костомаров Н. И. : Автобиография, с. 67.
⁴⁹ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 16.
⁵⁰ Там же, с. 9.
⁵¹ Там же, с. 13, 14, 46—47.
⁵² Там же, с. 62.
⁵³ Наше минуле, 1918, № 1, с. 11.
⁵⁴ Куліш П. Спогади про Тараса Шевченка, с. 41.
⁵⁵ Там же, с. 58, 59, 60.
⁵⁶ Записки історично-філологічного відділу УАН, 1926, кн. 7/8, с. 371.
⁵⁷ Куліш П. Спогади про Тараса Шевченка, с. 28.
⁵⁸ Там же, с. 59.
⁵⁹ За сто літ, кн. 2, с. 51.
⁶⁰ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. Львів, 1898, т. 1, с. 198.

3. Революційно-демократичні погляди Т. Г. Шевченка та їх вплив на статут і соціально-політичну програму товариства

- ¹ Киев. старина, 1883, № 2, с. 230.
² Шевченко Т. Повне зібр. творів у 6-ти т. К., 1963, т. 1, с. 142.
³ Там же, т. 3, К., 1963, с. 58.
⁴ Там же, т. 1, К., 1963, с. 262.
⁵ Там же, с. 261, 262.
⁶ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців. К., 1915, с. 87.
⁷ Костомаров Н. И. : Автобиография.— М., 1922, с. 187—189; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 19, арк. 87, 106.
⁸ Былое, 1906, № 2, с. 66.
⁹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. М., 1951, т. 3, с. 73—74.
¹⁰ Былое, 1906, № 2, с. 66.
¹¹ Философские и общественно-политические произведения петрашевцев.— М., 1953, с. 196—199.
¹² Горбачевский И. И. Записки. Письма.— М., 1963, с. 13.
¹³ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей.— М., 1956, т. 2, с. 223.
¹⁴ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР у Києві), ф. 470, оп. 1, спр. 181, арк. 55.
¹⁵ Философские и общественно-политические произведения петрашевцев, с. 161—162.
¹⁶ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 95.
¹⁷ Былое, 1906, № 2, с. 66.
¹⁸ Там же.
 Петрашевці також виступали проти рабства. Так М. В. Петрашевський писав про оголошення Французькою революцією кінця XVIII ст. «рівності» громадян, «знищення рабства» як «розумну» і «святую справу», виступав за емансипацію негрів і знищення невільництва, проти торгівлі людьми (Философские и общественно-политические произведения петрашевцев, с. 197, 200—206).
¹⁹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. М., 1951, т. 3, с. 71—72.

- ²⁰ Шевченко Т. Повне збір. творів : У 6-ти т., т. 1, с. 331, 354.
- ²¹ Былое, 1906, № 2, с. 66.
- ²² Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 90, 91.
- ²³ Горбачевский И. И. Записки. Письма, с. 14.
- ²⁴ Україна, 1914, кн. 1, с. 78—79.
- ²⁵ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 89.
- ²⁶ Україна, 1914, кн. 1, с. 79.
- ²⁷ Там же, с. 80.
- ²⁸ Позитивне ставлення до слов'янського народу Й. Гердер виклав у книзі «Мысли, относящиеся к философии истории человечества» (СПб., 1829). Проте філософія ученого мала ідеалістичний характер.
- ²⁹ Україна, 1914, кн. 1, с. 80.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Там же.
- ³² Там же, с. 81.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Философские и общественно-политические произведения петрашевцев, с. 185—190.
- ³⁶ Україна, 1914, кн. 1, с. 81.
- ³⁷ Там же, с. 81—82.
- ³⁸ ЦДА у Києві, ф. 470, оп. 1, спр. 181, арк. 55, 59 зв.
- ³⁹ Україна, 1914, кн. 1, с. 82.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Там же, с. 83.
- ⁴⁴ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 89.
- ⁴⁵ Там же, с. 88.
- ⁴⁶ Там же, с. 88—89.
- ⁴⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 8, арк. 6.
- ⁴⁸ Там же, арк. 7—8.
- ⁴⁹ Киев. старина, 1883, № 2, с. 226—227.
- ⁵⁰ Рус. мысль, 1885, кн. 5—6.
- ⁵¹ Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847).— М., 1959, с. 87.
- ⁵² Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 108, 109.
- ⁵³ Україна, 1924, кн. 1/2, с. 130—131.
- ⁵⁴ Там же, с. 131—132.
- ⁵⁵ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 139, 140.
- ⁵⁶ Чернышевский Н. Г. Литературное наследие. М.; Л., 1930, т. 3, с. 525—529.
- ⁵⁷ Герцен А. И. Избранные философские произведения. М., 1948, т. 2, с. 140, 141, 142, 143.
- ⁵⁸ Куліш П. Спогади про Тараса Шевченка.— Х.; К., 1930, с. 43—45.
- ⁵⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 6, с. 281—282.

4. «Книга буття українського народу».

Спорідненість деяких
її радикальних положень
з думками Т. Г. Шевченка

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 4, с. 432.

² Назаренко І. Д. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка.— К., 1964, с. 191.

- ³ У статті «Опанас Маркович у Кирило-Мефодіївському братстві» буржуазний націоналіст В. В. Міяковський безпідставно намагався довести, що «християнський містицизм був ззагалі характерний настрої для братчиків». (За сто літ. К., 1927, кн. 1, с. 28).
- ⁴ *Куліш П.* Спогади про Тараса Шевченка.— Х.; К., 1930, с. 83. Список з рукопису українською мовою зробив для В. М. Білозерського чи П. О. Куліша студент О. О. Навроцький. (За іншими відомостями сам Білозерський. Див. ЦДАЖР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 5, арк. 63—65). Цей список в архівах не зберігся. Назва твору «Книга буття українського народу» вперше з'явилася у спогадах П. О. Куліша.
- ⁵ Там же, с. 84.
- ⁶ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців.— К., 1915, с. 10. У спогадах М. І. Костомаров писав, що йому не відомо, хто назвав відібраний у нього рукопис без заголовку «Законом божим», а вперше таку назву він почув від жандармів у III відділі. (Див. Вестн. Европы, 1910, № 4, с. 82).
- ⁷ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 13.
- ⁸ На іншому допиті Костомаров заявив, що він такого перекладу ззагалі не робив. В спогадах він писав, що під час арешту в нього було відібрано чорновий рукопис «Твору про слов'янську федерацію», але автором себе не назвав. (Див. Вестн. Европы, 1910, № 4, с. 76, 77).
- ⁹ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 15.
- ¹⁰ Там же, с. 47.
- ¹¹ Там же, с. 47—48. У спогадах Костомаров розповідав, що в III відділі шеф жандармів назвав рукопис «мерзеною річчю», за яку погрожував ешафотом, а тоді додав: «Але я певен, що не ви написали цю мерзоту; будьте відверті і дайте можливість врятувати вас». (Див. Вестн. Европы, 1910, № 4, с. 78).
- ¹² Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 48, 49, 56.
- ¹³ Костомаров М. І. на слідстві заявив, що він не знає, де оригінал «Подністрянки» і хто її автор, але не заперечував, що він мав оригінал, з якого списував українською мовою. Про «Подністрянку», як і інші анонімні твори, Костомаров згадував у опублікованій журналом «Библиотека для чтения» (1846) статті «Мысли об истории Малороссии», а також у приватній розмові з попечителем учебного округа про цю статтю. (Див. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 62, 63).
- ¹⁴ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 142. Військове міністерство офіцера на прізвище Хмельницький в Кавказькому корпусі не виявило. Очевидно, ця особа вигадана.
- ¹⁵ *Арабажин К. И.* Шевченко и мессионизм.— Новое слово, 1914, № 4, с. 24—27.
- ¹⁶ *Семевский В. И.* Кирило-Мефодиевское общество.— Голос минувшего, 1918, № 10/12, с. 130—131; *Возняк М.* Кирило-Мефодіївське брацтво.— Львів, 1921, с. 122—123. *Багалій Д. І. Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці.*— Х., 1925, с. 33.
- ¹⁷ *Щурат В.* Основи Шевченкових зв'язків з поляками.— Зап. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка, 1917, т. 119/120, с. 287—288.
- ¹⁸ *Марковський М.* Шевченко в Кирило-Мефодіївському братстві.— Зап. іст.-філол. відділу ВУАН, 1924, кн. 4, с. 49—57.
- ¹⁹ *Gołqbek J.* Bractwo św. Cyryła i Metodego w Kijowie.— Warszawa, 1935, s. 189.
- ²⁰ *Зайончковский П. А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847).— М., 1959, с. 8—11, 14.
- ²¹ *Кирилок Є. П., Шаблювський Є. С., Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко: Біографія.*— К., 1964, с. 182.

- 22 ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 1, арк. 170—171. Порівнянням обох творів В. І. Семевський, Юзеф Голомбек і П. А. Зайончковський переконливо довели, що «Книга буття українського народу» є не переробкою твору А. Міцкевича, а оригінальною працею.
- 23 ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 3, арк. 18—23. Поеми «Гайдамаки», «Сон», «Єретик», «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє», «Давидові псалми» Т. Г. Шевченка.
- 24 Наше минуле, 1918, № 1, с. 7—8. В дусі християнської легенди описав історію людства і А. Міцкевич у творі «Книги народу польського і польського пилигримства». (Див.: *Мицкевич А.* Книги народа польського и польского пилигримства / Пер. с пол. А. Виноградова.— М., 1918). Папа римський Григорій XVI оголосив анафему цьому твору як єретичному.
- 25 Наше минуле, 1918, № 1, с. 9. Подібна антицарська концепція висловлена в «Книгах народу польського і польського пилигримства» А. Міцкевича і в статуті «Союзу польського народу»: автори закликали до боротьби проти деспотизму, узурпації влади царем, а самодержавству протиставляли народовладдя.
- 26 Наше минуле, 1918, № 1, с. 9—10.
- 27 Там же, с. 10.
- 28 Там же, с. 11.
- 29 Там же, с. 12.
- 30 Там же, с. 13.
- 31 Там же.
- 32 Там же, с. 13—14.
- 33 *Шевченко Т.* Повне збір. творів, т. 1, с. 262—263.
- 34 Наше минуле, 1918, № 1, с. 14—15; *Шевченко Т.* Повне збір. творів, т. 1, с. 331.
- 35 Наше минуле, 1918, № 1, с. 15.
- 36 Там же.
- 37 Там же, с. 15—16.
- 38 Там же, с. 16; *Шевченко Т.* Повне збір. творів: У 6-ти т., 1, с. 262.
- 39 Наше минуле, 1918, № 1, с. 16—17.
- 40 Там же, с. 17.
- 41 Там же.
- 42 Там же.
- 43 Там же, с. 18.
- 44 Там же.
- 45 Там же, с. 18—19.
- 46 Там же, с. 19.
- 47 Там же. Автори «Книги буття українського народу» щодо пояснення взаємин України з Польщею і Росією вживають однакову формулу, що суперечить історичній дійсності, бо в першому випадку було завоювання України феодалами Польщі, а в другому добровільне возз'єднання України і Росії волею їх народів.
- 48 Наше минуле, 1918, № 1, с. 19.
- 49 Там же, с. 19, 20.
- 50 Там же, с. 20; *Шевченко Т.* Повне збір. творів, т. 1, с. 246, 287, 341.
- 51 Наше минуле, 1918, № 1, с. 20.
- 52 Там же.
- 53 Там же, с. 20—21.
- 54 Там же, с. 21. Щодо конституції 3 травня 1791 р., яка нібито ліквідувала панство і встановила рівність, автори твору помиляються. Насправді ж ця конституція, скасувавши шляхетські *liberum veto* і конфедерації, залишила недоторканною спадкову королівську владу.

Шляхетський стан зберіг свої права і привілеї. Міщанство здобуло право послати на сейм свого уповноваженого з дорадчим голосом. Селянський стан оголошувався під протекцією законів, але поміщицька власність на землю і кріпосне право зберігалися. Конституція забезпечувала свободу усім віровизнанням і релігіям.

⁵⁵ Наше минуле, 1918, № 1, с. 21.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Шевченко Т. Повне збір. творів, т. 1, с. 307.

⁵⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 428.

⁵⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 1, арк. 45.

⁶⁰ Наше минуле, 1918, № 2, с. 174.

⁶¹ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 16.

⁶² Там же, с. 110.

⁶³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 19, арк. 76.

⁶⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 197.

⁶⁵ Там же, т. 21, с. 299—300.

5. Політична пропаганда і зв'язки кирило-мефодіївців. Поширення революційних творів Т. Г. Шевченка

¹ В радянській науковій літературі мала місце певна недооцінка практичної діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Зокрема, відомий історик П. А. Зайончковський писав, що «практичні кроки його обмежувалися лише складанням різних проектів і планів». (*Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847)*.— М., 1959, с. 114). Філософ М. С. Денисенко в статті «Кирило-Мефодіївське товариство: (До питання про ідейну боротьбу)» ще вужче трактував його діяльність: «Практична діяльність кирило-мефодіївців була надто обмеженою і зводилась до поширення освіти серед народу». (З історії філософської думки на Україні.— К., 1963, с. 87).

² Наше минуле, 1918, № 1, с. 36—37.

³ Былое, 1906, № 2, с. 68.

⁴ *Белозерский Н.* Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц.— Киев. старина, 1882, № 10, с. 69.

⁵ *Костенко А.* Шевченко в мемуарах: Критич. нарис.— К., 1965, с. 122—124.

⁶ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.— К., 1958, с. 121.

⁷ *Зайончковский П. А.* Кирилло-Мефодиевское общество, с. 102; *Дьяков В. А.* Тарас Шевченко и его польские друзья.— М., 1964, с. 32—33.

⁸ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва: Признання кирило-мефодіївців.— К., 1915, с. 66.

⁹ Там же, с. 10—11, 77. Рукопис «Гайдамаки» під назвою «Січові гості, споминка старого діда» зберігався також у П. О. Куліша, який на слідстві повідомив, що цей твір надрукований в польському журналі «Rubon» в 1844 чи 1845 р. і звідти він уперше дізнався про гайдамацьких ватажків Чуприну і Чортоуса. (Див. ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 19, арк. 11—12, ч. 5, арк. 18—30; ч. 7, арк. 1—8). До свого тексту П. О. Куліш зробив приписку, що це переклад з польського рукопису, зроблений у Черкасах 1843 р.

¹⁰ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 21.

¹¹ Там же, с. 58.

¹² Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників, с. 106, 107.

¹³ Там же, с. 107, 108.

¹⁴ Там же, с. 108.

- ¹⁵ Там же, с. 108, 109.
- ¹⁶ Там же, с. 109. У 1863 р. Ю. Беліна-Кенджицький, письменник і революціонер, взяв участь у польському повстанні.
- ¹⁷ Рус. мысль, 1885, № 5, с. 211.
- ¹⁸ *Стороженко Н. И.* «Славянам»: Неизданное стихотворение Т. Г. Шевченко.— Киев. старина, 1897, кн. 10, с. 1—5; *Стороженко Н. И.* Письмо к редактору «Киевской старины», о стих. «Славянам».— Там же, 1889, кн. 12, с. 123—125.
- ¹⁹ Киев. старина, 1897, кн. 10, с. 2—4.
- ²⁰ Там же, с. 4—5.
- ²¹ *Костомаров Н. И.* Славянская мифология.— Киев, 1847.
- ²² Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 34—35.
- ²³ Там же, с. 35, 36, 37.
- ²⁴ Там же, с. 37, 38.
- ²⁵ *Куліш П.* Спогади про Тараса Шевченка.— Х.; К., 1930, с. 24—25.
- ²⁶ Листи до Т. Г. Шевченка, 1840—1861.— К., 1962, с. 53—55.
- ²⁷ Карманная книжка для помещиков и лучший, извлеченный из опыта способ управлять имением / Издал Ф. Гладкий.— Спб., 1846.
- ²⁸ За сто літ. К., 1928, кн. 2, с. 55.
- ²⁹ Там же, с. 59, 60. Т. Г. Шевченко у 1845 р. зустрічався з В. Єдличкою в с. Веселій Поділ на Полтавщині й отримав від нього чимало відомостей про реформаційний рух в Чехії під приводом Яна Гуса (1371—1415).
- ³⁰ За сто літ, кн. 2, с. 62.
- ³¹ Там же.
- ³² Там же, с. 66.
- ³³ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 38, 129, 130.
- ³⁴ За сто літ, кн. 2, с. 67—68.
- ³⁵ Там же, с. 78, 79.
- ³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 9, арк. 7—8.
- ³⁷ За сто літ.— К., 1927, кн. 1, с. 38, 39, 40.
- ³⁸ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 46, 73—74, 78, 79, 126. Пропозиція про грошові внески вийшла від М. І. Гулака. Каса «грошей для добрих справ» за 1846 р. знаходилась в П. О. Куліша. Внески зробили М. І. Гулак, П. О. Куліш і В. М. Білозерський.
- ³⁹ За сто літ, кн. 1, с. 41—43. Йдеться про пожвавлення суспільно-політичного руху на Україні і зокрема в Київському університеті під впливом повстання 1846 р. в Кракові (Галичина) й арешти студентів-поляків, які співчували або підтримували зв'язок з повстанцями. Непевне в той час поширювалися чутки і про сутичку Т. Г. Шевченка з городничим у м. Лубни на Полтавщині влітку 1846 р.
- ⁴⁰ За сто літ, кн. 1, с. 43—44.
- ⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 9, арк. 3.
- ⁴² За сто літ, кн. 2, с. 35; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 9, арк. 4—6.
- ⁴³ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 112, 113.
- ⁴⁴ За сто літ, кн. 2, с. 48.
- ⁴⁵ Там же, с. 50.
- ⁴⁶ Там же, с. 77.
- ⁴⁷ Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1917, т. 119—120, с. 99, 127.
- ⁴⁸ *Мацевич Л.* Николай Иванович Савич (прикосновенный к делу украинского Кирилло-Мефодиевского общества 1847 г.).— Киев. старина, 1904, № 2, с. 235—236.
- ⁴⁹ Листи до Т. Г. Шевченка, 1840—1861, с. 157.
- ⁵⁰ *Дьяков В. А.* Тарас Шевченко и его польские друзья, с. 20, 23.
- ⁵¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників, с. 104—110; Ма-

- теріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 17, 33; Наше минуле, 1918, № 1, с. 44, 52.
- ⁵² Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 12.
- ⁵³ Там же, с. 42, 43.
- ⁵⁴ Там же, с. 58.
- ⁵⁵ *Смирнов А. Ф.* Революционные связи народов России и Польши, 30—60 годы XIX века.— М., 1962, с. 129, 136.
- ⁵⁶ Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1861, с. 40—49.
- ⁵⁷ Философские и общественно-политические произведения петрашевцев, с. 618—621.
- ⁵⁸ Там же, с. 785.
- ⁵⁹ Дело петрашевцев. М.; Л., 1937, т. 1, с. 161—162; 1951, т. 3, с. 406, 407. Слід вважати безпідставною спробу дослідника методів жандармського розшуку А. Ф. Возного обмежити політичні зв'язки і применшити поінформованість петрашевців про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (Див. *Возный А. Ф.* Полицейский сыск и кружок петрашевцев.— К., 1976, с. 17—20).
- ⁶⁰ Дело петрашевцев, т. 1, с. 329.
- ⁶¹ *Хінкулов Л.* Тарас Шевченко і його сучасники: Етюди до біографії.— К., 1962, с. 120.

6. Діяльність Т. Г. Шевченка і кирило-мефодіївців на ниві освіти й науки

- ¹ *Морелли.* Кодекс природы или истинный дух ее законов.— М., 1956.
- ² *Мабли Г.* Сомнения, предложенные философам-экономистам по поводу естественного и необходимого порядка политических обществ (1768 г.).— Избр. произведения. М., 1950.
- ³ *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 18.
- ⁴ *Ломоносов М. В.* Избранные философские произведения.— М., 1950, с. 598.
- ⁵ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. М., 1951, т. 1, с. 244.
- ⁶ Восстание декабристов: Документы. М., 1958, т. 7, с. 204—205.
- ⁷ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. М., 1951, т. 2, с. 244—245.
- ⁸ Восстание декабристов: Материалы. М.; Л., 1926, т. 5, с. 12.
- ⁹ *Белінський В. Г.* Вибрані філософські твори. К., 1948, т. 1, с. 292.
- ¹⁰ Философские и общественно-политические произведения петрашевцев.— М., 1953, с. 115, 117, 119.
- ¹¹ Україна, 1924, кн. 1/2, с. 127.
- ¹² Там же, с. 127—128.
- ¹³ Там же, с. 128.
- ¹⁴ Там же, с. 129.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ За сто літ. К., 1928, кн. 2, с. 67.
- ¹⁷ Там же, с. 60.
- ¹⁸ За сто літ, кн. 2, с. 54 (Разрядка документа).
- ¹⁹ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства: Признання кирило-мефодіївців.— К., 1915, с. 72—73.
- ²⁰ *Куліш П.* Спогади про Тараса Шевченка.— Х.; К., 1930, с. 82.
- ²¹ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 95.
- ²² Там же, с. 31, 130, 134.
- ²³ Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. 1603, оп. 1, спр. 3.

- ²⁴ Народ про Кармалюка : 36. фольклор. творів.— К., 1961.
- ²⁵ Цит. за кн.: *Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф.*— К., 1968, с. 35.
- ²⁶ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 113.
- ²⁷ *Костомаров Н.* Славянская мифология : Извлечение из лекций, чит. в Ун-те св. Владимира во второй половине 1846 г.— Киев, 1847.— 113 с.
- ²⁸ Киев. старина, 1899, кн. 5, с. 108.
- ²⁹ Там же, с. 189. Йдеться про записку російського дворянського історика М. М. Карамзіна «Про давню і нову Росію» (1811), де вихвалялося самодержавство як «паладіум» для Росії, засуджувалися народні рухи, обстоювалась необхідність збереження і увічнення царського кріпосницького ладу.
- ³⁰ Киев. старина, 1906, кн. 2, с. 142—143.
- ³¹ Там же, с. 146.
- ³² Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 38, 80.
- ³³ Т. Г. Шевченко : Документи та матеріали до біографії (1814—1861).— К., 1975, с. 215—217.
- ³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 10, арк. 37.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Спогади про Шевченка.— К., 1958, с. 34—35. Т. Г. Шевченко склав «Букварь южнорусский» для недільних шкіл. У січні 1861 р. книжка вийшла у світ.
- ³⁷ Т. Г. Шевченко : Документи та матеріали до біографії (1814—1861), с. 137—138.
- ³⁸ Там же, с. 138.
- ³⁹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 6-ти т. К., 1963, т. 6, с. 39.
- ⁴⁰ Ленінградський дослідник П. В. Жур твердить, що Т. Г. Шевченка призначено на посаду вчителя малювання до Київського університету завдяки клопотанню княгині В. О. Репніної, у домі якої в Яготині поет бував у 1843—1844 рр. Вона могла це влаштувати через міністра народної освіти С. С. Уварова, дружиною якого була її сестра Катерина Олексіївна. (*Жур. П.* Літо перше : З хроніки життя і творчості Т. Г. Шевченка.— К., 1979, с. 167). Т. Г. Шевченко у листі до княгині В. М. Репніної від 24 жовтня 1847 р. з Орської фортеці прямо вказав, що саме вона клопоталась про його призначення: «По ходатайству вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определен в Киевский университет...» (*Шевченко Т.* Повне збір. творів: У 6-ти т., т. 6, с. 4).
- ⁴¹ Т. Г. Шевченко : Документи та матеріали до біографії (1814—1861), с. 87.
- ⁴² *Шевченко Т.* Повне збір. творів. У 6-ти т. К., 1963, т. 5, с. 105.
- ⁴³ Там же, т. 6, с. 314.
- ⁴⁴ Там же, с. 303—311.
- ⁴⁵ Там же.— К., 1963, т. 4, с. 319.
- ⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 2, арк. 92.
- ⁴⁷ Там же, арк. 1—7.
- ⁴⁸ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 10—11, 30.
- ⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 8, арк. 10 зв.
- ⁵⁰ Там же, арк. 10.
- ⁵¹ Там же, арк. 12—20 зв.
- ⁵² Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 121.
- ⁵³ *Ленін В. І.* Повне збір. творів, т. 24, с. 118.
- ⁵⁴ Там же, с. 9.

7. Арешт, ув'язнення і заслання кирило-мефодіївців

- ¹ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва: Признання кирило-мефодіївців.— К., 1915, с. 114.
- ² Киев. старина, 1882, кн. 3, с. 608—609; Шевченко Т. Повне збір. творів, т. 5, с. 237.
- ³ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 7—11; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 1, арк. 10—12; ч. 16, арк. 4.
- ⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 1, арк. 1—2, 3—4.
- ⁵ Там же, арк. 35, 44.
- ⁶ Там же, арк. 20, 21, 22, 23, 24.
- ⁷ Там же, арк. 54, 53.
- ⁸ Там же, ч. 19, арк. 1—168.
- ⁹ Там же, арк. 1, 2.
- ¹⁰ Там же, арк. 1, 2, 3, 4, 8, 10, 11, 15—19, 20—21, 23.
- ¹¹ Там же, ч. 1, арк. 44.
- ¹² Там же, арк. 43—56.
- ¹³ Там же, ч. 19, арк. 29 зв.
- ¹⁴ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 43.
- ¹⁵ Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка.— К., 1976, с. 94, 95.
- ¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 17, арк. 1.
- ¹⁷ Там же, арк. 6.
- ¹⁸ Там же, арк. 10—11.
- ¹⁹ За винятком М. І. Савича, який перебував за кордоном, і О. В. Марковича, арештованого і кинутого до каземату фортеці у Києві і через хворобу там затриманого до кінця слідства. О. Д. Тулуба після допиту в Києві з-під арешту звільнено. Д. П. Пильчиков не був заарештований, хоч під час слідства його ім'я фігурувало досить часто.
- ²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, арк. 40—42.
- ²¹ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 7—26.
- ²² Там же, с. 26—29, 144—145, 151. «Як би не судити справедливості чи несправедливості наших тодішніх переконань, що спонукали нас на необережну і, головне, несвоєчасну справу,— писав М. І. Костомаров у спогадах з приводу благородного поступка М. І. Гулака,— кожна чесна людина не може не визнати в цьому поступку молодого чоловіка найвищої, християнської моралі і не оцінити цього самозречення, яке спонукало його до врятування друзів з охотою піддавати самого себе стражданню кари». (Див. Вест. Європы, 1910, № 4, с. 81).
- ²³ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 29—31, 115—119.
- ²⁴ ЦДАЖР, СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 19, арк. 48.
- ²⁵ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 63—67, 150; Вестн. Европы, 1910, № 4, с. 81, 82.
- ²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 19, арк. 81, 82.
- ²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 19, арк. 49—55. 17 травня 1847 р. Г. Л. Андрузький у додаткових поясненнях заявив, що про «Слов'янське товариство» він нічого не знав, назвав свої свідчення «неправдивим звинуваченням», обмовленням і відмовлявся від них. (Див. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 152—156).
- ²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 5, арк. 30—31, 62—64; ч. 19, арк. 60—64, 84; Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва, с. 67—84.

- ²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 19, арк. 75—80. Про самого М. І. Костомарова в «Журналі дій» вказано, що «мабуть чи не він був у Києві в крайньому разі початком зіпсованості молодих людей».
- ³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 19, арк. 100, 102—107; Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 134—143; Рус. мысль, 1885, кн. 5, с. 217—218. М. І. Костомаров просив знищити свої попередні свідчення, які в справі й перекреслено олівцем.
- ³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, ч. 19, арк. 86—91; Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, с. 86—111. П. А. Зайончковський висловив припущення, що В. М. Білозерський написав свої свідчення після консультацій з жандармським чиновником М. М. Поповим, який порадив і Костомарову дати нові свідчення замість попередніх. (Див. *Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847)*.— М., 1959, с. 126).
- ³² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 1, арк. 165.
- ³³ Там же, арк. 165—166.
- ³⁴ Там же, арк. 166—167.
- ³⁵ Там же, арк. 167—175.
- ³⁶ Там же, арк. 175—176.
- ³⁷ Там же, арк. 176.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Там же, арк. 177.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Там же, арк. 177—178.
- ⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 1, арк. 178; *Шевченко Т. Повне збір. творів*, т. 5, с. 22, 23. «Трибунал під головуванням самого сатани,—писав поет у щоденнику,—не спромігся б виректи такого холодного присуду».
- ⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 1, арк. 178. Царський уряд не додержав цього присуду — писати Кулішу було дозволено.
- ⁴⁴ Там же, арк. 179.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Там же, ч. 11, арк. 31—35.
- ⁴⁷ Там же, ч. 10, арк. 9, 10, 11, 13, 21, 22, 28, 30, 35.
- ⁴⁸ Там же, арк. 42—43, 45—50, 51—55. З 1848 р. М. І. Савич жив в Одесі під наглядом поліції. В місцевій пресі він виступав зі статтями з економіки України.
- ⁴⁹ Там же, ч. 1, арк. 182—183 зв.
- ⁵⁰ Там же, арк. 182 зв.
- ⁵¹ Там же, арк. 179—181.
- ⁵² Там же, арк. 181—182.
- ⁵³ Там же, арк. 79—82.
- ⁵⁴ Наше минуле, 1918, № 2, с. 171—177.
- ⁵⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 18, арк. 84—90.
- ⁵⁶ Там же, арк. 92.
- ⁵⁷ Там же, арк. 93.
- ⁵⁸ Там же, ч. 1, арк. 217—217 зв.
- ⁵⁹ Там же, арк. 221—226.
- ⁶⁰ *Костомаров М. Письмо до видавця «Колокола» / З передмовою М. Драгоманова.*— Львів, 1902, с. 35.
- ⁶¹ *Древн. и новая Россия*, 1879, № 6, с. 125.
- ⁶² *Шевченко Т. Повн. збір. творів: У 6-ти т., т. 2*, с. 18.
- ⁶³ Там же, т. 5, с. 114.

8. Відгомін та історичне значення діяльності
Кирило-Мефодіївського товариства

- ¹ *Никитенко А. В.* Дневник: В 3-х т. М., 1955, т. 1, с. 304.
- ² Дело петрашевцев. М.; Л., 1937, т. 1, с. 309—312.
- ³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 1, арк. 156—158.
- ⁴ Там же, ч. 16, арк. 44—45.
- ⁵ Там же, спр. 198, арк. 7 (підкреслено в документі.— Г. С.).
- ⁶ Там же, арк. 8 (підкреслено в документі.— Г. С.).
- ⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 797, спр. 177, арк. 4, 10—11. Цей факт документами не підтверджується.
- ⁸ Там же, арк. 10—11.
- ⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 198, арк. 9, 18, 28.
- ¹⁰ *Чужбинский А.* Воспоминание о Шевченко.— Спб., 1861, с. 13.
- ¹¹ *Белинский В. Г.* Полн. собр. соч.— М., 1956, т. 12, с. 440—441. Цей лист В. Г. Бєлінського детально аналізується в працях: *Прийма Ф. Я.* Шевченко и русская литература XIX века.— М.; Л., 1961, с. 84—99; *Басс І. І.* В. Г. Бєлінський і українська література 30—40-х років XIX ст.— К., 1968, с. 133—142; Шевченкознавство: Підсумки і пробл.— К., 1975, с. 291.
- ¹² Рус. старина, 1885, № 10—12, т. 48, с. 123—124.
- ¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 1, арк. 227—228.
- ¹⁴ *Гресько М.* Французы про Шевченка.— Всесвіт, 1965, № 3, с. 11.
- ¹⁵ Дневник русский, 1848, № 4, 8; *Мольнар М.* Шевченко у чехів і словаків: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. К., 1960, с. 7.
- ¹⁶ ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 5, спр. 103, арк. 128—129.
- ¹⁷ Там же, арк. 130, 131, 137.
- ¹⁸ Там же, арк. 250, 251—252. В. Г. Короленко опублікував власний нарис «Легенда про царя й декабристів» (Рус. богатство, 1911, № 2, с. 113—140), де йдеться про діяльність декабриста О. М. Муравйова, знайомого Т. Г. Шевченка. Письменник висловив думки, спрямовані проти самодержавства.
- ¹⁹ *Герцен А. И.* Полн. собр. соч. и писем. Пг., 1919, т. 9, с. 480.
- ²⁰ *Чернышевский Н. Г.* Литературное наследие. М.; Л., 1930, т. 3, с. 528—529.
- ²¹ *Франко І.* Твори: В 20-ти т. К., 1956, т. 19, с. 760.
- ²² Чит. за журн.: Всесвіт, 1965, № 3(81), с. 11.
- ²³ *Шаблювський Є. С.* З особистої бібліотеки Карла Маркса.— Радянське літературознавство, 1962, № 1, с. 97—98; Історичні погляди Т. Г. Шевченка.— К., 1964, с. 188: Шевченкознавство: Підсумки і пробл.— К., 1975, с. 34.
- ²⁴ Ленин. сб., 1937, т. 30, с. 16.
- ²⁵ «Путь правды», 1914, 25 лютого.— В кн.: Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— К., 1950, с. 370.
- ²⁶ *Ленін В. І.* Повне збр. творів, т. 14, с. 2.
- ²⁷ Там же, т. 21, с. 249.
- ²⁸ Там же, т. 6, с. 37.
- ²⁹ Там же, т. 2, с. 173.

Висновки

- ¹ Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.): Схвалені ЦК КПРС.— К., 1954, с. 13.
- ² *Ленін В. І.* Повне збр. творів, т. 24, с. 9.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аксаков І. С. — 23
Аксаков К. С. — 23
Андреев — 105
Андрій — 76
Андрузький Г. Л. — 8, 9, 46, 48,
52, 58, 59, 72, 73, 110, 111, 114,
121, 133, 141, 142, 145—151, 153,
154, 156, 158, 164, 185, 198
Анісов В. Ф. — 19, 188, 198
Анненков П. В. — 24, 168
Арабажин К. І. — 84, 199
Аскоченський В. І. — 104, 105
Афанасьев-Чужбинський О. С. —
39, 40, 104, 114, 188, 200
Ашанін П. Л. — 9, 145
- Багалій Д. І. — 15, 16, 49, 84, 186,
189, 192
Бакунін М. О. — 168
Бальмен Я. П. — 39, 83
Бантиш-Каменський Д. М. — 77
Бардов О. — 54
Барка В. — 13
Басс І. І. — 200
Башилов М. С. — 39
Бельчиков М. Ф. — 18
Беретті В. І. — 38
Бестужев-Марлінський О. О. — 39,
125
Бестужев-Рюмін М. П. — 125
Бецький І. Є. — 26
Беліна-Кенджицький Ю. — 48, 107,
108, 120, 195
Белінський В. Г. — 5, 14, 24—30,
33—36, 39, 60, 77, 125, 168, 177,
180, 187, 196, 200
Бібіков Д. Г. — 37, 138, 144, 145,
147, 148, 163, 167
Білецький Л. — 13
Білозерська Н. Л. — 74
Білозерська [Куліш] О. М. — 9,
51, 80
Білозерський В. М. — 7—9, 16, 33,
38, 43—50, 52—54, 57, 59, 62,
64—69, 71, 72, 75, 78, 80—82, 99,
101, 104, 113—115, 118, 119,
126—130, 133, 140, 141, 145, 146,
148, 149, 151—154, 156, 157, 164,
185, 195, 199
Білозерський М. М. — 104, 194
Білоусов — 153
Бодиско О. К. — 40, 41
Бодяньський П. М. — 23, 115, 119,
136
Бонапарт Наполеон — 91
Борець Н. В. — 20
Боровиковський Л. І. — 114, 115
Бородін В. С. — 186
Бортников А. І. — 16, 49, 189
Боткін В. П. — 24, 27, 28
Брежнев Л. І. — 20
Брюллов К. П. — 35, 138
Буцик А. К. — 18, 187
Бушен М. Х. — 9, 113, 145
- Вагилевич І. М. — 169
Василенко — 167
Величко С. В. — 132, 140
Венеціанов О. Г. — 35
Виноградов А. — 193
Віельгорський М. Ю. — 35
Вілінська М. О. [Марко Вовчок] —
158
Владислав — 118
Возний А. Ф. — 196
Возняк М. С. — 14, 84, 186, 192
Волконський С. Г. — 40
Володимир — 33, 197
Вородінов — 9
Вропченко Ф. П. — 117
Врублевський Є. — 121
- Галаган Г. П. — 9, 23, 39, 133
Ганка В. — 25, 32, 113, 118, 119,
123
Гердер Й. — 67, 191

- Гермайзе О. Ю. — 33
 Геродот — 134
 Герцен О. І. — 5, 10, 24, 26, 28, 30, 32—35, 60, 77, 78, 162, 168, 171, 177, 180, 187, 188, 191, 200
 Гете Й. — 141
 Гладкий Ф. [псевдонім Куліша П. О.] — 195
 Глінка Ф. М. — 124, 125, 165
 Глушановський А. А. — 138
 Гоголь М. В. — 35, 38, 131, 142
 Голомбек Ю. — 14, 84, 91, 192, 193
 Гомер — 134
 Горбатюк В. Т. — 16, 49, 189
 Горбачевський І. І. — 63, 66, 190, 191
 Гошинський С. — 121
 Грановський Т. М. — 24
 Гребінка Є. П. — 35, 37, 39
 Гресько М. — 200
 Грибоедов О. С. — 35, 121
 Григорій XVI — 193
 Григорович В. І. — 35
 Грушевський М. С. — 13, 14, 175
 Грушевський О. С. — 13
 Гулак М. І. — 7—10, 12, 13, 33, 43, 44, 46—48, 50, 53—59, 80, 82—84, 86, 99, 102, 106, 113, 115, 117, 118, 120, 129, 133—135, 139—141, 143—146, 148—157, 159, 165, 195, 198
 Гулак-Артемівський П. П. — 26
 Гулак-Артемівський С. С. — 164
 Гуревич З. А. — 16, 186
 Гуржій І. О. — 18, 187
 Гус Ян — 50, 61, 195

 Давид — 42, 87, 96, 193
 Данилевський О. С. — 88
 Данилович І. — 84
 Денисенко М. С. — 194
 Державін Г. Р. — 141
 Дзвоник І. — 54
 Дмитерко Я. Д. — 19
 Домбровський В. Ф. — 139
 Донцов Д. — 13
 Драгоманов М. П. — 11, 15, 53, 173, 186, 189, 199
 Дубельт Л. В. — 146, 148, 151
 Дубровський П. П. — 119
 Дьяков В. А. — 19, 195

 Євдокименко В. Ю. — 19
 Єдличка В. В. — 113, 195
 Єфремов С. О. — 13

 Енгельгардт П. В. — 34
 Енгельс Ф. — 21, 24, 79, 81, 98, 101, 124, 187, 191, 194, 196

 Жуковський В. А. — 35, 111
 Жуковський Р. — 119, 120
 Жур П. В. — 188, 197

 Забіла В. М. — 37
 Завадський В. — 54, 144
 Завадський П. В. — 54, 144
 Загурський Л. — 54, 120, 151
 Зайончковський П. А. — 17, 49, 75, 85, 90, 185, 189, 191—194, 199
 Зайцев П. — 13
 Закревська М. О. — 39
 Закревська С. О. — 39
 Закревський В. О. — 39
 Закревський М. О. — 39
 Залеський Б. — 120
 Залеський Ю. — 84
 Затиркевич О. О. — 113
 Зенович С. Ф. — 47
 Земенцька Е. — 119

 Іван III — 92
 Іванишев Й. Д. — 54, 55
 Іванишев М. Д. — 23, 32, 54, 139
 Іноземцов А. І. — 54

 Кавелін К. Д. — 24
 Капніст В. В. — 114, 124
 Капніст О. В. — 40, 41
 Караджич В. — 25, 123, 132
 Каразін В. Н. — 25, 36
 Карамзін М. М. — 133, 197
 Кармалюк У. Я. — 131, 197
 Катерина II — 95, 96, 112, 140
 Кейкуатова Є. В. — 40
 Кеппен П. І. — 187
 Керстен І. І. — 116
 Керстен К. І. — 9, 116
 Киреевський І. В. — 23, 110
 Киреевський П. В. — 23
 Кирило (Костянтин) — 6, 7, 14, 24, 39, 44—47, 56, 57, 60, 61, 64, 81, 84, 92, 108, 130, 132, 144, 146, 148, 149, 153, 155, 181, 188, 189, 192
 Кирилюк Є. П. — 16, 18, 85, 192
 Ковмір Ю. О. — 17, 49, 189
 Козельський Я. П. — 124
 Коллар Я. — 25, 31, 116, 118, 119, 123, 132
 Коломійцов Є. — 167, 168

- Конарський Ш. — 60, 63
 Кониський О. Я. — 12, 59, 186, 190
 Корженівський Ю. — 115
 Короленко В. Г. — 170, 171, 200
 Корсун О. І. — 26
 Косарик-Коваленко Д. М. — 18
 Костенко А. І. — 186, 194
 Костир М. Т. — 32
 Костомаров М. І. — 4, 7—13, 16, 23, 25, 26, 31—33, 43—48, 50, 52—57, 59, 61, 62, 64, 65, 73—78, 80—86, 100—102, 104, 107—111, 115, 116, 118, 121, 126, 129—135, 138—140, 144—154, 156, 157, 159, 162, 164, 165, 169—173, 178—180, 183—190, 192, 195, 197—199
 Костомарова Т. П. — 164
 Коцюбинський М. М. — 20
 Кошелев О. І. — 23
 Крагельська А. Л. — 80
 Красковський І. Д. — 54
 Кривцова Є. М. — 40
 Крижановський П. — 139
 Кронеберг І. Я. — 26
 Куклін Г. А. — 15, 186
 Кукольник Н. В. — 36
 Куліш П. О. — 4, 8—11, 13, 16, 23, 26, 32, 33, 38, 46—48, 50—52, 54, 57—59, 64, 65, 70, 73, 78, 80—82, 101, 102, 112—116, 118, 126, 129, 135, 136, 139, 145, 146, 148, 150—152, 154—159, 162, 164, 165, 168, 169, 173, 178—180, 185—192, 194—196, 199
 Кухельбекер В. К. — 125

 Ламенне Ф. — 99
 Лаптев Я. — 166
 Левицький С. П. — 107
 Лейкіна-Свірська В. Р. — 188
 Лелевель Й. — 60, 63, 84, 121
 Ленін В. І. — 3—7, 12, 21, 23, 26—29, 54, 143, 173—175, 178, 185, 187, 188, 197, 200
 Лермонтов М. Ю. — 34, 35, 115
 Лещенко М. Н. — 18
 Лизогуб А. І. — 133
 Лисенков І. Т. — 162
 Лінде С.-Б. — 119
 Ліпай — 166
 Ломоносов М. В. — 124, 196
 Лукашевич В. Л. — 40
 Лукашевич П. Я. — 23
 Луначарський А. В. — 11, 15, 186
 Лунін М. М. — 26

 Лютер М. — 89
 Лютомський — 105
 Люціані Ж. — 14, 185
 Лясковський — 167, 168

 Маблі Г. — 124, 196
 Мазепа І. — 111
 Максимович М. О. — 23, 26, 32, 38, 110, 111, 137, 139, 188
 Малов А. І. — 146
 Малон Б. — 172
 Марахов Г. І. — 18, 187
 Марголіс Ю. Д. — 19
 Маркевич М. А. — 35, 37
 Маркович О. В. — 9, 33, 38, 43, 46, 47, 53—56, 58, 59, 99, 107, 113—116, 118, 119, 133—135, 144—149, 151—154, 156, 158, 192, 198
 Марковський М. М. — 15, 84, 192
 Маркс К. — 6, 24, 81, 100, 173, 187, 191, 194, 196, 200
 Мартос П. І. — 105
 Мацевич Л. — 195
 Мацейовський В. — 119
 Метлинський А. Л. — 25, 26, 115
 Меттерніх К. — 55
 Мефодій — 6, 7, 14, 24, 33, 44—47, 56, 57, 60, 62, 64, 81, 84, 92, 108, 130, 132, 144, 146, 148, 149, 153, 155, 181, 189, 192
 Микола І — 145, 148
 Михайло III — 45
 Міцкевич А. — 25, 35, 60, 82—85, 98, 99, 113, 115, 119, 121, 123, 193
 Міяковський В. В. — 13, 192
 Мокрицький А. М. — 35, 36
 Мольнар М. — 200
 Момбеллі М. О. — 30, 121, 122, 165, 166
 Мореллі — 123, 124, 196
 Муравйов М. М. — 40, 75, 78
 Муравйов О. М. — 165, 200
 Муравйов-Апостол С. І. — 34

 Навроцький О. О. — 7—9, 38, 46, 47, 52, 54—59, 82, 106, 107, 114, 117, 118, 129, 141, 144—146, 148, 149, 151, 152, 154, 156, 158, 159, 166, 192
 Назаренко І. Д. — 17, 19, 81, 187, 191
 Наливайко — 166, 167
 Неслуховський Ф. К. — 11, 31
 Никитенко О. В. — 165, 200

- Новиков М. І. (просвітитель) — 124
 Новиков М. І. — 19
 Новицький М. М. — 15, 185
- Оболенський Є. П. — 165
 Огарьов М. П. — 24
 Одоєвський В. Ф. — 115, 142
 Одоєвський О. І. — 125
 Оксман Ю. Г. — 16
 Олександр І — 97
 Оліва Ф. А. — 113
 Орлов О. Ф. — 144—148, 160, 161, 166, 167
 Охримович Ю. Ю. — 13
- Павловський І. Ф. — 12
 Палацький Ф. — 25, 32, 118, 132
 Пассек В. В. — 25
 Пасторій Й. — 133
 Пестель П. І. — 78, 125
 Петрашевський М. В. — 29, 30, 34, 62, 63, 69, 121, 122, 126, 190
 Петро І — 95, 96
 Петров М. І. — 11, 186
 Петров О. М. — 9, 11, 55, 56, 82, 99, 106, 117, 118, 122, 131, 144—146, 149, 154, 159
 Петрова Є. І. — 166
 Петровський П. С. — 36
 Петкевич А. — 108
 Писарев М. Е. — 37
 Пильчиков Д. П. — 38, 47, 54, 58, 59, 109, 113, 130, 141, 145, 151, 198
 Плетньов П. О. — 58
 Плеханов Г. В. — 14, 186
 Погодін М. П. — 23, 25, 26
 Подберезький А. — 120
 Подберезький Леонард — 120
 Подберезький Людвік — 120
 Подберезький-Друцький Р. — 120
 Полонська-Василенко Н. — 13
 Попов М. М. — 152, 159, 199
 Попов П. М. — 197
 Посяда І. Я. — 8, 9, 46, 47, 50, 54, 58, 59, 106, 107, 111, 115, 117, 133, 142, 145, 146, 148, 149, 151—154, 156, 158, 164
 Прийма Ф. Я. — 19, 200
 Прокопович П. І. — 37
 Псьол Г. І. — 40, 41
 Псьол О. І. — 40, 41
 Псьол — 54
 Пушкін О. С. — 34, 35, 51, 141
- Радищев О. М. — 3, 30, 69, 124, 177, 180
 Раєвський В. Ф. — 125
 Репнін В. М. — 40
 Репнін [Волконський] М. Г. — 40
 Репніна В. М. — 40, 41, 105, 114, 129, 197
 Репніна В. О. — 197
 Рилєєв К. Ф. — 35, 106, 125, 165—168
 Рігельман М. А. — 9, 12, 23, 32, 133
 Родзянко А. Г. — 133
 Романов О. М. — 145
 Романови — 110
- Савич М. І. — 8, 9, 47, 55, 56, 119, 136, 144, 146, 148, 152, 154, 156, 158, 159, 195, 198, 199
 Самарін Ю. Ф. — 23
 Сватиков С. Г. — 12, 186
 Селін О. І. — 32
 Семєвський В. І. — 13, 46, 84, 90, 170, 185, 192, 193
 Сементовський К. М. — 131
 Сенчило-Стефановський О. Ф. — 38, 139
 Сергієнко Г. Я. — 18, 187
 Сергієнко Є. С. — 20
 Сердюков — 9
 Середа Є. О. — 19, 188, 198
 Сидорук Д. — 13
 Скалон В. А. — 114
 Скалон [Капніст] С. В. — 114
 Скворода Г. С. — 124
 Скоропадський П. П. — 133
 Славін — 9
 Смирнов А. П. — 196
 Соловійов С. М. — 24
 Соломон — 87
 Солтановський А. А. — 31
 Сошенко І. М. — 35
 Спешнев М. О. — 30
 Срезневський І. І. — 23, 26, 31, 119
 Ставровський О. І. — 139
 Стишевський — 167
 Стороженко А. В. — 12, 182
 Стороженко М. І. — 12, 109, 185, 186, 195
 Струговщиков О. М. — 35
 Судієнко М. О. — 133
 Судовщиков Є. — 151
- Тарновський В. В. — 32, 53, 104, 133, 134

- Тарновський Г. С. — 37
Тиктор І. — 13
Ткаченко М. М. — 18
Толстой Ф. П. — 35, 124
Траскін О. С. — 55, 144, 154
Тулуб О. Д. — 9, 38, 46, 54, 55,
58, 59, 106, 145, 149, 198
Тургенев І. С. — 24
- Українка Леся — 20
Уваров С. С. — 99, 147, 161, 197
Уварова К. О. — 197
- Франко І. Я. — 11, 12, 20, 34, 42,
172, 186, 188, 200
Фундуклей І. І. — 37, 54, 147, 153,
154
- Ханенко М. І. — 133
Хінкулов Л. Ф. — 19, 122, 196
Хмельницький Б. — 111, 132, 133,
135, 142
Хмельницький — 9, 84, 192
Хом'яков О. С. — 23
Храповицький — 167
- Цих В. Ф. — 26
Ціммерман К. Є. — 113
- Чаадаєв П. Я. — 24, 34
Чайковський М. — 84
Чалий М. К. — 38
Черниш В. — 106
Чернишевський М. Г. — 5, 77, 164,
171, 172, 180, 191, 200
Чижов Ф. В. — 9, 23, 145
Чичерін Б. М. — 24
Чортоус — 194
- Чуйкевич П. О. — 9, 38
Чуприна — 194
- Шабліовський Є. С. — 18, 85, 192,
200
Шавловський — 167, 168
Шафарик П. — 25, 31, 32, 61, 113,
118, 119, 123, 132
Шевирьов С. П. — 23, 26
Шевченко В. Г. — 137
Шевченко Т. Г. — 4—6, 8—21, 26,
28, 29, 33—43, 47—61, 65, 66,
77—79, 82—86, 90, 92, 95—98,
100—102, 104—117, 119—123,
126, 129, 130, 135—157, 159, 160,
162, 164—166, 168—170, 172—
180, 183—200
Шигарін М. Д. — 42, 52, 53
Ширяєв В. Г. — 35
Шіллер Ф. — 111, 141
Шкляревський — 167, 168
Штернберг В. І. — 36
Штрандман Р. Р. — 40, 121
Штур Л. — 123
Шубравський В. Є. — 18, 85, 192
- Щербицький В. В. — 20
Щоголев С. Н. — 12, 173, 186
Щурат В. Г. — 14, 84, 192
- Юдін — 167, 168
Юзефович М. В. — 32, 33, 51, 82,
144, 153
- Яблонський Г. — 169
Яблонський О. — 108
Ястребов Ф. О. — 16, 18, 49, 189

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Соціально-класове розмежування сил у суспільно-політичному русі Росії. Початок діяльності Т. Г. Шевченка	21
2. Заснування в Києві Кирило-Мефодіївського товариства і вступ до нього Т. Г. Шевченка	43
3. Революційно-демократичні погляди Т. Г. Шевченка та їх вплив на статут і соціально-політичну програму товариства	60
4. «Книга буття українського народу». Спорідненість деяких її радикальних положень з думками Т. Г. Шевченка	79
5. Політична пропаганда і зв'язки кирило-мефодіївців. Поширення революційних творів Т. Г. Шевченка	102
6. Діяльність Т. Г. Шевченка і кирило-мефодіївців на ниві освіти й науки	123
7. Арешт, ув'язнення і заслання кирило-мефодіївців	143
8. Відгомін та історичне значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства	164
Висновки	176
Додатки	181
Джерела і література	185
Іменний покажчик	201

Академия наук Украинской ССР
Институт истории

Григорий Яковлевич Сергиенко

Т. Г. Шевченко
и Кирилло-Мефодиевское общество

(На украинском языке)

*Затверджено до друку
вченою радою
Інституту історії АН УРСР*

Редактор *В. С. Трубенко*
Оформлення художника *Є. І. Муштенка*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *С. Г. Максимова*
Коректори *С. М. Іващенко,*
Н. О. Луцька, Ю. І. Бойко